

asobid

Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Amasya University Journal of Social Sciences

ISSN: (Print) 2548-0480

ISSN: (Online) 2602-2567

**Yılda 2 sayı yayımlanır.
Biannually**

Sayı/Issue 8

**Amasya
Aralık/December 2020**

asobid

Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Amasya University Journal of Social Sciences

ISSN: (Print) 2548-0480/(Online) 2602-2567

Sayı/Issue 8 • Aralık/December 2020

Editör/Editor-in-Chief

Mevlüt İLHAN

E-mail: ilhanmevlut@gmail.com

Editör Yardımcısı/Assistant Editor

Aykut ÖZBAYRAKTAR

E-mail: aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr

Amasya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi İpekköy/AMASYA

Tel: 0(358) 242 16 13-14

Fax: 0(358) 242 16 16

E-mail: asobid@amasya.edu.tr

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asobid>

Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisinin (ASOBİD) temel amacı sosyal bilimler alanında bilimsel normlara ve yayın etiğine uygun, nitelikli ve özgün çalışmaları yayımlayarak alanın ilgililerine ulaştırmaktır. Düzenli aralıklarla yayımlanan, bilimsel ve hakemli bir dergi olma prensibiyle yayın hayatına başlayan ASOBİD, sosyal bilimler alanında saygın, tercih ve takip edilen, uluslararası itibarı olan bir dergi olmayı amaçlamaktadır.

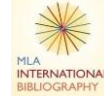
Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisinde (ASOBİD) Türk Dili ve Edebiyatı, Tarih, Sanat Tarihi, Felsefe, Sosyoloji, Arkeoloji ve Coğrafya alanlarındaki bilimsel makalelere yer verilmektedir.

ASOBİD şu dizinler tarafından taranmaktadır:

Google Scholar

MLA International Bibliography

İslam Araştırmaları Merkezi

Eurasian Scientific Journal Index

Root Indexing,
Journal Abstracting and Indexing Service

Bielefeld Academic Search Engine

CiteFactor
Academic Scientific Journals

Directory of Open Access
Scholarly Resources

Asos İndeks

asobid

Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

ISSN: (Print) 2548-0480/(Online) 2602-2567

Sayı/Issue 8 • Aralık/December 2020

Sahibi/Owner

Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanlığı Adına
On Behalf of the Deanery of Science and Literature Faculty
Prof. Dr. D. Duygu KILIÇ

Yayın Kurulu/Editorial Board

Dr. Cengiz Alyılmaz

Uludağ Üniversitesi, Türkiye
Uludağ University, Turkey

Dr. Edith Gülçin Ambros

Viyana Üniversitesi, Avusturya
Wien University, Austria

Dr. Dimitar Atanassov

Bulgar Bilimler Akademisi, Bulgaristan
Bulgarian Academy of Science, Bulgaria

Dr. İhsan Bulut

Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
Akdeniz University, Turkey

Dr. Mustafa Çolak

Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Türkiye
Gaziosmanpasha University, Turkey

Dr. Nihada Delibegović Džanić

Tuzla Üniversitesi, Bosna Hersek
Tuzla University, Bosnia & Herzegovina

Dr. Gisela Procházka-Eisl

Viyana Üniversitesi, Avusturya
Wien University, Austria

Dr. Süleyman Elmacı

Amasya Üniversitesi, Türkiye
Amasya University, Turkey

Dr. Mehmet Evsile

Amasya Üniversitesi, Türkiye
Amasya University, Turkey

Dr. Zafer Gölen

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
Mehmet Akif Ersoy University, Turkey

Dr. Osman Horata

Hacettepe Üniversitesi, Türkiye
Hacettepe University, Turkey

Dr. Kanıbek Isakov

Oş Devlet Üniversitesi, Kırgızistan
Osh State University, Kyrgyzstan

Dr. Mücahit Kaçar

İstanbul Üniversitesi, Türkiye
İstanbul University, Turkey

Dr. M. Fatih Köksal

İstanbul Kültür Üniversitesi, Türkiye
İstanbul Kültür University, Turkey

Dr. Ludmila Dmitrevna Lebedeva

Moskova Pozitif Teknoloji ve Danışma
Enstitüsü, Rusya

Dr. Ema Miljkovic

Belgrad Üniversitesi, Sırbistan
University of Belgrade, Serbia

Dr. Benedek Péri

Eötvös Loránd Üniversitesi, Macaristan
Eötvös Loránd University, Hungary

Dr. Kemal Polat

Amasya Üniversitesi, Türkiye
Amasya University, Turkey

Dr. Nadija Rebronja

Novi Pazar Devlet Üniversitesi, Sırbistan
State University of Novi Pazar, Serbia

Dr. M. Saffet Sarıkaya

Süleyman Demirel Üniversitesi, Türkiye
Suleyman Demirel University, Turkey

asobid

Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

ISSN: (Print) 2548-0480/(Online) 2602-2567

Sayı/Issue 8 • Aralık/December 2020

Danışma Kurulu/Advisory Board

Dr. Anna Alexieva

Sofya Üniversitesi, Bulgaristan
University of Sofia, Bulgaria

Dr. Hasan Babacan

M. Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
M. Akif Ersoy University, Turkey

Dr. Salahaddin Bekki

Ahi Evran Üniversitesi, Türkiye
Ahi Evran University, Turkey

Dr. Faik Bilgili

Erciyes Üniversitesi, Türkiye
Erciyes University, Turkey

Dr. Bernt Brendemoen

Oslo Üniversitesi, Norveç
University of Oslo, Norway

Dr. Eva Csaki

Pázmány Péter Katolik Üniv., Macaristan
Pázmány Péter Catholic Uni., Hungary

Dr. Özkul Çobanoğlu

Hacettepe Üniversitesi, Türkiye
Hacettepe University, Turkey

Dr. Masoumeh Daei

Tabriz Payame Noor Üniversitesi, İran
Tabriz Payame Noor University, Iran

Dr. Mehmet Demiryürek

Hitit Üniversitesi, Türkiye
Hitit University, Turkey

Dr. Marija Djindjic

Bilimler ve Sanatlar Akademisi, Sırbistan
Serbian Academy of Sciences & Arts, Serbia

Dr. İlhan Ekinci

Ordu Üniversitesi, Türkiye
Ordu University, Turkey

Dr. Gürer Gülsevin

Ege Üniversitesi, Türkiye
Ege University, Turkey

Dr. Osman Köse

Polis Akademisi, Türkiye
Police Academy, Turkey

Dr. Yıldırım Özbek

Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
Akdeniz University, Turkey

Dr. Oqtay Quliyev

Azerbaycan Devlet İktisat Üniv., Azerbaycan
Azerbaijan State Uni. of Economics, Azerbaijan

Dr. Marijan Premović

Montenegro Üniversitesi, Karadağ
University of Montenegro, Montenegro

Dr. İbrahim Şahin

Osmangazi Üniversitesi, Türkiye
Osmangazi University, Turkey

Dr. Burhan Varkıvaç

Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
Akdeniz University, Turkey

Dr. Vachkov Igor Viktorovich

Moskova Eğitim ve Psikoloji Üniv., Rusya
Moscow City Uni. of Psych. and Edu., Russia

Dr. Nagima Zhaulibaykızı

Al Farabi Kazak Devlet Üniv., Kazakistan
Al- Farabi Kazakh National Uni., Kazakhstan

asobid

Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

ISSN: (Print) 2548-0480/(Online) 2602-2567

Sayı/Issue 8 • Aralık/December 2020

Bu Sayının Hakemleri/Referees of This Issue

Doç. Dr. İhsan ARSLAN
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Hadi BELGE
Amasya Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Esra EGÜZ
İstanbul Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Durmuş ERSUN
Mardin Artuklu Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Burak ERYILMAZ
Amasya Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Seyfullah GÜL
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Doç. Dr. Şenay GÜNGÖR
Nevşehir Üniversitesi

Prof. Dr. Mücahit KAÇAR
İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Songül KEÇECİ KURT
Amasya Üniversitesi

Doç. Dr. Sibel MURAD
Amasya Üniversitesi

Doç. Dr. Emre OKAN
Düzce Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Züriye ORUÇ
Necmettin Erbakan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim SONA
Yıldız Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Salih YILDIZ
Kastamonu Üniversitesi

Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD) yılda iki defa yayımlanan hakemli bir dergidir. ASOBİD’de yayımlanan yazıların, dil, bilim ve hukuk bakımından bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları ASOBİD’e aittir. Yayımlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir.

Amasya University Journal of Social Science (ASOBID) is a peer-reviewed twice a year journal. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in ASOBID. Amasya University Journal of Social Science (ASOBID) has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of the ASOBID. The Editorial Board makes the final decision to publish articles.

İÇİNDEKİLER

Yaşar ARLI

Aphrodisias Buluntusu Demeter/Ceres Tipindeki
Kadın Portre Heykeline Yeni Bir Dönem Önerisi

1-11

Çiğdem ÇAM LEVENT

Binbir Gece Masallarından Seçme Hikâyeler:
Kâtip Muhammed'in "Hikâye-i Duhterân-ı Arabi"si

13-41

Sabit GENÇ

Amasya Sancağında Karantina Teşkilatının Kurulması,
Ortaya Çıkan Salgılar (1812-1918)

43-87

Irmak KAÇAR-Zuhal ÖLMEZ

Latîfi'nin Mazharu'l-Acâyib'inin
Türkçe Tûtînâme Tercümelere Arasındaki Yeri

89-106

Emre ASLAN-Mustafa ŞAHİN

Orta Çağ Türk-İslam Devletlerinde Nevbet

107-144

Eren ŞENOL

Türkiye'de Coğrafya Bölümlerine Yönelik Öğrenci Hareketliliğinin
Sebepleri ve Yönü Üzerine Genel Değerlendirme

145-184

Aykut ŞİMŞEK-Göksu DEMİRCAN

Amasya'ya Gelen Yerli Turistlerin
Amasya Mutfağına Yönelik Algılarının Belirlenmesi

185-205

Vüsale MUSALI

Yayın Tanıtım
Azərbaycan Ədəbiyyatı Dövrləşdirmə Konsepsiyası və İnkişaf Mərhələləri

207-214

Damla TAŞDELEN

Yayın Tanıtım
Eski Savlar (Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Atasözleri)

215-221

Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

223-224

Arlı, Yaşar (2020). "Aphrodisias Buluntusu Demeter/Ceres Tipindeki Kadın Portre Heykeline Yeni Bir Dönem Önerisi". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. S. 8, s. 1-11.

**APHRODISİAS BULUNTUSU DEMETER/CERES TİPİNDEKİ KADIN
PORTRÉ HEYKELİNE YENİ BİR DÖNEM ÖNERİSİ**
A NEW PERIOD PROPOSAL FOR WOMAN PORTRAIT SCULPTURE OF TYPE
DEMETER/CERES FOUND IN APHRODISIAS

Arş. Gör. Dr. Yaşar ARLI*
Akdeniz Üniversitesi
yasararli@akdeniz.edu.tr

Öz

Karia Bölgesi'nin önemli kentlerinden Aphrodisias'tan ele geçen ve bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde sergilenen giyimli kadın heykeli, sol elinde tuttuğu atribütlerden dolayı Demeter/Ceres tipindeki portre heykel olarak yorumlanmıştır. Kimlik konusunda araştırmacıların hem fikir oldukları portre heykel, tarihlendirilme konusunda ise tartışmalıdır. Bu çalışmada da arkeoloji bilimine yeni kazandırılmış edinimler ve eldeki mevcut verilerle, bir kez daha irdelenen eserin etkilendiği hanedan mensubu ve onun portre tipi tanımlanmıştır. Böylelikle portre tipolojisini tanımlayan ve tarihlendiren kuaförlük modası, Flaviuslar Hanedanlığı'ndan, Nerva - Erken Traianus Dönemi (MS 1. yüzyıl sonuna) kadar açıklanmıştır. Süreklilik göstererek gelişen kuaförlük modasının gelişim evreleri de resmi kadın portre tipleri özelinde yorumlanmıştır. Bunun sonucunda da kadın heykelindeki süngerimsi saç kütesinin oldukça ütopik şekli çelenkvari saç modası, çağdaşı kent Roma merkezli III. tipteki Domitia Longina

* ORCID: orcid.org/0000-0001-7799-6764

portresiyle beraber çağdaş kadın portresiyle de karşılaştırılarak Aphrodisias eseri için yeni bir dönem önerisi getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aphrodisias, kadın, portre, MS 1. yüzyıl sonu.

Abstract

The statue of a dressed woman, found in Aphrodisias which is one of the important cities of Caria Region, and exhibited in Istanbul Archaeology Museums today, has been interpreted as a Demeter/Ceres type portrait sculpture since the attributes held in her left hand. The portrait sculpture which researchers agree about identity, becomes controversial when it comes to dating. In this study, the work has been examined once again by using the newly acquired acquisitions and existing data in archeology, and the dynasty member influenced by the work and its portrait type are defined. Thus, the hairdressing fashion, which defines and dates the portrait typology, has been explained from the Flavian dynasty to the Nerva-Early Traianus period (late 1st century AD). The development stages of the hairdressing fashion that develops continuously are interpreted in the form of formal female portrait types. As a result, a new period was proposed for Aphrodisian piece by comparing the rather utopian shape of the spongy hair mass, the garland-like hair fashion on the woman statue with their portrait of Domitia Longina in IIIrd type which was Rome centered-its contemporary city.

Keywords: Aphrodisias, woman, portrait, late 1st century AD.

Giriş

İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde korunan ve Aphrodisias'taki Hadrianus Hamamları'ndan ele geçen portre heykeldeki kuaförlük modası yeniden irdelenerek yeni bir dönem önerisi getirilmeye çalışılmıştır. Bu yapılırken de günümüze kadar pek çok kez yayımlanan Demeter/Ceres tipindeki portre heykelini kaleme alan kendimden önceki araştırmacıların görüşleri dikkatlice irdelenerek önerdiğim dönemin gerekçeleri aktarılmaya çalışılmış ve tarihlendirilen heykel neticesinde de Flaviuslar Dönemi ve hemen sonrasındaki kuaförlük modasının gelişimi açıklanmıştır. Bu gelişim evresi de Flaviuslar Dönemi'nde Iulia Titi portrelerinde gözlemlenen alın üzerindeki saç tellerinin abartılarak oluşturulduğu saçtaki bal peteği olarak nitelendirilen saç modasının (Maderna-Lauter, 1999: 184: lev. 43: res. 4), Domitian'ın ölümünden sonra da portreleri yapılmaya devam

edilen Domitia Longina portrelerinde daha da abartılarak çelenkvari saç kütleleri şeklindeki saç modası görünümünde koruna geldiği süreci kapsamaktadır (McDermott ve Orentzel, 1979: 85; Varner, 1995: 203).

Eserin Envanter Bilgileri

İstanbul Arkeoloji Müzeleri (Env. No. 2269)

Aphrodisias.

Güney agoranın batı stoasındaki Hadrianus Hamamları.

B. Y 30 cm, B. G 22,5 cm.

H. Y 196 cm, H. G 62 cm.

İri tanecikli beyaz mermer.

MS 1. yüzyıl sonu (Nerva - Erken Traianus Dönemi)

Alındığı Kaynaklar: Gaudin 1906, 174, 175 Res. 4; Mendel 1914, 197, 198; West 1941, 50 Lev. 8 Res. 49; Arsan 1946, 436, 437, 438, 439, 466 Lev. 50 Res. 5; İnan - Rosenbaum 1966, 173 Lev. 127 Res. 1, 2; Erim 1986, 43; Smith vd. 2006, 207, 208, 209 Lev. 69 Res. 89 Lev. 70; Lenaghan 2009, 100; Özgan 2013, 109, 110 Res. 118a-b.

Eserin Durumu

Yaşam ölçülerinin üzerinde olan heykelin baş ve vücudu iki parça içerisinde korunmuştur. Gövde ile birleştirilen başta tümleme çalışmasına ait izler görülmektedir. Yüzde yer yer aşınma ve kabuklanma söz konusudur. Burun ucu kırıktır. Portre heykelde dirsekten bükülerek yukarıya doğru kaldırılan sağ kol bilekten itibaren kırık ve eksiktir.

Eserin Tanımı

Günümüze kadar oldukça iyi durumda koruna gelen başın karakteristik özellikleri dikkate alındığında eser, yetişkin bir kadına ait olmalıdır. Baş hafif sağa döndürülmüş ve gözler uzağa bakmaktadır. Alına yerleştirilen saçlar oldukça ütöpik bir şekilde işlenen çelenkvari saç kütleleri görünümündedir. Saç bukleleri kör noktalar şeklinde işlenmiştir. Alına yerleştirilen çelenkvari saç kütleleriyle sınırlandırılan alın üçgen bir formdadır. Kaşlar, ince ve

yay şeklindedir. Kaş kılları belirgindir. Göz pınarlarına doğru uzanan gözler, dardır. Etil göz kapakları, badem şeklindedir. Üst göz kapağı, alttakine oranla kalındır. Göz bebeği ve iris işlenmemiştir. Burun, burun kökünden itibaren düzdür. Kulaklar altına yerleştirilen çelenkvari saç kütleleri altında bırakılmıştır. Elmacık kemikleri belirgin, avurtlar ise hafif çöküktür. Burun kanatlarının her iki yanından üst dudak çizgisine kadar inen yüzeysel kanallar yer almaktadır. Ağız küçük ve kapalıdır. Ağız kenarlarında küçük çukurluklar görülmektedir. Birbiriyle temas halindeki dudaklar incedir. Yuvarlak ve yağlı çene hafif dışarıya doğru taşkındır. Oval yüz çeneye doğru sivrilmiştir. İyice perdahlanan yüz, pürüzsüzdür. Boyun ince ve uzundur. Başın tepe ve arka kısmında işlenen saçlar kalın bir kumaş ile örtülmektedir. Kalın kumaş altında kalmasına rağmen alındaki çelenkvari saç kütlelerinin hemen bitiminde serbest bırakılan saç bukleleri başın arka kısmında bir topuz oluşturmuştur. Baş ile tümlenen portre heykel, yuvarlak bir kaide üzerinde durmaktadır. Esere hareketlilik kazandırmak amacıyla sağ ayak bir adım öne doğru atılırken, sol ayak geriye ve hafif yana doğru hareket ettirilmiştir. Eserin tüm ağırlığı taşıyıcı sağ ayaktadır. Bir adım geride bırakılan sol ayak ise diz kapağından bükülerek ayak parmağı uçlarına basmaktadır. Yaptığı harekete bağlı olarak sağ kalça dışarıya doğru taşkındır. Giyimli olarak tasvir edilen portre heykelde khiton üzerinde himation yer almaktadır. Portre heykeldeki her iki kol, içerisinde bulunduğu kompozisyona bağlı olarak elbise kumaşı altında bırakılmıştır. Gövdeyle birleştirilen sol kol, dirsekten bükülerek sol bacağa dayanmaktadır. Hafif ileriye doğru uzatılan sağ kol da dirsekten bükülerek yukarıya doğru kaldırılmaktadır. Eserdeki vücut hareketiyle elbise kıvrımları birbiriyle uyumludur. Yaptığı harekete bağlı olarak iki bacak arasında yukardan aşağıya doğru birbirine paralel inen kıvrımlar yer almaktadır. Ayak bileklerine kadar uzanan bu kıvrımlar taşıyıcı sağ bacakta derin kanallar halinde işlenirken bir adım geride bırakılan sol bacak üzerinde ise oldukça yumuşaktır. Bu yumuşaklık sayesinde sol bacağın diz kapağı da belirgindir. Khiton üzerindeki bol dökümlü himationun sol bacak üzerinde toplanmasıyla birlikte gerilen elbise dışarıya taşkın sağ kalça

üzerinde birbirine paralel yay kıvrımlar oluşturmaktadır. Sol bacak üzerindeki el ise bol dökümlü elbise kumaşıyla beraber buğday başağı ve ay çiçeği tutmaktadır. Sol bacak üzerine çekilen elbise kumaşının etek ucu sol ayak bileğine kadar inmekte ve elbisenin uç kısmında yumuşak işlenen zik zak kıvrımlar görülmektedir. Gövdenin üst kısmında da bol elbise kumaşı, gövdeyle birleştirilen sol kol boyunca sıkıştırılmaktadır. Sol kola sıkıştırılan elbise kumaşının uç kısmı açıkta bırakılan sol elin bilek hizasından aşağıya doğru uzanmaktadır. Elbise kumaşının sol kola ilıştırilmesiyle kasık çizgisinden göbek hizasına kadar olan alanda birbiri ardına sıralanan yay kıvrımlar yer almaktadır. İnce beldeki yay kıvrımlar göğüs altında son bulmaktadır. İki göğüs arası ile göğüs altında işlenen kıvrımlarda çözülme söz konusudur. Çözülme görülen bu kıvrımlar oldukça yumuşaktır. Hafif ileriye doğru uzatılan ve dirsekten bükülerek yukarıya doğru kaldırılan sağ kol, elbise kumaşını dışarıya doğru taşkın sağ kalça hizasında germektedir. Sağ kolu saran elbise kumaşı çapraz bir şekilde sol omzuna atılmakta ve oradan da aşağıya doğru uzanmaktadır. Portre heykeldeki elbise "V" yakalıdır. Başın tepe ve arka kısmını örten kalın kumaş, omuzun her iki yanından aşağıya doğru inmektedir.

Eserin Değerlendirilmesi

İlk kez 1906 yılında M. P. Gaudin'in (Gaudin, 1906: 174, 175) bilim dünyasına tanıttığı Aphrodisias heykeli, Demeter/Ceres tipinde yontulmuş bir portre heykeldir. Aynı tanımlama ise 1914'te G. Mendel (Mendel, 1914: 198), 1941'de R. West (West, 1941: 50), 1946'da N. Arsan (Arsan, 1946: 437), 1966'da J. İnan ve E. A. Rosenbaum (İnan ve Rosenbaum, 1966: 173) ve 1986'da da K. T. Erim (Erim, 1986: 43) tarafından gerçekleştirilmiştir. Daha sonraki yıllarda da bu isimlendirmeyi R. R. R. Smith ve diğerleri (Smith vd., 2006: 207, 208, 209) ile R. Özgan (Özgan, 2013: 110) da benimsemiştir. Aphrodisias'tan ele geçen portre heykelin, Demeter/Ceres tipi olarak adlandırılmasına ise sol elinde tuttuğu bereket ve bolluğu simgeleyen başak ve ay çiçeği atribütleri (Özgan, 2013: 110, 111: res. 120) örnek gösterilmiştir. (Gaudin, 1906: 174, 175; Mendel, 1914: 198; West, 1941: 50; Arsan, 1946: 437; İnan ve Rosenbaum, 1966: 173; Erim, 1986: 43; Smith vd.,

2006: 207, 208, 209; Özgan, 2013: 110). Ayrıca R. Özgan, Aphrodisias yontusunu elindeki atribütlerle birlikte ikonografisiyle de Demeter/Ceres rahibesi olabileceğini de önermiştir (Özgan, 2013: 110).

Eserin tarihlendirilmesi konusunda ise fikir ayrılıkları söz konusudur. M. P. Gaudin, 1906 yılında kaleme aldığı portre heykeli, Flaviuslar Dönemi'ne tarihlendirmiştir (Gaudin, 1906: 174, 175: res. 4). 1941 yılındaki çalışmasında da R. West (West, 1941: 50), bir önceki araştırmacıyla aynı dönem önerisinde bulunmuştur. 1946'da da N. Arsan'ın (Arsan, 1946: 466) detaylıca irdelediği eseri, Flaviuslar Dönemi sonlarına vermiştir. J. İnan ve E. A. Rosenbaum'un (İnan ve Rosenbaum, 1966: 173) 1966 yılında birlikte yayımladıkları çalışmada da Demeter/Ceres tipindeki kadın heykeli için Traianus Dönemi'ni önermişlerdir. Aphrodisias'taki Hadrianus Hamamları'ndan ele geçen portre heykel, daha sonraki yıllarda da K. T. Erim tarafından MS 2. yüzyılın başlarına kaydedilmiştir (Erim, 1986: 43). 2006 yılında da R. R. R. Smith ve diğerlerinin (Smith vd., 2006: 207, 208, 209) yorumladıkları eser, bir kez daha aynı döneme tarihlendirilmiştir. 2009'da da J. Lenaghan (Lenaghan, 2009: 100) ise kadın heykelinin keşfedildiği mimari yapıyı göz önünde bulundurarak portre heykel için Erken Hadrianus Dönemi'ni önermiştir. Son kez 2013 yılında R. Özgan'ın tarafından irdelenen kadın portre heykeli için ise Erken Traianus Dönemi önerisinde bulunulmuştur (Özgan, 2013: 110).

Bugüne kadar birden çok kez yayımlanan Aphrodisias eseri hakkında araştırmacılar, kimlik konusunda hem fikir iken tarihlendirme konusunda ise görüş ayrılıklarına düşmüşlerdir. İlk yayımlandığında portre heykel için önerilen Flaviuslar Dönemi'nde, alın üzerindeki saç tellerinin abartılarak işlendiği süngerimsi saç kütesi söz konusudur (Frel ve Morgan, 1981: 55: res. 37, 38; Özgan, 2013: 110). Bu saç modası da MS 80 yılında "Augusta" unvanıyla onurlandırılan Iulia Titi'nin "Augusta/Ana tip" portreleri olarak yorumlanan heykeltıraşlık eserlerinde görülmektedir (Bernoulli, 1891: 49: lev.16; Rystedt, 1977: 70, 71, 72: res. 2, 4). Sonrasında ise Flaviuslar Hanedanlığı'nın diğer önemli bir kadını, Domitia Longina'nın II. tip portrelerinde de bu

saç modası kullanılmıştır (Wegner, 1966: 67, 68: lev. 54). Domitianus'un MS 81 yılında imparator olduktan kısa bir süre sonra eşi Domitia Longina'nın "Augusta" unvanıyla onurlandırıldığı bilinmektedir (Varner, 1995: 194, 195, 196). "Augusta" tipindeki Iulia Titi portrelerinde yarım ay şeklindeki alın üzerindeki süngerimsi saç kütleleri (Zoridis, 1984: 593: lev. 79: res. 1, 2, 3, 4; Maderna-Lauter, 1999: 184: lev. 43: res. 4), Domitia Longina'nın II. tip portrelerinde de üçgenimsi alın üzerinde yükselmiştir. Üçgenimsi alın üzerindeki süngerimsi saç kütleleri (Wegner, 1966: 67, 68: lev. 54) şeklindeki kuaförlük modası, imparator Domitianus'un ölümüne kadar süregelmiştir. Domitianus'un ölümünde parmağı bulunan Domitia Longina'nın, imparatorun ölümünden sonra da portreleri yapılmaya devam edilmiştir (Varner, 1995: 203). Domitianus'un ölümü sonrasında ortaya çıkan bu yeni saç modası da Domitia Longina'nın III. tipi olarak tanımlanmış ve Nerva - Erken Traianus Dönemleri'ne (MS 1. yüzyıl sonu) tarihlendirilmiştir (West, 1941: 91, 92: lev. 26: res. 95; Wegner, 1966: 70, 71: lev. 57). Böylelikle Flaviuslar Hanedanlığı kadın portrelerindeki süngerimsi saç kütleleri ya da saçtaki bal peteği olarak yorumlanan bu saç modası, hanedanlık sonrasında da daha da abartılarak oldukça ütöpik görünümdeki çelenkvari bir saç kütlelerine dönüştürülmüştür (West, 1941: 91, 92: lev. 26: res. 95; Wegner, 1966: 70, 71: lev. 57; Özgan, 2013: 107, 108). Aphrodisias portresindeki çelenkvari saç kütleleri şeklindeki saç modası da Roma Ulusal Müzesi'ndeki III. tipteki Domitia Longina portresiyle çağdaştır (Varner, 1995: 203, 204). Anadolu'dan da Hierapolis'ten ele geçen ve bugün ören yeri müzesinde korunan ve sol ayağının yanındaki atribütlerden kaynaklı sağlık görevlisi olarak tanımlanan portre heykeldeki saç stili de bu görüşü desteklemektedir (Arlı, 2020: 80, 81, 82: lev. 34). Bu yüzdendir ki Aphrodisias'tan ele geçen portre heykel de MS 1. yüzyıl sonuna (Nerva - Erken Traianus Dönemi) tarihlenen Roma Ulusal Müzesi'ndeki III. tip Domitia Longina portresiyle birlikte Hierapolis Müzesi'ndeki kadın portre heykeliyle de aynı dönemden olmalıdır. Son olarak buluntu yeri de dikkate alınarak mimari yapının ithaf edildiği imparator Hadrianus (Yıldırım, 2009: 49) ve onun erken hükümlerlik dönemine (Lenaghan,

2009: 100) verilmek istenen heykeltıraşlık eserindeki kuaförlük modası, dolgun yüz ile elbisedeki keskin ve sert kıvrımlar da önerilen dönemin plastik sanatını yansıtmamaktadır (Arsan, 1946: 436-439).

Sonuç

Aphrodisias'tan ele geçen eserdeki oldukça ütöpik görünümündeki çelenkvari saç kütleşi, III. tip Domitia Longina portreleriyle birlikte Domitia Longina'nın III. tip portrelerinden esinlenerek şekillendirilmiş çağdaşı özel kadın portresindeki benzer saç modasıyla da karşılaştırılarak tarihlendirilmiştir. Domitianus'un ölümü sonrasında ortaya çıkan bu yeni tip saç modası için de MS 1. yüzyıl sonu (Nerva - Erken Traianus Dönemi) önerisi getirilmiştir. Bu yapılırken de resmi portreler üzerinden Flaviuslar Hanedanlığı ve hemen sonrasındaki saç modaları ve portre tipleri irdelenerek süreklilik göstererek gelişen kuaförlük modasının gelişim evreleri tanımlanmıştır.

8

Kısaltmalar

B. G	Baş Genişliği
B. Y	Baş Yüksekliği
Cm	Santimetre
Env. No.	Envanter Numarası
H. G	Heykel Genişliği
H. Y	Heykel Yüksekliği
Lev.	Levha
MS	Milattan Sonra
Res.	Resim

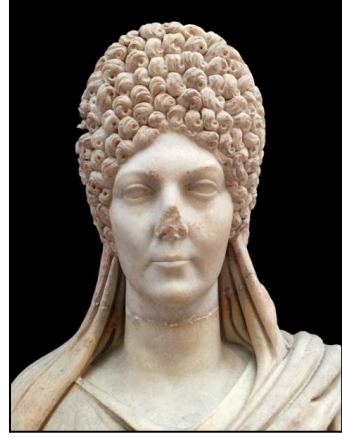
Kaynakça

- Arlı, Yaşar (2020). *Flaviuslar ve Traian Dönemleri Anadolu Portre Sanatı*. Doktora Tezi, Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arsan, Nimet (1946). Anadolu'nun M.S. I. ve II. yüzyıllarına ait Giyimli ve Ayakta Duran Kadınlar. *Belleten* 10,39, s. 425-469.

- Bernoulli, Johann Jacob (1891). *Römische Ikonographie: Die Bildnisse der Römischen Kaiser II. Von Galba bis Commodus*. Stuttgart, Berlin, Leipzig: Union Deutsche Verlagsgesellschaft.
- Erim, Kenan Tevfik (1986). *Aphrodisias: City of Venüs Aphrodite*. London: Blond&White Limited.
- Frel, Jiri ve Morgan, Sandra Knudsen (1981). *The J. Paul Getty Museum: Roman Portraits*. Los Angeles: Philbrook Art Center and The J. Paul Getty Museum.
- Gaudin, M. Paul (1906). "Seconde note su less fouilles exécutées á Aphrodisias". *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 50, s. 158-184.
- İnan, Jale ve Rosenbaum, Elisabeth Alföldi (1966). *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor*. Londra: The Oxford University Press.
- Lenaghan, Julia (2009). "Kadın Portre Heykelleri". (Ed. R. R. R. Smith ve J. L. Lenaghan). *Aphrodisias'tan Roma Portreleri: Roman Portraits from Aphrodisias*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 86-101.
- Maderne-Lauter, Caterina (1999). "Das Porträt einer Römerin im Frankfurter Liebieghaus. Von der Bedeutung des, Stils". (Ed. H. v. Steuben). *Antike Porträts: Zum Gedächtnis von Helga von Heintze*. Möhnese: Bibliopolis.
- McDermott, William C. ve Orentzel, Anne E. (1979). *Roman Portraits: The Flavian and Trajanic Period*. Columbia and London: University of Missouri Press.
- Mendel, Gustave (1914). *Musées Impériaux Ottomans: Catalogue des Sculptures Grecques, Romanies et Byzantines*. Constantinople: En Vente au Musée Imperial.
- Özgan, Ramazan (2013). *Roma Portre Sanatı II*. İstanbul: Ege Yayınları.

- Rystedt, E. (1977). A Flavian Portrait Reconsidered. *The Museum of Mediterranean and Near Eastern Antiquities MedelhavsMuseet, Bulletin 12*, s. 70-72.
- Smith, Roland Ralph Redfern, Dillon, S., Hallet, C., vd. (2006). *Aphrodisias II: Roman Portrait Statuary from Aphrodisias*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Varner, Eric R. (1995). Domitia Longina and the Politics of Portraiture. *American Journal of Archaeology 99, 2*, s. 187-206.
- Yıldırım, Bahadır (2009). "Aphrodisias Şehir ve Kamu Yapıları". (Ed. R. R. R. Smith ve J. L. Lenaghan). *Aphrodisias'tan Roma Portreleri: Roman Portraits from Aphrodisias*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 35-54.
- Zoridis, Pandeli (1984). "Two New Roman Portraits from Athens". *American Journal of Archaeology 88, 4*, s. 592-594.
- Wegner, Max (1966). *Das Römische Herrscherbild: Die Flavier (Vespasian. Titus. Domitian. Nerva. Iulia Titi. Domitilla. Domitia)*. Berlin: Verlag Gebr. Mann.
- West, Robert (1941). *Römische Porträt-Plastik II*. Münih: F. Bruckmann K. G.

Ekler

Levha I. Demeter/Ceres tipindeki kadın portre heykeli, Nerva - Erken Traianus Dönemi. (Fotoğraf: Y. ARLI, 2018).

Çam Levent, Çiğdem (2020). "Binbir Gece Masallarından Seçme Hikâyeler: Kâtip Muhammed'in "Hikâye-i Duhterân-ı Arabî"si". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. S. 8, s. 13-41.

**BİNİR GECE MASALLARINDAN SEÇME HİKÂYELER:
KÂTİP MUHAMMED'İN "HİKÂYE-İ DUHTERÂN-I ARABÎ"Sİ**
EXCERPTED STORIES FROM ARABIAN NIGHTS:
KATİP MOHAMED'S "HİKAYE-İ DUHTERAN-I ARABÎ"

Doktora Öğr. Çiğdem ÇAM LEVENT*
İstanbul Üniversitesi
ciğdemcam@yahoo.com

Öz

Binbir Gece Masalları bütün dünyada bilinen bir masal külliyyatıdır. Bu eserin pek çok dile olduğu gibi, Türkçeye de çevirileri yapılmıştır. Bu çevirilerin bir kısmı Osmanlı döneminde kaleme alınmıştır. Bunun yanı sıra, yine Osmanlı döneminde Binbir Gece Masalları'ndan seçkiler yapılarak da müstakil eserler ortaya konulmuştur. Bunlardan biri bu makaleye konu olan ve "Arap kızlarının hikâyesi" anlamına gelen "Hikâye-i Duhterân-ı Arabî" adlı eserdir. Binbir Gece Masalları'ndan seçilen hikâyeleri ihtiva eden bu eserin bilinen tek nüshası Topkapı Saray Kütüphanesi'nde- R.1071 numarası ile kayıtlıdır. Bu makalede Binbir Gece Masalları'nın ortaya çıkışı ve tarihî seyrinin yanı sıra Türk Edebiyatı'nda Binbir Gece Masalları hakkında bilgi verilmekte ve Hikâye-i Duhterân-ı Arabî tanıtılmaktadır. Eserin nüsha tavsifinin ardından eserdeki hikayelerin özetlerinden yola çıkarak eserin muhtevası hakkında da bilgi verilmektedir.

* ORCID: orcid.org/0000-0001-5268-289X

Anahtar Kelimeler: Binbir Gece Masalları, Hikâye-i Duhteran, Kâtip Muhammed.

Abstract

Arabian Nights has been receiving a great deal of attention in the whole world. This work has translations of many languages and also it has Turkish translations. Some of them were translated in the Ottoman Period. Besides, in the Ottoman Period, autonomous works were presented by selecting tales from Arabian Nights, as well. One of them is the manuscript which constitutes the subject of this article and comprises selected stories from Arabian Nights named "Hikâye-i Duhterân-ı Arabî" meaning "the Arabian girls' story". The only known copy of this work including selected stories from Arabian Nights is in R.1071, Topkapı Palace Library. The emergence of Arabian Nights and its historical course along with its course in the Turkish Literature is mentioned in this article and "Hikâye-i Duhterân-ı Arabî" is introduced. Then the importance of the work is mentioned by characterizing the copies and information about the content of the work is given.

Keywords: Arabian Nights Tales, Story of Duhteran, Katip Mohamed.

Giriş

Türkiye’de Binbir Gece Masalları üzerine pek çok araştırma kaleme alınmıştır. Bununla birlikte bu çalışmaların yeterli düzeyde olduğu söylenemez. Zira bu konuda pek çok eser, hâlâ yazma eser kütüphanelerinde günümüz Türkçesine aktarılıp okuyucu ve araştırmacıların faydasına sunulmayı beklemektedir.

Edebiyatımızda Binbir Gece Masalları’nın etkisi Batı’da olduğu kadar hissedilmemektedir. Bu zengin kaynak Doğu kültürü ile beslenmiş, onun içinde doğmuş fakat hak ettiği ilgiyi burada bulamamıştır. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Bunlardan biri Doğu kültüründe masalların halk arasında dilden dile yayılması ve yazıya geçmesinin gecikmesi olabilir. Bu yayılma şekli anlatıların varyasyonlarının ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır.

Binbir Gece Masalları’nın dünyadaki ilk örneklerine IX. yüzyılda rastlanır (Karataş 2008: 23). Osmanlı döneminde ise Binbir Gece Masalları’nın ilk çevirisinin XV. yüzyılda II. Murat dönemindeki çeviri faaliyetleri kapsamında hazırlandığını görüyoruz. Bu Abdi adlı bir kimse tarafından yapılmıştır. Bununla birlikte, Türkiye’deki yazma eser kütüphanelerinde kaynağını Binbir Gece

Masallar'ndan alan pek çok esere rastlanmaktadır (Şeşen 1991: 569-589).

Bir başka deyişle, gerek Osmanlı döneminde gerekse Tanzimat döneminde Binbir Gece Masalları'nın etkisi altında verilen eserler bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı kendi başına bir tür olarak gelişimine devam etmiştir. Bunlar: Bahtiyarnâme, Erbain Subh u Mesâ, El-Ferec Ba'de's-Şidde, Sindbâdnâme, Tûtînâme, Hayalât-ı Dil, Müsameretnâme, Firârnâme ve Muhayyelât gibi eserlerdir. Bir kısmı ise, tercüme mahiyetindedir.

Eserin yakın zamanda yapılan Türkçe çevirilerine bakıldığında bunların çoğunlukla Batı dillerinden Türkçe'ye yapılmış çeviriler olduğu anlaşılmaktadır. Bunların içinde Alim Şerif Onaran, Raif Karadağ ve Selami Münir Yurdatap'ın Binbir Gece Masalları çevirisi sayılabilir.

Binbir Gece Masalları Avrupa'da ise "Arabian Nights" olarak tanınır. Arapça aslı "Elf Leyle ve'l-Leyl" olan bu masallar, aslında Arap değil, Hint asıllıdır (Meriç 2013: 245). Masallar Hint diyarında ortaya çıkarak İran'da yayılıp nihayetinde Arap kaynaklarında son hallerine geldiklerinden bu şekilde isimlendirilmektedir. Bunlara ek olarak bazı masallar içeriğinde Türk unsurları da barındırmaktadır.

Binbir Gece Masalları Batı dillerine çevrildiğinde, Avrupa'da bu hayal mahsulü âlem büyük bir etki uyandırmıştır. Özellikle roman türüne etkisi olmakla beraber (Calvino 2008: 368), bu etki, ayrıca tiyatro, bale gibi estetik sanatlar üzerinde de görülmektedir.

Bu çalışma ile yüz yıllardır sessizliğini koruyan bir yazma günümüz okurlarının dikkatine sunulacaktır. Metinler arası ilişkiler açısından bakıldığında milli edebiyat zevkimizin olgunlaşmasında bir basamak olarak değerlendirilmesi kaçınılmaz olan Binbir Gece Masalları'ndan bu hikâyeler, alanda yapılan çalışmalara katkı sağlayacak ve bir boşluğun doldurulmasını sağlayacaktır.

Biz de bu çalışmada kendisini Kâtip Muhammed olarak tanıtan bir çevirmenin yaptığı Binbir Gece Hikâyelerinin seçme metnine dayanan bir tercümeyle ele alacağız. Aşağıda öncelikle bu eserin

nüshası hakkında bilgi verilecek ardından da eserin muhtevası tarafımızdan özetlenecektir.

1. Binbir Gece Masallarının Ortaya Çıkışı ve Tarihî Seyri

Binbir Gece Masalları, Hezâr Efsâne'den, yani Hint'ten gelen fakat daha sonra Arap Edebiyatı ile harmanlanarak ve Mısır ve Bağdat kaynaklarıyla beslenerek zenginleşmiş masallardır (Tülücü 2004).

Binbir Gece Masalları üzerine çalışan araştırmacılar, bu hikâyelerin anonim bir anlatı olduğu fikrinde birleşirler. Çerçeve hikâye tekniğinin Hint edebiyatında çok eskilere dayanıyor oluşu bu masalların Hint diyarında doğduğu bilgisini desteklemektedir. Hikâyelerde Acem ülkesinin geniş hayal gücünün izleri ve anlatılarda geçen Farsça özel isimler ise hikâyelerin İran'dan beslenmiş olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca masalların içeriğinde Anadolu coğrafyasında bulunan yer isimleri, Anadolu coğrafyasının da hikayelerde etkisi olabileceğini göstermektedir.

Masalların Arap dili ve coğrafyasındaki yolculuğu sonunda içeriğinde bu kültürden öğeler bulundurmaması düşünülemez. Her çeviride olduğu gibi hikâyelerde çevirmenin kendi kültür ve diline ait bilinçli veya bilinçsiz şekilde ilave etmiş olduğu unsurlar bulunmaktadır. Bu çeviri süreçlerinin sonucu olarak son haliyle Binbir Gece Masalları çok kültürlü bir anonim anlatı halini almıştır.

Binbir Gece Masalları'nda mekânın genel hatlarıyla İslam coğrafyası olduğunu söylemek mümkündür. Dinî geleneğin hikâyeler üzerindeki etkisi, Avrupa dillerine yapılan çevirilerde dahi açıkça görülmektedir.¹ Fakat bu masalları yalnızca Müslüman ülkelere ait kabul etmek doğru olmayacaktır. Hikâyeler üzerinde Hint inanç sistemlerinin etkileri bulunabileceği gibi, anlatıların Ortadoğu'daki diğer dinlerle yolunun kesişmiş olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

Binbir Gece Masalları'nı meydana getiren masalların ne zaman ortaya çıktığı konusu da araştırmacılar tarafından incelenmiştir.

¹ "Şehzade ülkesinin ileri gelenlerine Mekke'ye giderek kutsal hac görevini yerine getireceğini söylemiş." (Onaran 1992: (I):74). "Duyduk ve itaat ettik." Bakara-285. Ayet, (Onaran, (I): 164, 178, 184, 191, 218, 219, vd.).

Kuran-ı Kerim'de yer alan "İnsanlar arasında öyleleri vardır ki bilgisizlik yüzünden başkalarını Allah yolundan saptırmak ve o yolu eğlence vesilesi kılmak için eğlendirici sözleri alıp kullanırlar; işte bunları alçaltıcı bir azap bekliyor." (Lokman, 31/6) ayetinde geçen "eğlendirici sözler" ifadesini bazı âlimler, "İnsanı, Allah'ı anmaktan alıkoyan her şey" olarak tefsir ederken, bazı âlimler de burada "Acem masallarına" gönderme yapılmış olabileceğini iddia ederler (Karataş 2008: 24). Bu da VII. yüzyılda Arapların İran masallarını bildiği şeklinde yorumlanmaktadır. Bununla birlikte, IX. yüzyıldan önce kaynaklarda Binbir Gece Masalları ile ilgili yazılı bir metne rastlanılmamaktadır.² Binbir Gece Masalları ile ilgili bilinen ilk eser, Kitâb fihi Hadîs Elf Leyle'dir (m. 879/h. 266).

X. yüzyıl ile alakalı araştırmalar incelendiğinde, "Mes'ûdî'nin (ö.956) Mürûcû'z-zeheb adlı eserinde, o tarihlerde Araplar arasında Farsça adı "Hezâr Efsâne" olan ve "bin gece" diye bilinen bir hikâye külliyyatının bulunduğu, bu külliyyatın birçok İran, Yunan, Hint eserleri gibi dışarıdan geldiği belirtilmiştir. İbnü'n-Nedîm de Muhammed b. Abdûs el-Cehşiyârî'nin (ö. 331/943) bin ünlü Arap, İran, Yunan masalını topluyorken, dört yüz seksen masala ulaştığını ve bu sırada vefat etmiş olduğunu söyler (Ulutürk 1992: 180-181).

Araştırmalara bakıldığında Binbir Gece Masalları ile ilgili IX. yüzyıl ile XIII. yüzyıl arasında önemli bir kaynak esere rastlanılmamaktadır. Çoğunlukla XIII. yüzyılın ikinci yarısında masallar hakkında yazma-inceleme çalışmalarının bulunduğu görülmektedir. XIV ile XVIII. yüzyıllar arasında masalların Mısır ve Suriye olmak üzere iki merkez arasında geliştiği anlaşılmaktadır

² "Masalların en eski Arapça yazılı kaynağı ise Nebihe 'Abûd'un 1949'da Chicago'da yayımlanan Yakın Doğu Araştırmaları Dergisinde, "Kitâb fihi Hadîs Elf Leyle, m. 879/h. 266 tarihli" (Bin Geceyle İlgili Kitap) adlı belgeyle ilgili makalesinde ortaya çıkar" (Karataş, 2008: 25).

Diğer bir çalışmada ise Binbir Gece Masalları'nın dilimizdeki serüveni üç döneme ayrılmış ve bunlardan sonuncusunu da siyasi-toplumsal hareketlere paralel olarak üç döneme daha ayrılmaktadır "1-Osmanlı dönemi (14-18. Yy.lar), 2- Tanzimat dönemi (19. Yy. başları), and 3- Cumhuriyet dönemi (1922-50; 1950-80; 1980'den günümüze)". (Birkalan-Gedik, 2004: 224).

ve bu masallarla alakalı Mısır'da yedi, Suriye'de dört farklı yazma eser tespit edilmiştir (Karataş, 2008: 25).

Çalışmalarda Binbir Gece Masallarının oluşum safhaları dört başlık altında incelenmektedir:

1. Hint menşeli masallar;
2. İran'dan gelen masallar;
3. Hârûnürreşîd (786-809) devrine ait Bağdat kaynaklı masallar.
4. Fâtımîler ve Memlûkler devrinde Mısır'da külliyyata eklenen masallar (Ulutürk, 1992: 180-181; Tülücü, 2004: 5).

Masalların XVII. yüzyıldan sonraki seyrini bazı seyahatnameler vasıtasıyla izleyebiliriz. Örneğin, XVII. yüzyıl mütefekkirlerinden olan Bernier (1620-1688) Avrupa'da hekim diplomasını aldıktan sonra Suriye, Mısır ve en sonunda Hint ülkesine gider ve ünlü seyahatnamesi "Hindistan ve Büyük Moğol Devletlerinin Tasvirini de içeren Bernier'in yolculuğu" ile bu ülkelerin kültürleri hakkında edindiği bilgileri XIV. Louis devri aydınına iletir (Meriç, 2013: 37). Bernier, Hint inançlarını ve kültürünü öğrenerek Doğu'dan dönmüştür. Bu seyahatnamesiyle, Batı aydınına Doğu dünyasının kapılarını açmıştır. Böylece bu kitap, Cemil Meriç'in ifadesiyle, La Fontaine'in (1621-1695) dehasına yeni ufuklar açmış ve Anquetil'in (1731-1805) dikkatini çekmiştir. Ayrıca Herbelot'u (1625-1695) da Hint ülkesi konusunda aydınlatır. Seyahatnamede, Doğu şehirlerinin kuruluşu ve askerî tekilâtı hakkında bilgiler de bulunmaktadır. Böylece Bernier'le birlikte Batı'nın zihninde, Hint edebiyatı ve Binbir Gece Masalları'na giden yola tohumlar atılmıştır (Meriç, 2013: 37).

Avrupa'da Binbir Gece Masalları denildiğinde akla gelen isimlerden biri de Fransız şarkiyatçı Antoine Galland'dır (1646-1715). Galland XVIII. yüzyılda, Arapçadan Fransızcaya yaptığı tercümelemlerle toplumda ilgi uyandırmıştır. Onun bu yayını sayesinde, masalların kaynağı ve yayılma süreci ile ilgili çalışmalar artmıştır. Fakat masalların asıllarıyla Galland çevirisi arasında farklılıklar bulunmaktadır. Hatta bazı çalışmalarda Galland'ın masal anlatımındaki bireysel kabiliyetinden de söz edilmiş (Akkoyunlu, 1979-83) ve bazı masalların da kaynak kişilerden

şifahen külliyata eklendiği söylenmiştir. Binbir Gece Masalları'nın Avrupa dillerine pek çok tercümesi yapılmıştır (Akkoyunlu, 1979-83; Karataş, 2008).

Binbir Gece Masalları ile ilgili en muteber çalışma ise, Amerikalı şarkiyatçı Muhsin Mahdi'ye (1926-2007) aittir. Mahdi, Binbir Gece Masalları'na dair el yazması eserleri toplamış, yazmaları sistematik olarak incelemiş ve karşılaştırmıştır. Orijinallerine büyük ölçüde sadık kalarak bunlardan doğru bir metin oluşturmuştur (Tülücü, 2004: 7).

Anlaşılabacağı gibi bu masallar, tarihin seyri içerisinde, birden fazla kültür ve çeşitli medeniyet merkezlerinde dolaşarak günümüze ulaşmıştır. Zamanın akışı içinde sanayileşmesini tamamlayan toplumların zihinlerini zengin hayal gücü ile etkilemiştir. Masallar animasyon tekniği kullanılan bu dijital çağda dahi bir hazine gibidir ve bu bağlamda hâlâ cazibesini korumaktadır.

2. Türk Edebiyatında Binbir Gece Masallarının Seyri

Binbir Gece Masalları hakkında günümüzde pek çok akademik çalışmaya rastlamak mümkündür. Bu çalışmalar masalları farklı açılardan incelemektedir. Örneğin, Arap dili alanında yapılan çalışmalar, masalları ontolojik bakımdan incelerken, halk edebiyatı sahasında yapılan çalışmalar masalların geçmişi ile günümüzdeki bağlantıyı ortaya koymaktadır. Makale halinde bibliyografya çalışmaları olduğu gibi, konu ile irtibatlı geniş çalışmalar da mevcuttur (Acaroğlu, 1988: 13-24). Bazı makalelerde ise, konu ile alakalı bir yazmanın tanıtımı yapılmaktadır. Bütün bu çalışmalarda Binbir Gece Masalları'nın ortaya çıkışı ve tarihî gelişimi ile alakalı verilen bilgiler genel hatlarıyla birbiriyle örtüşmektedir.

Kaynaklarda bu masalların dilimize tercümeleri incelenirken çeviri yöntemi ve menşei bakımından iki kısma ayrılmıştır. Bunlar: başlangıçtan XIX. asra kadar olan dönem ve XIX. asırdan günümüze kadar olan dönemdir (Tekin, 1993: 239-255).

Aslında çeviri faaliyetlerinin iki dönemde incelenmesi tamamen hikâyelerdeki müstehcen kısımların çeviride olduğu gibi verilip verilmemesiyle alakalıdır. Yani XIX. yüzyıl öncesi yapılan

çevirilerde masallardaki müstehcen kısımlar muhafaza edilirken XIX. yüzyıl sonrası dönemde bunlar değiştirilmiş veya çıkartılmıştır. Yine Binbir Gece Masalları'nın Osmanlı toplumunda bir dönem ilgi uyandırıp sonra bu ilginin kaybolur gibi olmasının nedeni de bazı hikâyelerin müstehcen oluşudur.³

Dilimize ilk tercüme edildiğinden bu tarafa altı asır geçmiş olan Binbir Gece Masalları'nın kültürümüze yansımaları çeşitli sanat eserlerinde görmektediriz. Bunların görsel sanatlardan yazılı eserlere, müziğe hatta sinemaya kadar geniş bir yelpazede çeşitli etkileri olmuştur (Kalpaklı ve Demirkol, 2016: 24-30). Binbir Gece Masalları'nın Türkçeye pek çok çevirisi yapılmıştır.⁴

Günümüzde en çok okunan çevirilerden biri, Âlim Şerif Onaran çevirisidir.⁵

Binbir Gece Masalları'nın bazı Türkçe eserlerin oluşumuna da katkısı olmuştur. Bunlardan bazıları aşağıda anlatılmaktadır:

1- Kırk Vezir Hikâyesi: Sultan II. Murat (1421-1451) zamanında yazılmış olan Şehzade Ahmed Mısırî'nin Erbain Subh u Mesâ adıyla bilinmekte olan eseri, Binbir Gece Masalları'nın Türkçeye ilk çevirilerinden biridir.

³ "19. asra kadar bu hikayeler, Osmanlı toplumunda zaman zaman kısa devrelerde rağbet görmüş; fakat cinsî hayata ait açık saçık tasvirlerden, dilin bütün gizli, kapaklı imkanlarından faydalanılarak cömertçe kullanılmış ifadelerden dolayı fazla yaygınlaşmamıştır. İşte bu yüzden de 'Binbir Gece'nin tek tek hikâyelerini başka adlar altında, değiştirilmiş biçimlerde, müstehcen ifadelerden arınmış şekillerde başka hikâyelerin içine karışmış olarak buluyoruz." (Tekin, 1993: 240).

⁴ Konu hakkında daha geniş bir bibliyografya için bkz. Altay, 2018: 15-43.

⁵ Tercümeyle incelediğimizde masallarda Türklerle ilgili bazı ibarelerle karşılaşmaktadır. Yer olarak Anadolu coğrafyasında geçen masallarla karşılaşmaktadır. Yine masallarda bazı Türkçe kelimeler bulunmaktadır. "Binbir Gece Masalları'nda Türkçe kelimelerle karşılaşmanız mümkündür. Bu kelimelerle Moğollar döneminde tanışıldığı iddia edilmektedir". Masallardaki bu kültürel kesişmenin siyasi ve stratejik bazı sebepleri hakkında ayrıntılı bilgi veren çalışmalar mevcuttur. "Turks are mentioned in tales mostly when the name of Anatolia have been called. However, there is another reason for Turks to have their name on these tales; that is, Turks adopting Islam in masses during the Abbasid era and having a say in the administration of the Abbasid state." (Gemi, 2016 :175).

2- Bahtiyar-Nâme (On Vezir Hikâyesi): Eserin yazarı bilinmemektedir. 1204 yılında Semerkand'da yazılmış olan Lümeatü's-Sirac adlı eserin Farsçadan dilimize çevrilmiş şeklidir (Nazlı, 2011: 48-53 ve Çiçekel, 2019). Uygur Türklerinin Budist hikâyelerinden ortaya çıkmış, sonra Farsçaya çevrilmiş; sonra Anadolu'da ortaya çıkmış bir hikâye olduğu düşünülmektedir.

3- Müsameretnâme: Emin Nihat Bey'e (1838-1880) ait olan Müsameretnâme'nin konusu, kış gecelerinde bir araya gelen dostların iyi vakit geçirmek ve eğlenmek üzere gençliklerinde başlarından geçenlerle alakalı hikâyeleri anlatmasından oluşur (Koçak, 2015: 771-790). Müsameretnâme, bir çerçeve hikâye ve bu çerçeve anlatının içine yerleştirilen yedi hikâyeden meydana gelmektedir. 1288'den 1292'ye kadar dört yıl süren on iki bölümden ve yedi uzun anlatıdan ibarettir (Aras, 2006).

4- Muhayyelât: 1796 yılında Giritli Aziz Efendi (1749-1798) tarafından yazılmıştır (Tanpınar, 1969: 174-176). Ahmet Zihni Muhayyelât'ı 1852'de yayınlamıştır. Binbir Gece Masalları'nın tesiriyle yazılmış bir eserdir (Gökalp, 1999: 185-202 ve Uysal, 2006).

5- Sindbâdnâme: Sonradan Binbir Gece Masalları'na ilave edilmiş olan bu masalı ilk olarak Farsça şekliyle Muhammed bin Ali bin Muhammed Ez-Zâhri Es Semerkandî yazmıştır. Daha sonra Arapça metniyle birlikte Ahmet Ateş tarafından yayınlanmıştır (1948). "Muhammed Abdülkerim bin Muhammed'in Türkçeye mensur olarak çevirdiği Sindbadnâmesi "Tuhfetü'l-Ahyar" ismini taşımaktadır" (Sakaoğlu, 1973: 32-33). Bu masal her ne kadar Binbir Gece Masalları'na ilave bir masal ise de, bugün artık ondan bir parça olarak kabul edilmektedir.

6- El-Ferec Ba'de's- Şidde (Alparslan, 2016; Yıldız, 2011; Doğan, 2011): Eserin adı Arapçada sıkıntıdan sonra gelen kurtuluş" manasına gelir (Yavuz, 1994-95: 289-335). Her zorluktan sonra bir kolaylık olduğunu öğütleyen eserde, sabrı tavsiye eden hikâyeler bulunmaktadır.⁶ Binbir Gece Masalları'nın özelliklerini taşıyan olağanüstü olayların anlatıldığı hikâyeler bulunmaktadır.

⁶ "Ferec ba'd eş-şidde belli bir eserin farklı versiyonlarına verilmiş bir ad değil, Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında, üzüntüden sonra erişilen sevinç ve huzurun

7- Firâknâme: Arapçada ‘firak’ ayrılık, Farsçada ‘nâme’ risale, mektup anlamına gelmektedir. Bu başlık altında ele alınan eserler Osmanlı döneminde bir edebî tür olarak ele alınır. Konusu sevgiliden ayrılığı konu edinen ‘aşk mektubu’dur denilebilir.⁷ Hikâyelerin konuları Binbir Gece Masallarındaki ‘Abanoz Atın Sihirli Öyküsü’ adlı masal ile, ‘aşk masalı’ veya ‘sevda masalı’ diye adlandırılan masala benzemektedir (Nazlı, 2011: 50,51).

8- Tûtînâme:⁸ Türkçe anlamı papağan olan Farsça “tûtî” kelimesi ile yine Farsça bir kelime olan ‘nâme’ kelimesinden

anlatıldığı bir hikaye türünün adıdır. Hikayelerin kahramanları mutlaka soylu ve zengin kişilerdir; yaşamları normal akışı içinde ilerlerken çeşitli nedenlerle kendilerini olağanüstü olayların içinde bulur bin bir güçlükle mücadele etmek zorunda kalırlar; ama mutlaka her hikâye “mutlu sonla” biter ve kahramanlar kalan ömürlerini mutluluk içinde geçirirler. Konularındaki ortak yön “Sıkıntıdan sonra erişilen mutluluk” olduğu için Ferec ba’d eş-sidde (=FBS) adıyla anılan hikâyeler erken Osmanlıca döneminin en önemli nesir eserlerindedir. Türkçe FBS’ler 1001 gece masalları tarzında 42 hikâyeden oluşur. Hazai-Tietze’nin yazıçevrimli metnini yayımladıkları Budapeşte nüshası ise, Türkiye kütüphanelerinde ve yurt dışında pek çok kopyası bulunan Türkçe FBS’lerin istinsah tarihi en eski (1451) olanıdır”. <http://www.tuba.gov.tr/tr/yayinlar/suresiz-yayinlar/turk-islam-bilim-kultur-mirasi-dizisi/ferec-bad-es-sidde>.

⁷ “Klâsik Türk Edebiyatının başlangıcından itibaren, tamamı ayrılık fikrine hasredilmeyen 24 adet firâk-nâme tespit edilmiştir. Çoğu manzum olan bu eserlerden Âşık Paşa (ö. 1332), Halîlî (ö. 1485?), Celîlî (ö. 1569), Nâdire (ö. 1842), Hüseyin Râci Efendi (ö. 1902) ve Süleyman Nahîfî (ö. 1738)’nin eserleri ile Adile Sultan (ö. 1899)’a ait iki mesnevi firâk-nâmelerin klâsik edebiyattaki örnekleri arasında telakki edilebilir. Yazarı belli olmayan Gurbet-name-i Sultan Cem adlı eser de bu gruba alınabilecek mensur örneklerdendir. Kalan 15 eserden 5’i (Firâk-ı Mahmud Paşa, Firâk-nâme-i Sultan Bâyezid, Mersiye-i Mahsusa-i Firkat-nümâ der hakk-ı Cenâb-ı Hüseyin-i şehid-i Kerbelâve şehzâde Mustafa’nın idam edilmesi üzerine yazılan iki manzume) yukarıda değinildiği gibi bir devlet büyüğünün azledilmesi veya öldürülmesini konu edinmiştir. Derviş, Sürmeli-zâde, Firâkî ve Yunus Emrem firâk-nâmeleri ve yazarı belli olmayan diğerleri ise, daha çok gençlerin ve çocukların –muhtemelen toplu halde ölümlerini ele alan ağıt tarzındaki manzumelerdir. Süslü nesrin başarılı bir örneğini teşkil eden Firâk-nâme de Sultan III. Murad devrinde yaşamış Kadı Hasan bin Ali’nin Binbir Gece Masalları’ndan yaptığı tercümedir. Süleyman Nazif (ö. 1927)’in Firâk-ı Irâk adlı eseri ise çok eski dönemlerden beri örneklerine rastlanan bir şehir mersiyesidir” (Tavukçu, 2007: 197-220).

⁸ “Hikâye türündeki Sanskritçe *Çukasaptati* adlı eserin Ziyâeddin Nahşebî (ö. 751/1350 [?]) tarafından yapılan Farsça tercümesi” (Kurtuluş, 2006: 309-310).

türemiştir. Hikâyeler Farsça olmakla birlikte Hint tahkiye üslubunda anlatılmaktadır. Eserin orijinal dili Sanskritçedir. Eser ticaret amacıyla evinden ayrılan bir tacirin eşine göz kulak olması için evde bıraktığı papağanının otuz gece boyunca anlattığı masalları içermektedir (Sona, 2012; Öztelli, 1976; Kutlu, Tarihsiz; Necatigil, 2009; Kesler, 2010; Atalas, 2010; Ağaoğlu, 2012). Araştırmacılar hikâyelerin büyük ölçüde Binbir Gece Masallarına benzediğini ifade etmektedir (Necatigil, 2009).

9- Hayalat-ı Dil: Hasan Tevfik Efendi tarafından H. 1285/ M. 1868 yılında yayınlanmıştır. Aşk hikâyesi olarak görünse de aslında bir siyasal taşlamadır (Gökalp, 1999: 185-202). Anlatımı Binbir Gece Masalları ile benzeşmektedir.⁹

Binbir Gece Masalları tanıdığı bütün edebiyatları etkilediği gibi Türk edebiyatına da tesir etmiştir. Kimi zaman bir edebî türün doğmasına yol açarken kimi zaman bir anlatımı, dil ve üslup bakımından etkilemiştir. Kutsal kitaplar dışında bu etkiyi yaratan az sayıda metin bulunur.

3. Hikâye-i Duhterân-ı Arabî

Dört asır önce kaleme alınmış bu çeviri eser, bugün okunduğunda hâlâ aynı berraklığını muhafaza etmektedir. Anlatılanlar her ne kadar eski bir zaman ve mekânda geçiyor olsa da vermek istenilen mesaj canlıdır. Eserin başka nüshası bulunmadığından zamanında istinsah edilmediği fikri uyandırmaktadır. Bununla birlikte başka metinlerin arasında içeriğindeki hikâyelerle karşılaşmak mümkündür.

Eserdeki anlatılar Binbir Gece Masalları'nda olduğu gibi bir çerçeve hikâye içerisinde anlatılmamaktadır. Bu on dört hikâyeden her biri ayrı bir başlık altında birbirinden bağımsız olarak tahkiye edilmektedir. Bununla birlikte anlatıların üslubu ve konusu bu masallarla benzerlik göstermektedir. Hikâye kahramanlarının ortak özellikleri; her birinin başından, sıradan bir insanın başından geçmesi güç, garip hadiselerin geçiyor olmasıdır. Kimi zaman kahraman bir şehzade veya padişahın kızı iken kimisinde de sıradan bir insandır. Her bir hikâye ibretli bir

⁹ "...Ancak bu eserde anlatılan hikâye, Binbir Gece Masalları'nda yer alan aşk/sevda masallarını hatırlatmaktadır" (Nazlı, 2011:52).

sonla bitmektedir. Hikâyelerin okuyucunun kemale ermesine vesile olacak şekilde seçildiği anlaşılmaktadır. Bu noktadan bakıldığında hikâyelerin didaktik yönünden söz etmek mümkündür.

Nüsha tavsifinde eserin bulunduğu yer ve maddi mahiyeti hakkında bilgi verilirken eserin mahiyeti kısmında genel özellikleriyle içeriği hakkında bilgi verilmekte, sonunda eserde bulunan hikâyelerin özetleri yer almaktadır. Bu kısımda eser genel özellikleriyle tanıtılmaktadır.

3.1. Nüsha Tavsifi

Eserin bilinen tek nüshası, Topkapı Saray Kütüphanesi Revan Köşkü Bölümü'nde 1071 numarada bulunmaktadır. Dış kapağın rengi kahverengidir. Deri ciltlidir. Ön ve arka kapakta deri üzerine ebru süslemesi yer alır. Bu ebru kapak, krem renkli fonda ağırlıklı olarak pembe ve yeşil desene sahiptir. Ebadı 195x115 mm.dir. Her sayfası yirmi bir satırla yazılmış olan bu eser 144 varaktan oluşur. Yalnız iki sayfası yirmi satırla yazılmıştır (1^b-125^b). Bütün sayfaların b kısmında alt tarafta reddâde bulunmaktadır. Divanî kırması hatla yazılmıştır. Yazmada aharlı kâğıt üzerine siyah mürekkep kullanılmıştır. Kâtip kendisine göre önemli bulduğu yerlerde, yer yer başlıklarda veya hikâyeler içinde tekrar eden hitapları kırmızı mürekkep ile yazmıştır. Eserin sonunda yer alan tarih beytinden, kâtipin eseri hicrî 1064 (m.1654) yılında tamamladığı anlaşılmaktadır.

*‘Adûnun gözine oldı niçe mîh
Bin altmış dördine irdi çü târih¹⁰ (144^b)*

Kitabın tercüme edilişiyle ilgili, ferâğ kaydında tarihi dışında açıklayıcı bir bilgi bulunmamaktadır. Ön kapağın hemen karşısında kitabın konusuyla alakalı olmayan kâtipin el yazısıyla yazılmış olduğunu düşündüğümüz bazı ibareler bulunmaktadır¹¹.

¹⁰ Kâtip, bu sayfanın derkenarına tarih düşmüştür.

¹¹ Bu kısım eserin başında kapağın hemen karşısında solda bulunmaktadır. Sayfa numarası verilmemiştir. “Hikâyet-i Duhterân Hazret-i Âdem'den Nüh tufânına değin sene 3300; Hazret-i Nüh'dan İbrâhim' e varıncaya değin sene 1700; Hazret-i İbrâhim' den Mûsâ 'ya varıncaya değin sene 700; Hazret-i Mûsâ' dan

Mütercim kendisini bazen müellif çoğunlukla da kâtip olarak tanıtmaktadır. Kendi ismi de hikâye sonlarında okuyucudan, kendisinin veya hikâye kahramanlarının ruhu için bir "Fatıha" okumalarını istediğinde görülmektedir:

("...ki bu hikâyetüñ mü'ellifi ve kâtibi bî-çâre Muhammed'e bir fâtiha okuya okuyanlar dahîmân bula fâtiha..." 59^a).

Binbir Gece Masalları'ndan on dört seçme hikâyenin yer aldığı eser, anlaşılacağı gibi telif bir eser değildir. Eserin adı "Hikâye-i Duhterân-ı Arabî" yani, "Arap kızlarının öyküsüdür". Aynı zamanda bu isim kitabın içerisindeki bir hikâyenin de adıdır. Yaptığımız kaynak taramasında bu eserle ilgili bir çalışmaya rastlanmamıştır.

3.2. Eserin Mahiyeti

Bu tercüme manzum mensur karışık bir eser görünümündedir. Mensur bölümlerin aralarına konuyu destekleyici nitelikte şiirler serpiştirildiği görülmektedir. Bu şiirler Arapça beyitlerin çevirisi değil daha çok Osmanlı Türk şiirinden seçme beyitlerdir. Aşağıda mensur metnin arasındaki şiirlerden birkaç örnek yer almaktadır.

*Hor bakma fukarâya şâkın ey ehl-i hüner
O da hâlince fenâ milketiniñ şâhı geçer (10^b)*
Kalender Çelebi

*Serv-i kaddündür çınârı eyleyen gülşende pest
Bu mesel meşhûrdur kim dest-ber-bâlâ-yı dest (11^a)*
Hayali Bey

*Kalbimiñ halâş lıgın bilmek dilersen mey getir
Ehl-i diller aña ey zâti demüşlerdür muhibbiñ (17^b)*
Zâti

Dâvud' a varıncaya değin sene 1200; Hâzret-i Dâvud'dan 'İsâ' ya varıncaya değin sene 1260; Hâzret-i 'İsâ 'dan Hâzret-i Muhammed 'aleyhisselâma değin sene 600; ve Hâzret-i Seyyid-i kâ'inât hâzretlerinden şehr-i Bagdâd'ı fetih eden merhûm ve magfûr Sultân Murâd'a varınca bu kadar seneye varmışdır. Sene 1032 Cümle sene 8392".

Kadrüni seng-i musallâda bilüp ey Bâkî
Turup el bağlayalar karşuña yârân saf saf(92^b)
Bâkî

Eserin içeriğine baktığımızda ise, on dört hikâyeden meydana geldiğini görürüz.¹² Bu hikâyeler şunlardır:

1. Gurbete Giden Padişahın ve Oğlunun Sergüzeşti Çin Fağfurunun Kızı ile Şehzadenin Talihinin Dönmesi: 1^b-18^b.
2. Zalim Feleğin Elinden Cefa Çeken Günahsız Arap Kızının Hikayesi: 19^a-39^b.
3. Şah Bahtiyar'ın Hikayesi (Ve Oğlu Civan Baht ile Mısırlı Hâce Salih'in Hikayeleri): 39^b-49^b.
4. Ebu'l-Fevâris'in Hikâyesi: 50^a-59^a.
5. Mühendis Bennayî'nin Hikâyesi: 59^b-74^b.
6. Çinli Rıdvân Şâd ile Şehristanlı Bânu'nun Hikâyesi: 75^a-89^a.
7. Keşmir Şahının Kızının Hikayesi ve Civan-ı Bağdadî ile Merv Şehrinden Hâcezade Bihruz'un Ahvali: 89^a-101^b.
8. Bağdat Kadısının Hikâyesi: 101^b-108^b.
9. Ebu'l-Kasım Basırî'nin Hikâyesi: 108^b-122^b.
10. Harezmi (İlinin) Kadısı ile Kardeşler Arasında Geçenlerin (Konuşmaların) Hikâyesi: 122^b-126^a.
11. Şehzadenin Hikâyesi: 126^a-127^b.
12. Kadınların Musul Kadısı Huzurunda Sergüzeştlerini Anlattıklarının Hikâyesidir: 127^b-142^a.
13. Bir Şarkıcının Harun Reşit ile Arasında Geçen Hoş Hatırası: 142^a-143^a.
14. Sultan Mahmud'un Rüya Tabir Ettiği Büyük Vakanın Hikâyesi: 143^a-144^a.

¹² Ramazan Şeşen, 1991: 575 "Binbir Gece Masallarının İstanbul Kütüphanelerindeki Yazmalarıyla Basma Nüshalarının Mukayesesi" isimli makalesinde sehven Topkapı yazmasında on beş hikâye olduğunu ifade etmektedir.

Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi bölümü 2356 numarada Binbir Gece Masalları'nın diğer bir çevirisi daha yer almaktadır. 227 varaktan meydana gelen bu yazma XIX. yüzyıla aittir. Her bir sayfası yirmi bir satırdan oluşur. Açık, okunaklı nesih hatla yazılmıştır. İçerisinde Binbir Gece Masalları'ndan seçme kırk üç hikâye bulunur. Bu nüsha Ferda Pepesöyler tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır (2001).

Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan Köşkü koleksiyonunda bulunan XVII. yüzyıla ait çalışmamıza konu olan eserdeki hikâyelerle, XIX. yüzyılda yapılmış yine Binbir Gece Masalları'nın çevirisi olan Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi bölümü 2356 numarada bulunan nüshadaki hikâyeler arasında ortak dokuz hikâye bulunmaktadır. Ortak hikâyeler Esad Efendi nüshasındaki sırayla şunlardır:

1- Ebu'l-Kasım Basırî'nin Hikâyesi (Revan k. 108^b-122^b; Esad Ef. 2^b-8^a).

2- Mühendis Bennayî'nin Hikâyesi (Revan k. 59^b-74^b; Esad Ef. 16^a-24^a).

3- Çinli Rıdvan Şâd ile Şehristanlı Bânu'nun Hikâyesi (Revan k. 75^a-89^a; Esad Ef. 24^a-30^b).

4- Keşmir Şahının Kızının Hikâyesi ve Civan-ı Bağdadî ile Merv Şehrinden Hâcezade Bihruz'un Ahvali (Revan k. 89^a-101^b; Esad Ef. 97^a-105^a).

5- Bağdat Kadısının Hikâyesi¹³ (Revan k. 101^b-108^b; Esad Ef. 105^b-109^a).

6- Harezm (İlinin) Kadısı ile Kardeşler Arasında Geçenlerin (KONUŞMALARIN) Hikâyesi (Revan k. 122^b-126^a; Esad Ef. 115^a-116^b).

7- Gurbete Giden Padişahın ve Oğlunun Sergüzeşti Çin Fağfurunun Kızı ile Şehzadenin Talihinin Dönmesi (Revan k. 1^b-18^b; Esad Ef. 120^a-132^a).

¹³ Ramazan Şeşen, ilgili çalışmasında nüshalar arasındaki ortak hikâyelere işaret ederek bu alandaki çalışmalara büyük katkı sağlamıştır. Bununla birlikte, makalede ortak hikâyelere işaret edilirken "Bağdat Kadısının Hikâyesinin" Revan Köşkü'nde de bulunduğu zikredilmemektedir.

8- Ebu'l-Fevâris'in Hikâyesi (Revan k. 50^a-59^a; Esad Ef. 207^a-211^a).

9- Sultan Mahmud'un Rüya Tabir Ettiği Büyük Vakanın Hikâyesi (Revan k. 143^a-144^a; Esad Ef. 211^a-213^{b14}).

Bunların dışında Ramazan Şeşen'in makalesinde en sona alarak ayrıca bir başlık ile "Revan köşkü nüshasındaki ortak olmayan hikâyeler" sınıfında ele aldığı "Zalim Feleğin Elinden Cefa Çeken Günahsız Arap Kızının Hikâyesi" adlı hikâye ile Ziyat Akkoyunlu'nun çalışmasında bulunan "Beni İsrail'deki İyi Kadının Hikâyesi" aynı hikayelerdir (Akkoyunlu, 2012: 241, 242). Ayrıca Akkoyunlu'nun çalışmasında çalışmamızla bire bir aynı masallar olmasa da bazı anlatım öğelerinin ve motiflerin benzeştiği başka hikâyeler de bulunmaktadır.

Bu hikâyelerle ortak hikâyeler bulmak amacıyla konu ile ilgili diğer Binbir Gece Masallarına bakıldığında günümüzdeki örnekleriyle bire bir aynı hikâyeler ile karşılaşılmadıysa da bazı masallar elimizdeki hikâyeleri anımsatmaktadır. Resimli Ay çevirisindeki "Üçüncü Dilencinin Hikâyesi Sultan Acib" masalındaki Mıknatıs Adası vs. gibi öğeler ve masalın diğer unsurları çalışmamıza konu olan nüshadaki "Ebu'l-Fevâris'in Hikâyesinin" bazı bölümleri ile benzeşmektedir. Yine aynı kitapta bulunan "Şehzade Kamerüzzaman ve Bedir Hatun" masalı ile "Seyfülmlük ve Cin Sultanı Bediatülcemal Sultan" masallarının bazı bölümleri ile elimizdeki nüshadaki "Çinli Rıdvan Şâd ile Şehristanlı Bânu'nun Hikâyesi" benzeşmektedir (Haz. Özalp, 2007: 69, 439, 619).

Eserimizdeki her bir hikâye sonunda Kâtip Muhammed okuyuculardan kendisinin ruhu için bir Fatiha Suresi okuyarak ona hayır dua etmelerini istemektedir. Aynı zamanda bu şekilde yüz yıllarca öteden okuyucularıyla duygusal bir ilişki kurarak anlatımındaki kuvveti arttırmaktadır.

"...âhîr ne hâtunlar kaldı ve ne kâzî kaldı bu cihândan el çeküp göz yumdılar ve bu hikâyet-i pür 'ibret anlardan yâdigâr kaldı 'ârife hişşe bî-nihâyedir ve bunlar bu hikâyeti cem' idüp tahtîr eylediklerinden

¹⁴ Esad Ef. Nüshasında Revan Köşkündekinden farklı olarak, ortak hikâyeye gelmeden önce yine burada başka hikâyeler anlatılmaktadır.

murâd budur ki okuyan ve dinleyen karındaşlar daḥî ğarîb ü derd-
mend-i bî-çâre ervâhına bir ḥayr du'â idüp Fâtihâ oқuyalar ve
oқıyanlar daḥî Haḫ'dan raḥmet bula amin Yâ Rabbe'l-âlemîn..."
(142^a)

Eser manzum mensur karışık bir şekilde yazılmıştır. Metin içerisinde on sekiz beyit bulunur. Eserde varak sayısına göre mensur kısım daha fazladır. Bu beyitler Arapça aslından çeviri beyitler değil, genellikle dönemin Osmanlı şairlerinden alıntı beyitlerdir.

Hikâyelerin orijinallerine bakıldığında daha sade bir dil kullanıldığı görülmektedir. Özellikle hikâyelerin Arapça asıllarında abartısız, kısa ve öz şekilde bir anlatımın hâkim olduğu görülür. Aynı hikâyelerin dilimize yapılan tercümelerinde dil daha süslüdür.

Bir konudan diğerine geçerken, önceki konuyu tamamen sonlandırarak geçiş yapılmaktadır. Her hikâyeye bir öncekinden bağımsız olarak yeni bir başlangıç ile başlanmaktadır. Hikâyelerin sonlarında manevî mesajlar verilerek dualar edilmektedir. Kitabın başlangıcı dışında genellikle hikâye başlangıçlarında dua edilmemektedir. Eserin bitiminde yine dünyanın geçiciliği ve ölümden sonra başka bir hayat olduğuna dair kâtibe ait olduğunu düşündüğümüz ibretli sözler bulunmaktadır.

3.3. Eserde Yer Alan Hikâyeler

1.Gurbete Giden Padişahın ve Oğlunun Sergüzeşti Çin Fağfurunun Kızı ile Şehzadenin Talihinin Dönmesi:

Hayatta bütün istediklerini elde etmiş bir padişahın günün birinde bir oğlu olur. Padişah oğlunu en iyi şekilde yetiştirir. Bir zaman sonra padişah halkın işi gücü bırakıp eğlenmesini emreder. Çalışmayı yasaklar, böylece alimler ve din adamları ülkeyi terk eder. Sonrasında işler karışır ve padişahın Maçin diyarında şah olan kardeşi ülkeye el koyar. Padişah ve ailesi canlarını zor kurtarıp kaçarlar. Hikâyede padişahın doğru yoldan ayrılarak zevk u sefaya düşmesi sonucunda ülkesini nasıl kaybettiği ve hangi badireleri atlatarak onu geri aldığı anlatılır.

Diğer taraftan şehzade ise anne ve babasını güvenilir bir yere bıraktıktan sonra kendi yolunu çizmek için yolculuğa çıkar. Çin

ülkesine gider. Burada fağfurun kızının kendisine eş seçmek için sınıdığı gençler arasına katılır ve bu katı kalpli kızın gönlünü yumuşatmayı becererek onunla evlenir. Hikâyede padişahın oğlu ile Çin fağfurunun kızı arasında geçenler ve sonunda hangi imtihanlardan geçerek fağfurun kızı ile evlenmesi uzunca tahkiye edilir.

2. Zalim Feleğın Elinden Cefa Çeken Günahsız Arap Kızının Hikayesi:

Zamanın birinde dindar bir Arap'ın yine kendisi gibi dindar bir kızı vardır. Adı Urumiyye'dir. Babasıyla yalnız yaşar. Günlerden bir gün kızın babası vefat eder. Onu kendisi gibi ağır başlı biriyle evlendirirler. Adam ticaretle uğraşmaktadır, iş için bir gün Mısır'a gitmesi gerekir. Bu kişi ticaretle uğraşmaktadır, iş için bir gün Mısır'a gitmesi gerekir. Bu sırada eşinin erkek kardeşi, Urumiyye'nin namusuna göz koyar. Urumiyye onun istediği yoldan gitmeyince ona iftira atar ve yalancı şahitler bulur. Bu yüzden o yörenin valisi Urumiyye'nin recmedilmesine karar verir. Fakat kadın haramiler tarafından kurtarılır. Bundan sonra Urumiyye'nin başından buna benzer maceralar geçer. Sonunda eşine kavuşur. Birlikte riyazetle geçirecekleri huzurlu bir hayat sürerler.

3. Şah Bahtiyar'ın Hikayesi (Ve Oğlu Civan Baht ile Mısırlı Hacı Salih'in Hikayeleri):

Irak'ta Bahtiyar adında bir padişah yaşamaktadır. Allah ona Civanbaht adında temiz bir evlat verir. Bahtiyar Şah oğlunu en iyi şekilde yetiştirir. Bir gün Civanbaht Kâbe'ye gidip hacı olmak ister. Babasına bu düşüncesini açıklar. Hac mevsiminden üç dört ay önce Mısır'a gidip orayı da gezip görmek istediğini söyler. Babası çok yaşlı olduğu için oğlu yanında yokken öleceğini düşünüp üzülmemektedir. Fakat oğlunun isteğini geri çeviremez. Çünkü Kabe'yi ziyaret etmek isteyen birini bu niyetinden vazgeçirmenin doğru olmayacağını düşünür. Ona gitmesi için izin verir. Mısır'da Hacı Salih adında bir arkadaşı olduğunu ve oraya gittiğinde selamını söylemesini ister. Ona götürmesi için bir mektup verir.

Bundan sonra Civanbaht'ın başından geçen maceralar anlatılır. Hacı Salih'in cömertliği ve bahtsızlığı ile Civanbaht'ın kendi

ülkesine geri dönüşü konu edilir. Hikâyenin sonunda Civanbaht kendi ülkesinde hükümdar olur ve Hâce Salih'i de vezir tayin eder. Bundan sonra mutlu bir hayat sürerler.

4. Ebu'l-Fevâris'in Hikâyesi:

Hikâyede, Basra şehrinde yaşayan, orta yaşlarda, tecrübe sahibi bir denizci olan Ebu'l-Fevâris'in yaşlı bir adam tarafından kandırılarak bir adaya götürülüp orada bulunan inci kuyularından birinde bırakılması ve sonrasında bu denizcinin canını zor kurtardığı çeşitli maceraları anlatılmaktadır.

Ebu'l-Fevâris, çevre denizleri avucunun içi gibi bilmektedir. Bununla birlikte geçmişte büyüklerinin ona bahsettiği; fakat hiç şahit olmadığı, gemileri adeta mıknatıs gibi çeken bir manyetik çekim alanına rast gelir. Zekâsı sayesinde gemidekileri kurtarmayı başarır fakat kendisi o acayip yerde kalır. Sonrasında iki sefer insan yiyen yamyamların eline düşüp aylarca belki senelerce onlara hizmet ederek vakit geçirir. Sonunda yine aklını kullanarak kurtulur ve Basra'ya dönmeyi başarır. Yalnız halletmesi gereken bir iş daha kalmıştır. O da onu inci çıkartmak için kuyuya indiren yaşlı adamı bulup intikamını almaktır.

5. Mühendis Bennayî'nin Hikâyesi:

Kirman şehrinde yaşayan bir mimar olan Bennayî ülkesinde iş bulamayarak Güvaşir'e gider ve burada padişaha yakın olup onun hoşuna gidecek bir saray inşa eder. Onun padişaha olan bu yakınlığı vezirlerin nefretini üzerine çekerve sonunun gelmesi için çeşitli planlar yapmalarına neden olur. Hikâye bu noktadan sonra Bennayî'nin Kirman şehrinde bıraktığı karısının vezirler tarafından elde edilmeye çalışılması ve burada vezirlerin başına gelen komik maceraları ile devam etmektedir. Süre uzayıp vezirler geri dönmeyince padişah, vezirleri bulmak için yola çıkar ve işler iyice karışır. Sonunda padişah vezirlerine yaptıkları kötü işlerin cezasını verir. Sonrasında Bennayî ile eşi ise padişahın ülkesinde mutlu bir hayat sürer.

6. Çinli Rıdvan Şâd ile Şehristanlı Bânu'nun Hikâyesi:

Çin ülkesinin fağfuru olan Rıdvan Şadî'nin cinler ülkesinin padişahının kızı olan Ruh Efvâ ile olan aşkının hikâyesidir. Bu aşka

engel olan kişilerle yaşadıkları mücadeleler anlatılır. Hikâye mutlu bir sonla biter.

7. Keşmir Şahının Kızının Hikayesi ve Civan-ı Bağdadî ile Merv Şehrinden Hâcezade Bihruz'un Ahvali:

Merv şehrinde varlıklı bir tüccarın oğlu Bihruz hac yolculuğuna giderken uğradığı Bağdat şehrinde tanışmış olduğu dostu Civan-ı Bağdadî'ye hediye olarak bir cariye getirmek için söz verir. Cariye olarak satın aldığı kız Keşmir şahının kızıdır. Kızın köle pazarına düşmesinin uzun, maceralı bir hikâyesi vardır. Kız aslında Bihruz'a görür görmez âşık olmuştur ve ondan ayrılmak istemez. Bihruz kızın başından geçen maceraları dinler, o da ona meyleder ve kızla evlenerek arkadaşına başka bir cariye götürür.

8. Bağdat Kadısının Hikâyesi:

Günün birinde iki arkadaş nehir kenarına gezintiye çıkar. Harun Reşit'in bu nehrin yüksek tarafında bir kameriyesi vardır ve buradan halkı izlemektedir. Bu sırada iki arkadaşın bir şeyler konuşup güldüklerini görür ve böyle hararetli hararetli ne konuşup neye güldüklerini çok merak eder. Adamlarından birine bu ikisini yanına getirmesini emreder. Halifenin huzuruna getirilen iki adam şaşkındır. Halife biraz önce birbirlerine ne anlatıp neye güldüklerini öğrenmek istediğini söyler. Bu kişilerin Bağdat kadısı ile onun naibi olduğu ortaya çıkar. Genç olan, naib efendinin başından geçen ilginç bir hikayesine güldüklerini, yalnız bu hadiseyi anlatmanın uygun olmayacağını söyler. Halife, kızmayacağını meseleyi çok merak ettiğini söyleyerek ısrar eder. Bunun üzerine naib efendi başından geçenleri anlatır.

Kadın düşkününü biri olduğundan bahseder ve ne kadar tövbe etse de kendini yeni bir cariye satın almaktan alıkoyamadığını söyler. Sonunda kadın satın alıp işret etme hayaliyle nasıl kandırıldığını ve bilmediği bir sokak ortasında çıplak halde nasıl kalakaldığını anlatır.

(Bu, naibin zaafından faydalanan bir grup kadının onu nasıl aldattığının esprili bir hikâyesidir. Anlatıda işret sofraları ve kadın tasvirleri anlatılırken sanatlı bir dil kullanılmıştır).

Halife, olan biteni şaşırarak dinler ve anlatılanlara çok güler. Sonrasında emredip ikisine de hilat ve bahşiş vererek onları taltif eder.

9. Ebu'l-Kasım Basırî'nin Hikâyesi:

Halife Harun Reşit bir gün sarayında bulunanlardan cömertlik üzerine güzel sözler söylemelerini ister. Bu sırada veziri Fazıl, Basra'da yaşayan Ebu'l-Kasım adında bir tüccardan bahseder. Onun zamanın en cömertlerinden olduğunu söyler. Harun Reşit vezirinin, tüccarı bu kadar övmesine gücenir ve onu hapse attırır. Kendisi de Ebu'l-Kasım ile tanışmak için tebdili kıyafetle Basra şehrinin yolunu tutar. Sonrasında halife Ebu'l-Kasım ile tanışır ve vezirine hak verir. Onun Basra şehrinin beyi olmasına karar verir fakat Basra Beyi bu arada boş durmayarak Ebu'l-Kasım'ın başına çorap örmek ister. Veziriyle birlik olup Ebu'l-Kasım'ı öldürmek istediye de başarılı olamaz. Sonra Ebu'l-Kasım çeşitli maceralar yaşar. Hikâyenin sonunda Ebu'l-Kasım Basra Beyi'nin kızı ile evlenerek Basra Beyi olur.

10. Harezmi (İlinin) Kadısı ile Kardeşler Arasında Geçenlerin (Konuşmaların) Hikâyesi:

Rivayete göre bir adamın üç oğlu vardır. Adam hastalanır ve ölmek üzere olduğunu hissedince oğullarını yanına çağırır ve onlara üç bin dinar verir. Bunu hepsinin bildiği bir yere saklamalarını ve ihtiyaç duydukça oradan azar azar alarak kendisinden sonra sıkıntıya düşmeden yaşamalarını istediğini söyler ve bundan az zaman sonra vefat eder. Onlar babalarının dediğini yapar. Parayı bir yere gömerler. Sonra tekrar para lazım olur ve tekrar kazdıklarında orada iki bin dinar olduğunu görürler. İçlerinden biri bin dinarı almıştır ama hiçbiri bunu kabul etmez ve kadiya gitmeye karar verirler. Giderken yolda bir Türkmen'e rastlar. Devesini kaybetmiş olan adam onlara hayvanı görüp görmediklerini sorar. Aralarındaki diyalogdan sonra onların deveyi gördüklerini düşünür ve aksini iddia etseler de kabul etmez. Beraber kadiya giderler. Kadı, Türkmenle aralarındaki meseleden bu üç gencin şaşılacak derecede feraset sahibi olduklarını anlar. Türkmeni devesini aramak için gönderir.

Sonra kadı bu üç gencin hareketlerinden hangisinin hırsız olduğuyula ilgili ipucu elde etmek ister. Sofra kurdurur ve onları davet eder fakat kendisi onlarla oturmaz. Kapının kenarından onları dinlemeye koyulur. Sofra ve yemek ile ilgili yorumları sonucunda gençlerin feraseti sayesinde kendisi hakkında özel bilgiler edinir ve böylece hayreti bir kat daha artar.

Yemek faslı bitince onlara örnek bir olay anlatır ve bu olaydaki üç kişiden hangisinin insaniyeti diğerinden yüksektir, diye bir soru sorar. Bu üç kişiden biri hırsızdır. Her bir kardeş birinin daha insaniyet sahibi olduğunu savunur. Kadı hırsız savunan kardeşin hırsız olduğunu anlayarak onların meselelerini çözmüş olur.

11. Şehzadenin Hikâyesi:

Padişahın birinin bir oğlu vardır. Günün birinde bu delikanlı hasta olup yataklara düşer. Bu ülkeye bir gün irfan sahibi bir hekim gelir. Padişah, onun yanına gider, oğlunu görür ve onun annesi ile yalnız görüşmesi gerektiğini söyler. Padişah sarayı boşaltır. Hekim kadına bu çocuğun padişahтан olmadığını anladığını, eğer oğlunun iyileşmesini istiyorsa babası hakkında bilgi sahibi olması gerektiğini söyler. Fakat kadın hekimin ısrarlarına rağmen çocuğun padişahтан başka birinden olmadığı şeklinde cevap verir. Hekim, öyleyse ben gidiyorum çünkü yapabileceğim bir şey yok, diyerek kapıya yönelir. Hekimin kalkıp gidiyor olduğunu gören kadın onun eteğinden tutar ve durumu açıklar. Hekim, çocuğun babasının Türk mü yoksa asker mi olduğunu sorar ve kadın, onun bir Türk olduğunu söyler. Bu bilgiyi alan hekim, oğlan için bir tabak yoğurtlu tutmaç ile iki tabağa tarhana ve bulgur çorbası doldurup üzerine bol yoğurt döktürür. Şehzade, bunları büyük bir iştahla yiyerek günden güne iyileşir. Bunlar Türklerin yediği yemeklerdir. Padişah hekime oğlunu nasıl iyileştirdiğini sorunca, hekim “araştırdım hanımızın soyunda Türk varmış, insan aslına çeker” diye cevap verir.

12. Kadınların Musul Kadısı Huzurunda Sergüzeştlerini Anlattıklarının Hikâyesidir:

Üç yakın arkadaş güzel bir havada gezintiye çıkar. Bu sırada yerde bir altın görürler. Arkadaşlıklarını sınamak için ilk ikisi, yerden altını almadan geçer; fakat üçüncüsü alıp cebine atar. Bunu

gören ilk iki kadın onun bu hareketine sinirlenir ve soluğu kadının huzurunda alırlar. Fakat kadı kadınlara meraklı bir adamdır ve işi çözmekten ziyade kadınları konuşturup biraz eğlenmek ister. Her birine iltifatlar eder ve onlardan başlarından geçen ilginç bir olayı anlatmalarını ister. En orijinal bulduğu hikâye sahibine altını verecektir. Her biri başından geçen ilginç bir olayı anlatır. Sonunda vakit iyice ilerlemiştir ve kendisi de başından geçen ilginç bir olayı anlatmak istediğini söyler. Kadınlar onu dinlemek istemeseler de ısrar eder ve hikâyesini anlatır. Aslında bir muziplik düşünmektedir. Hikâyesi bittiğinde artık kadınları bezdirmiştir ve kadınlar altını ona bırakıp çıkıp giderler.

13. Bir Şarkıcının Harun Reşit ile Arasında Geçen Hoş Hatırası:

Günün birinde odun kesmek için dağa giden bir Türk, kestiği odunları eşeğine bağlayarak yaşadığı Bağdat şehrine dönerken, yolu üzerinde bir bahçede güzel sesiyle şarkı söyleyen birini fark eder. Bu ses onu adeta büyüler ve şarkı söyleyerek bahçesini sulayan adamın eline ayağına yapışır. Ondan sanatını kendisine öğretmesini ister. Adam bu işi herkesin yapamayacağını, bunun için Allah vergisi kuvvetli bir sese sahip olması gerektiğini söylediye de Türk'ü başından savamaz. Ondan bir küp alıp onun içine bağırarak talim yapmasını ve bu talime hamamda devam etmesi gerektiğini söyler. Türk bir gün küple çalışır, ertesi gün ise hamama gider orada avazı çıktığı kadar bağırmağa devam eder. Fakat hamamda işler değişir, orada bulunan görevliler onu döverek hamamdan çıkartmak isterler. Onlara derdini anlatmaya çalışır. Bu arada kendi sesinin çok iyi olduğunu düşünmektedir. Ona göre günün birinde herkes değerini anlayacaktır. Bu düşüncelerle Harun Reşit'in divanına çıkmak ister. Saraya gider. Görevliler, hünerin nedir diye sorduklarında kendisini bir şarkıcı olarak tanıtır ve Harun Reşit'in huzuruna çıkar. Bir müddet duraklayınca Harun Reşit, hünerini göster der. Türk çalgısını yanında getirmeyi unuttuğunu söyler. Ona her türlü müzik aletini gösterirler fakat o hiçbirisini kabul etmez. Senin çalgın neydi diye sorarlar. O da varsa bana büyükçe bir küp getirin der ve getirirler. Türk onun içine avazı çıktığı kadar bağırır. Halife durumu anlar ve küpün su ile doldurulmasını emreder. Yedi sekiz kişi çağırarak Türk'ün kafasını suya daldırıp çıkarttırır. Türk kafası sudan

çıktıkça yüksek sesle Allah'a şükreder. Halife, bu hareketinin sebebinin sorar. Türk, iyi ki büyük sazımı getirmemişim yoksa halim nice olurdu, diyerek şükrediyorum der. Halife büyük sazın neydi diye sorunca, hamamdı diye cevap verir. Bunun üzerine halife ve yanında bulunanlar çok güler, ona ihsanlarda bulunarak saraydan uğurlarlar.

14. Sultan Mahmud'un Rüya Tabir Ettiği Büyük Vakanın Hikâyesi:

Günün birinde Sultan Mahmut'un sarayına halktan biri gelir. Kapıdaki görevlilere sultanla görüşmek istediğini söyler. Sultan, adamı huzuruna kabul eder. Adam bir rüya gördüğünü, rüyasını Bağdat şehrinde tabir edebilen kimse çıkmadığını ve anlattığı kişilerin ona bu rüyayı ancak Sultan Mahmud'un tabir edebileceğini söylediklerini anlatır.

Sultan Mahmud merak eder ve rüyasında ne gördüğünü sorar. Adam, rüyasında yine böyle huzurda bulunduğunu ve Sultan'ı methederek ona güzel sözler söylediğini bunun üzerine onun "Dile benden ne dersen!" dediğini, kendisinin de belli miktarda mal, köle vs. istediğini ve bunları alarak saraydan ayrıldığını anlatır.

Sultan Mahmud adama aynı rüyasındaki gibi davranır ve onu uğurlar. Adam tam saraydan ayrılmak üzereyken arkasına dönerek Sultan'a tekrar aynı rüyayı görürse ne olacağını sorar. Sultan böyle bir düşün ömürde bir kere görülebileceğini ve bir kez tabir edilebileceğini söyler.

Eserde bulunan hikâyeler bu şekilde kısaca özetlenmiştir. Dilimizde Binbir Gece Masalları'nın çeşitli çevirilerine rastlanmaktadır. Bunlardan en çok okunanlar Avrupa dillerinden yapılan tercüme eserlerdir. Arapça asıllarından yapılan tercümelere bakıldığında bu eserdekilerle ortak hikâyelerle karşılaşılırken bunlardan bazılarında ise rastlanılmamaktadır. Çalışmamıza konu olan eserdeki hikâyelerin orijinal Binbir Gece Masalları'yla benzerlikleri ve farklılıkları vardır.

Bu eser, başlangıcında diğer hikâyeleri kapsayan bir çerçeve hikâye olmayışı, her bir hikâyenin birbirinden bağımsız bir şekilde yazılmış olması, içeriğinde masala ait olağanüstü öğelerin bulunmayışı gibi özellikleriyle Binbir Gece Masalları'ndan ayrılır.

Bunun yanında anlatım üslubu, muhtevastındaki ortak ve çok benzer hikâyelerin bulunuşu, zaman, mekân ve kahraman öğelerinin ortak olması gibi özellikleri bakımından birbirleriyle benzeşirler.

Sonuç

Çalışmamıza konu olan eser, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Köşkü koleksiyonu, numara 1071'deki "Hikâye-i Duhterân-ı Arabî" dir. Bu, Binbir Gece Masalları'nın tercümesi şeklinde oluşturulmuş bir eserdir. XVII. yüzyılda istinsah edilen yazmanın mütercimi "Kâtip Muhammed" dir.

Eser manzum mensur karışık şekilde yazılmıştır. Hikâyeler arasında konuyu destekleyici mahiyette beyitler yer alır. Metin içerisinde on sekiz beyit bulunur. Eserde varak sayısına göre mensur kısım daha fazladır. Bu beyitler Arapça aslından çeviri beyitler değil, genellikle dönemin Osmanlı şairlerinden alıntı beyitlerdir.

Hikâyelerin orijinallerine bakıldığında daha sade bir dil kullanıldığı görülmektedir. Özellikle hikâyelerin Arapça asıllarında abartısız, kısa ve öz şekilde bir anlatımın hâkim olduğu görülür. Aynı hikâyelerin dilimize yapılan tercümelerinde dil daha süslüdür.

Eserde bulunan hikâyeleri, Esad Efendi nüshasındaki ortak hikâyelerle karşılaştırdığımızda Kâtip Muhammed'in "serbest çeviri" yaptığı anlaşılmaktadır. İki çeviri incelendiğinde, betimlemelerde farklı ifadelerin kullanıldığı ve diğer nüshada, burada bulunan beyitlerin hiç yer almadığı görülür. Hikâyelerde yeri geldikçe atasözü ve deyimler kullanılmıştır. Her hikâyenin sonunda Kâtip Muhammed, o hikâyeden alınması gereken ibreti dile getirir ve kendi ruhu için dua edilmesini ister. Böylece gelecek zaman ile geçmiş arasında manevi bir irtibat kurulmasını sağlar.

Metinde genellikle sade bir dil kullanılmıştır. Yalnız, yedi ve sekizinci hikâyede sanatlı betimlemeler mevcuttur. Kâtip Muhammed, hikâye başlıklarını, hitap kelimelerini, bazen özel adları, ayet veya hadis-i şerifleri ve kendince önemli gördüğü yerleri kırmızı yazı ile belirtmiştir. Bazen de hikâye başlığını sayfanın derkenarına yazmıştır.

Tarafımızca doktora tezi olarak çalışılmakta olan bu eserin metninin ortaya çıkmasıyla birlikte edebiyatımızda Tutiname ve Binbir Gece Hikâyelerinin olduğu literatüre bir eser daha eklenecektir.

Kaynakça

- Acaroğlu, M. Türker (1988). *Masal Araştırmaları*. (Haz. Nuri Taner). İstanbul: Art-San Yayınları.
- Ağaoğlu, Adem (2012). *Tutiname Metin ve İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akkoyunlu, Ziyat (1979-1983) "Binbir Gece Masalları Üzerine Yapılan Çalışmalar". *Türk Kültürü Araştırmaları*. Yıl 17-21, S. 1-2, s.1-14.
- Akkoyunlu, Ziyat (1983) "Binbir Gece Masalları ve Hususiyetleri". *Şükrü Elçin Armağanı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi: 1.
- Akkoyunlu, Ziyat (2012). *Binbir Gece Masallarının Türk Masallarına Tesiri*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Akman, Eyüp (2011). "Binbir Gece Masalları Kaynaklı Bir Türk Masalı: Cihansah / Cevahir Dağı Elmas Dağı". *Bilge Seyidoğlu Kitabı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Alparslan, Sevil (2016). *El-Ferec Ba'de's-şidde -Paris nüshası (İnceleme- metin)*. Yüksek Lisans Tezi. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altay, Cem (2018). "*Tercüme-i Elfül-Leyle ve Leyle*" (Binbir Gece Masalları Tercümesi) *Giriş-Metin-İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aras, Yasemin (2006). *Bir Hikâye Olarak Emin Nihat Bey'in Müsameretnamesi Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Atalas, Burcu (2010). *Tutiname Metin ve İnceleme (88a-177b)*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- Birkalan, Hande A. (2004) "The Thousand and One Nights in Turkish Translations, Adaptations, and Issues", *Fabula* 45. Band, Heft ¾: p. 221-236.
- Calvino, İtalo (2008). *Yeni Bir Sayfa*. (Çev. Kemal Atakay). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çiçekel, Hava (2019). *Fedai'nin "Bahtiyarname" Eserinin Dil, Üslup Açısından İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Doğan, Ahmet Turan (2011). *El-Ferec Bade's-Şidde'de Birleşik Fiiller*. Yüksek Lisans Tezi. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gemi, Ahmet (2016). *Turks in The Thousand and One Nights*. (Ed. William Taylor). London: Turkey, Looking Behind and Before.
- Gökalp, G. Gonca (1999). "Osmanlı Dönemi Türk Romanının Başlangıcında Beş Eser". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. Osmanlı'nın 700. Yılı Özel Sayısı, s. 185-202.
- Ölmez, Zuhâl - İrmak Kaçar (2019). "Çağatayca Bir Tûtînâme Tercümesi: Latîfî'nin Mazhaharu'l-Acayib'i". *VI. Yıldız Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Kitabı*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Matbaası.
- Kalpaklı, Mehmet - Neslihan Demirkol (2016). *İpek Yolunun Ölümsüz Anlatısı: Binbir Gece Masalları, Binbir Gece Masalları Bursa Nüshası*. Bursa: Bursa Büyük Şehir Belediyesi Kitaplığı.
- Kaplan, Mehmet (1996). *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar (3) Tip Tahlilleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karaman, Hayreddin - İbrahim Kafi Dönmez - Mustafa Çağrı - Sadrettin Gümüş (2006). *Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

- Karataş, Yusuf (2008). *Metin İncelemede Söylembilim Yöntemi*. "Binbir Gece Masalları Üzerinde Bir Uygulama". Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kasımoğlu, Seval (2016). *Binbir Gece Masalları'nda Kahraman İzleği Şehriyar'ın Farkındalık Yolculuğu*. Doktora tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kesler, Hülya (2010). *Tutiname Metin ve İnceleme (1b-88a)*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koçak, Ahmet (2015). "Müsameretname ve Yazarı Emin Nihat Bey'e Dair Yeni Bilgiler". *Turkish Studies*. C. 10/12 Yaz, s. 771-790.
- Kurtuluş, Rıza (2006). "Nahşebî, Ziyâeddin". *İslam Ansiklopedisi*. C. 32, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, s. 309-310.
- Kutlu, Şemsettin (1977). *Tuti-name Papağanın Hikayeleri*. İstanbul:Tercüman Yayınları.
- Meriç, Cemil (2013). *Bir Dünyanın Eşiğinde*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nazlı, Atiye (2011). *Binbir Gece Masallarının Anadolu Türk Masallarına Etkileri Üzerine Bir Araştırma*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Necatigil, Behcet (2009). *Tutiname (Behçet Necatigil'in Kaleminden)*. İstanbul: Can Yayınları.
- Onaran, Arif Şerif (1992). "Binbir Gece Masallarının Ölmezliği Üzerine". *Sanat Dünyamız*. S. 49, s. 7-18.
- Özalp, N. Ahmet (2007). *Binbir Gece Masalları (Resimli Ay Çevirisi)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Pepesöyler, Ferda (2001). *Binbir Gece Masalları Esat Efendi Nüshası (Dilbilgisi Özellikleri-Metin-Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi. Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sakaoğlu, Saim (1973). *Gümüşhane Masalları: Metin Toplama ve Tahlil*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Sona, İbrahim (2012). "1538 Tarihli İlk Türkçe Tuti-name Tercümesi". *Turkish Studies*. S. 7(3), s. 2299-2311.

- Şeşen, Ramazan (1991). "Binbir gece masallarının İst. Kütüphanelerindeki yazmalarıyla basma nüshalarının mukayesesi". *Prof. Dr. Bekir Kutluoğlu'na Armağan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1969). *Aziz Efendi, Edebiyat Üzerine Makaleler*. (Haz. Zeynep Kerman). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tavukçu, Orhan Kemal (2007). "Ayrılığın Terennümü: Eski Türk Edebiyatında Firâk-nâmeler". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi [Eski Türk Edebiyatı Tarihi II]*. c. V, S. 10, s. 197-220.
- Tekin, Şinasi (1993). "Binbir Gece'nin ilk Türkçe Tercüme ve Bu Hikayelerdeki Gazeller Üzerine". *Türk Dilleri Araştırmaları*. S. 3, s. 239-255.
- Tülücü, Süleyman (2004), "Binbir Gece Masalları Üzerine", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (İslami İlimler Fakültesi Dergisi)*. S. 22, s. 1-53.
- Tietze, Andreas - György Hazai (haz.) (2017), *Ferec Ba'd eş-Şidde (İNCELEME - METİN)*, Ankara: Tüba: <http://www.tuba.gov.tr/tr/yayinlar/suresiz-yayinlar/turk-islam-bilim-kultur-mirasi-dizisi/ferec-bad-es-sidde>
- Ulutürk, Veli (1992). "Binbir Gece". *İslam Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları. s. 180-181.
- Uysal, Zeynep (1994). *Olağanüstü masaldan çağdaş anlatıya Muhayyelat-ı Aziz Efendi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yavuz, Orhan (1994-1995). "Ferec Ba'de's-Şidde'den İki Hikaye Üzerinde Bir Gramer Denemesi". *Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*. S. 9-10. s. 289-335.
- Yıldız, Çetin (2011). *El-ferec Ba'de's-Şidde'de Motif İncelemesi (İlk Yirmi Hikaye)*. Yüksek Lisans Tezi. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Genç, Sabit (2020). "Amasya Sancağında Karantina Teşkilatının Kurulması, Ortaya Çıkan Salgınlar (1812-1918)". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. S. 8, s. 43-87.

**AMASYA SANCAĞINDA KARANTİNA TEŞKİLATININ
KURULMASI, ORTAYA ÇIKAN SALGINLAR (1812-1918)**
OPENING OF THE QUARANTINE SERVICE IN AMASYA PROVINCE,
EMERGING OUTBREAKS (1812-1918)

Dr. Sabit GENÇ*
Amasya Sosyal Bilimler Lisesi
sbtgnc@hotmail.com.tr

Öz

Geçmiş insanlık tarihi kadar eski olan salgınlar; bazen küçük bir bölgeyi etkilerken bazen savaş, göç, ticaret gibi nedenlerle çok geniş alanlara yayılmış; yol açtığı kitlesel ölümler nedeniyle insanlığı korku ve panik içinde bırakmıştır. Tarih boyunca önemli göç ve ticaret yolları üzerinde bulunan Anadolu coğrafyası, Osmanlı öncesinde olduğu gibi Osmanlı döneminde de farklı bölgelerde ortaya çıkan ve ticaret, göç ve savaşlar yoluyla yayılan salgınlardan olumsuz etkilenmiştir. Osmanlı döneminde çok sayıda can kayıplarına rağmen salgınlara mücadele için II. Mahmud (1808-1839) dönemine kadar karantina teşkilatı kurulmamıştır. II. Mahmud döneminde kurulan karantina teşkilatı ilerleyen yıllarda taşrada yaygınlaştırılmış, salgınların hızı ve etkisi azaltılmış; ancak sağlık personeli ve ödenek yetersizliği, halkın karantina uygulamalarına destek vermemesi, yoksulluk gibi nedenlerle yeni salgınların yayılması, can kayıplarının yaşanması engellenememiş; salgınlar imparatorluğun sonuna

* ORCID: orcid.org/0000-0003-3165-5897

kadar toplumu etkilemeye devam etmiştir. 19. yüzyılda Sivas eyaletine bağlı Amasya sancağı da imparatorluk genelinde olduğu gibi yaşanan salgınlardan olumsuz etkilenmiştir. Karantina teşkilatı sancakta da kurulmuş olmasına rağmen; imparatorluğun yıkılışına kadar arka arkaya muhtelif salgınlar yaşanmış, çok sayıda insanın ölümüne neden olmuştur. Salgınların gerek dünyada gerekse Osmanlı Devleti'nde meydana getirdiği etkiler göz önüne alındığında, tarihsel olarak özel bir önem kazandığı görülmektedir. Taşıdığı ehemmiyete rağmen özellikle yerel bazda salgın hastalıklar hakkında yapılan çalışmalar sınırlı olup, Amasya ve çevresine ait herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Amasya sancağı, Osmanlı Devleti'nin son döneminde taşrada yaşanan salgınlar, salgınların etkileri, salgınlarla mücadele adına karantina teşkilatının kuruluşu, işleyişi, alınan önlemlerin anlaşılması açısından iyi bir örnek teşkil edeceği değerlendirildiğinden çalışma konusu olarak tercih edilmiştir. Çalışmanın temel problemi; Amasya sancağı örneğinden hareketle Osmanlı Devleti'nde 19.yüzyıl başlarından imparatorluğun yıkılışına kadar taşrada yaşanan salgınlar, salgınların etkileri, salgınlarla mücadele adına karantina teşkilatının kuruluşu, teşkilata halkın yaklaşımı, salgınlara karşı alınan önlemler hakkında genel bir fikir vermektir.

Anahtar Kelimeler: Salgın, Karantina, Amasya sancağı, Osmanlı, Hastalık.

Abstract

Outbreaks, which are as old as human history, sometimes affected a small area, and sometimes spread to large areas due to war, migration and trade, leaving humanity in fear and panic due to the mass deaths it caused. The Anatolian geography, which has been on important migration and trade routes throughout the history, was negatively affected by the outbreaks that occurred in different regions during the Ottoman era and spread through trade, migration and wars. Despite the large number of casualties in the Ottoman period, quarantine organization was not established until the reign of Mahmud II (1808-1839). The quarantine organization established during the reign of Mahmud II, was expanded in the provinces in the following years, the speed of the outbreaks has been reduced, but the spread of new outbreaks, loss of lives, and the outbreaks continued to affect the In the 19th century, the Amasya province, which is connected to the state of Sivas, was adversely. Despite the importance it carries, studies on epidemics on a local basis are limited, and there are no studies on Amasya and its surroundings affected by the outbreaks as it was throughout the empire society until the end of the empire due to reasons such as health personnel and insufficient funds, the public

not supporting quarantine practices, poverty. Although the quarantine organization was established in the province, various outbreaks have occurred in a row until the fall of the empire, causing the death of many people. Considering the effects of outbreaks both in the world and in the Ottoman State, it is seen that it gained a special importance historically. Amasya province was chosen as a study subject since it was evaluated that it would constitute a good example in terms of outbreaks in the last period of the Ottoman Empire, the effects of the outbreaks, the establishment and operation of the quarantine organization in order to combat outbreaks, and the measures taken. The main problematic of the study; Based on the example of Amasya province, it is to give a general idea about the outbreaks in the Ottoman Empire from the beginning of the 19th century to the fall of the empire, the effects of the outbreaks, the establishment of the quarantine organization in order to combat the outbreaks, the people's approach to the organization, the measures taken against the outbreaks.

Keywords: Epidemic, Quarantine, Amasya Province, Ottoman, Disease.

Giriş

Salgın aynı anda çok sayıda kişinin bir hastalığa ya da patolojik fenomene yakalanmasıdır (Dökmeci, 2011: 188). Eğer bu salgınlar bir bölge ile sınırlı kalırsa epidemi, küresel çapta bir salgına dönerse pandemi adını alır. İnsanlık tarihi kadar eski olan salgınlar, göçler, ticari faaliyetler ve savaşlar yoluyla geniş alanlara yayılmış, tarih boyunca kitlesel ölümlere yol açarak insanlığı derinden etkilemiştir. İlk dönemlerde insanlar, salgınları kutsal yasaklara uymayan insanlığın ilahi güç tarafından cezalandırması olarak değerlendirmişler ve korunma yöntemi olarak hastalığın görüldüğü yerden uzaklaşmayı tercih etmişlerdir (Yaşayanlar, 2015: 5-6). İnsanların zaman içinde yaşadıkları çevrede yaptıkları gözlemler ve elde ettiği deneyimler hastalıkların çıkış nedenleri ile çevre kirliliği, iklim, yaşam koşulları, beslenme düzenleri arasında bazı bağlantıları keşfetmesine yol açmıştır. İnsanlar bu bilinç düzeyine ulaştıktan sonra da salgınlarla daha etkili mücadele etme yeteneği kazanmaya başlamıştır. Bir yandan hastalıkların ortaya çıkışına yol açan etkenleri ortadan kaldırmaya çalışırken diğer yandan da

hastalığın yayılmasına karşı karantina önlemlerini uygulamaya koymuştur. Avrupa'da 14. yüzyılda ilk karantina noktaları oluşturulmaya başlanmış, 15. yüzyılda da ilk karantinahaneler açılmıştır (Yaşayanlar, 2015: 118-119). İnsanlığın hastalıklar ve nedenleri konusundaki merakı, tarihi süreç içinde elde ettiği çıkarımları sayesinde hastalıklarla mücadele konusunda 16. yüzyılda çok önemli bir eşik geçilmiştir. Avrupa'da 16. yüzyılda ilk kez hastalıkların gözle görülemeyecek kadar küçük tohum denen canlılar vasıtasıyla bulaştığı tezi ortaya atılmış (Varlık, 2008: 196-197), bu tez hastalıkların gerçek nedeni olan mikroorganizmaların tanınmasına neden olmuş, aşı üretilmesine giden yolu açmıştır. Hastalıkların yayılmasında etkili olan bakteri ve virüslerin keşfi ile insanlık salgınlara karşı daha etkin mücadele etme imkânı bulmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bulunduğu bölgenin önemli göç ve ticaret yollarının üzerinde olması yanında hac mevsiminde farklı bölgelerden Hicaz bölgesine toplanan binlerce insanın hac sonrası imparatorluğun muhtelif bölgelerine dağılması, salgın hastalıkların Osmanlı topraklarında yayılmasını kolaylaştırıcı bir etki yapmıştır.¹ Başta Hindistan olmak üzere farklı coğrafyalarda

¹ Güneydoğu Asya'dan başlayarak Kızıldeniz sahilleri üzerinden Suriye ve Mısır limanlarına ulaşan Baharat Yolu yanında Çin'den başlayarak Orta Asya, İran üzerinden Anadolu'ya oradan Avrupa'ya, diğer kolu da Hazar Denizi'nin kuzeyinden Kırım limanlarına, oradan deniz yoluyla Avrupa'ya ulaşan İpek Yolu gibi iki önemli ticaret yolu Osmanlıların kontrolünde idi. Diğer yandan Müslüman âlemi tarafından kutsal sayılan mekânlar da Osmanlı egemenliğindeki Hicaz'da idi. Hindistan, Kafkasya, Balkanlar, Güneydoğu Asya, Kuzey Afrika, Anadolu gibi birbirine uzak coğrafyalardan binlerce insan, hac ibadeti için her yıl Hicaz'a gelmekteydi. Hac esnasında hastalıklı bir kişiyle temas eden diğer hacılar, hac dönüşü hastalığı hem geçtikleri yerlere hem de memleketlerine taşımaktaydılar. Mesela Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, meclis reisi tabip Besim Ömer Bey ve meclis azasından tabip Akil Muhtar Bey'in 1911 yılında asıl kaynağını Hindistan olarak gösterdikleri kolera salgınlarının Osmanlı topraklarına yayıldığı güzergâh konusunda yaptıkları çalışmada üç güzergâh tespit etmişlerdir. Birincisi Hindistan-Afganistan-İran-Hazar Denizi sahilleri, Rusya- Kara Deniz sahilleri, ikincisi Hindistan-Ummân Denizi-Basra Körfezi sahilleri- Dicle-Fırat vadileri-Bağdat ve çevresi, üçüncü güzergâh olarak da Hindistan-Kızıl Deniz-Cidde ve İskenderiye limanları olarak tespit etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Akil ve Besim, 1327: 240). Belirtilen güzergâhların özellikle Baharat yolu ve Hac yolları üzerinde olması dikkat

ortaya çıkan salgınlar ticari ilişkiler, göçler ve hac ibadeti sayesinde Osmanlı topraklarında yayılmış, özellikle karantina teşkilatının kurulduğu 1840 yılı öncesinde zaman zaman çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur.² Salgınlardan korunmak için açılan karantinahanelerin geçmişi Avrupa'da 15. yüzyıla kadar gitmesine rağmen Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar kurumsal bir karantina teşkilatı kurulmamıştır. 1830'lu yıllardan itibaren salgınları kontrol altına almak amacıyla ilk kez kurumsal olarak karantina uygulaması başlatılmış, İstanbul'da başlayan uygulama yavaş yavaş ülke geneline yayılmaya çalışılmıştır. Bu süreçte maddi yetersizlikler, yetişmiş personel sıkıntısı gibi problemlerin yanında halkın karantina uygulamalarının önemini kavrayamaması, uygulamalara yeterli desteği vermemesi hatta zaman zaman engel olmaya kalkışması nedeniyle karantina önlemleri salgınları kısmen yavaşlatmasına rağmen istenen neticenin alınmasına engel olmuştur.³ Karantina önlemlerinin uygulanmasında yaşanan

çekicidir. Osmanlı Devleti'nde veba salgınları üzerine bir çalışma yapan Nühket Varlık da vebanın Osmanlı topraklarına yayıldığı güzergâhlar olarak özellikle İpek ve Baharat Yolu'nun güzergâhını işaret etmektedir (Varlık, 2017: 173, 238).

² Mesela 1462-1476 yıllarında İstanbul'da görülen veba salgınında yaklaşık 15-20.000, 1511-1514 yıllarında İstanbul'da görülen başka bir veba salgınında sadece 1513 yılında şehirde 20.000'e yakın kişinin öldüğü değerlendirilmektedir (Varlık, 2017: 178, 193). 1587 yılında İstanbul'da üç ay etkili olan veba salgınında ise günlük 800 kişi yaşamını yitirmiştir (Varlık, 2017: 317). 1812 yılında Osmanlı topraklarındaki veba salgınında İzmir'de nüfusun 1/5'i ölürlen, aynı salgın İstanbul ve çevresinde de 220.000 kişinin ölümüne neden olmuştur (De Kay, 2009: 134). 1826 yılındaki başka bir salgında Osmanlı halkının yaklaşık %20-25'i hayatını kaybetmiştir (Quataert, 1999: 911).

³ Mesela Amasya karantina tabibi Paldi, arka arkaya ölen kadınların cesetlerini salgın şüphesiyle incelemek istemesi üzerine 4 Ağustos 1840 tarihinde halk tarafından öldürülmüştür (BOA.İ.MVL.22/333:4). 1845 yılında hac dönüşü Adana'da karantina altına alınmak istenen yaklaşık 3.000 kişi karantina altına alınmayı reddetmiş ve karantina alanını terk etmişlerdir (BOA.A.}MKT.23/17). 1848 yılında Antep'de koleradan dolayı karantina tedbirine başvuran Antep karantina müdürü saldırıya uğramış ve şehri terk etmek zorunda kalmıştır (BOA.MVL.27/47).1887 yılında Mitroviçe kazasında karantina altına alınmak

aksaklıklar nedeniyle Osmanlı topraklarında imparatorluğun yıkılışına kadar muhtelif salgınlar yaşanmış, çok sayıda insan da hayatını kaybetmiştir.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun idari taksimatı içinde yer alan Sivas eyaletine bağlı Amasya sancağında da karantina teşkilatı kurulmasına rağmen bu salgınların izleri ve etkileri görülmüş, sancak halkından çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Osmanlı döneminde meydana gelen salgınlar ve karantina uygulamaları ile ilgili bazı önemli çalışmalar yapılmıştır.⁴ Ancak taşradaki salgınların etkileri, karantina teşkilatı, karantina uygulamaları ve halkın karantina uygulamalarına tepkilerinin ortaya konulması ve anlaşılması için bu konularda daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır. Bu çalışmada 19. yüzyılda Amasya sancağında karantina teşkilatının kurulması, Amasya çevresinde 19. yüzyılda tespit edebildiğimiz ilk salgının başladığı 1812 yılından imparatorluğu yıkılışına kadar yaşanan salgınlar, salgınların etkileri, halkın karantina uygulamaları karşısındaki tutumları ele alınmıştır. Amasya örneğinden hareketle de imparatorluğun taşrasında, salgınların etkileri, karantina teşkilatı, karantina uygulamaları, karantina uygulamalarına halkın tepkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmada Osmanlı Arşivi'ndeki muhtelif tasniflerde bulunan belgelerin yanı sıra, Amasya'yı ziyaret eden Avrupalı seyyahların⁵ gözlemlerinden ve konu ile ilgili yapılmış araştırma eserlerden istifade edilmiştir.

1. Osmanlı Devleti'nde Karantina Teşkilatının Kurulması

II. Mahmud dönemine kadar salgınları kontrol altına almak için herhangi bir karantina teşkilatı kurulmamıştır. 1834 yılında Anadolu'da ortaya çıkan ve İstanbul'a kadar yayılan veba salgınının şehirde çok sayıda ölüme yol açması üzerine İstanbul'da

istenen kişilerce karantina zabiti saldırıya maruz kalmış ve öldürülmüştür (BOA.MV.18/13).

⁴ Ayar, 2007; Kasım İzzeddin, 1327; Kılıç, 2004; Panzac, 1997; Sarıyıldız, 1994; Sarıyıldız, 1996; Şehsuvaroğlu, 1954; Yıldırım, 2006; Yıldız, 2014; Ak, 2011; Dağlar, 2007; Aktaş, 2015; Gül, 2009; Akil Muhtar ve Besim, Ömer, 1327.

⁵ Andreas David Mordtmann, J. P. Fletcher, William Ouseley, George Perrot, Robert Ker Porter, Victor Fontanier, James Edward Alexander.

karantina teşkilatı kurulması kararı alınmış, şehrin muhtelif giriş ve çıkış noktalarında kontroller yapılmaya başlanmıştır. 22 Mayıs 1838 tarihinde İstanbul'da karantina -Usul-ı Tahaffuz- uygulamaları çerçevesinde yapılacak çalışmaları yürütmek üzere *Meclis-i Tahaffuz-ı Evvel* ve *Meclis-i Tahaffuz-ı Sani* adıyla iki kurul oluşturulmuştur.⁶ Uygulamanın faydaları görülünce diğer şehirlerde de yavaş yavaş karantina teşkilatı kurulmaya başlanmıştır. Karantina teşkilatının ülke geneline yayılması süreci personel ve maddi yetersizlik gibi nedenlerden dolayı yavaş ilerlemiştir. Anadolu ve Rumeli'de şehirlerde karantina teşkilatı kurulması çalışmaları Tanzimat Dönemi'nde de devam etmiştir. Karantina uygulamaları konusunda Osmanlı hükümetinin yeterli bilgi ve birikime sahip olmaması, ayrıca uygulamalar konusunda Avrupa devletlerinin itirazları Osmanlı hükümetini Avrupalılarla işbirliği yapmaya zorlamıştır. Bu ihtiyacın sonucu olarak elçiliklerin temsilcileri de karantina meclislerine dahil edilmişlerdir. Salgınların önlenmesi için devletlerarasında işbirliği yapılması arayışlarının devamı olarak karantina uygulamalarında başvurulacak tedbirlerin standart hale getirilmesi amacıyla birincisi 1851 yılında Paris'te olmak üzere muhtelif sağlık konferansları yapılmaya başlanmıştır (Yılmaz, 2017: 51). Bu konferansların ikincisi de 1866 yılında İstanbul'da toplanmıştır. Bundan sonraki tarihlerde de bu konferanslar devam etmiştir.⁷

⁶ Meclis-i Tahaffuz-ı Evvel karantina uygulamalarının yürütülmesinden, Meclis-i Tahaffuz-ı Sani ise salgınlar, veba konusunda halkın bilinçlendirilmesi, yabancı dilde hastalıklarla ilgili yazıların tercümesi gibi işlerle ilgilenecekti (BOA.BEO.AYN.d.1714: 17, 18). Ancak teoride uygulanan bu ayırım pratikte uygulanmamış, kuruluşa dair vesika dışında iki meclis ayrı ayrı ele alınmamıştır (Akyıldız, 1993: 269-270). Başlangıçta Hariciye Nezareti'ne bağlı olarak kurulan meclis, 1839'da Ticaret Nezareti'ne, 1841'de yeniden Hariciye Nezareti'ne, 1845'te Tıbhane-i Amire Müşirliği'ne, 1879 yılında tekrar Hariciye Nezareti'ne bağlanmıştır (Yaşayanlar, 2015: 125-126). Meclis-i Tahaffuz zaman içinde Meclis-i Umur-ı Sıhhiye (Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye (DS 1295: 201), Umur-ı Sıhhiye Meclisi (DS 1300: 67), Sıhhiye Nezareti (DS 1322: 494-495) örneklerinde olduğu gibi farklı isimlerle de anılmıştır.

⁷ İstanbul'daki konferansı 1874 Viyana, 1885 Roma, 1890 Paris, 1892 Venedik, 1893 Dresden, 1894 Paris, 1897 Venedik konferansları takip etmiştir (Yaşayanlar, 2015: 128-129).

Karantina uygulamaları esnasında yaşanan sorunlar dikkate alınarak 1850 yılında karantina teşkilatında görev yapacak personelin özlük hakları ve görevleri ile ilgili tartışmaları ortadan kaldırmak üzere *Karantina Memurlarının Beyan-ı Keyfiyet ve Memuriyetiyle Bunlar Hakkında Defterdaran Vesair Mal Müdürü ve Memurları Tarafından Olunacak Muamelata Dair Talimatname*⁸ yayınlanmıştır (BOA.C.SH.02/84). 1884 yılında da karantina tedbirlerine uymayanlara uygulanacak cezaları belirleyen *Ceraim-i Sıhhiye Kanunu*⁹ çıkarılmıştır (Düstur Birinci Tertib, Zeyl I.: 54-58).

Karantina teşkilatı kurulduktan sonra hem yurt dışı hem de yurt içi giriş çıkışlarda salgınlara karşı karantina tedbirleri uygulanmaya başlanmıştır. 1882 yılında Sumatra Adası'ndaki kolera zuhurundan dolayı Hac mevsiminde Osmanlı topraklarında yayılmasını önlemek için Meclis-i Umur-ı Sıhhiye tarafından

⁸ Mezkur talimatname 15 Muharrem 1267 (20 Kasım 1850) Tarihinde yayınlanmıştır (BOA.C.SH.02/84). Talimatnameye göre: Karantinaya alınan eşyalardan devletçe belirlenen bir tarife üzerinden vergi alınacak, bunun için karantinaya alınan mal ve eşyaların cins ve sayıları, alınan vergiler, yapılan masraflar ayrıntılı şekilde karantina müdürleri tarafından aylık olarak bir deftere kaydedilecekti. Defterin bir sureti alınan vergilerle birlikte karantinahanenin bulunduğu mahaldeki mal sandığına teslim edilecek, diğer bir nüshası da mal sandığından alınan senet ile birlikte Sıhhiye Meclisi'ne gönderilecekti. Karantina müdürleri yolcuları karantina altına alırken her on yolcuyu bir odaya yerleştirecek ve gerektiğinde yeni oda kiralayabilecek, her odasına bir gardiyan görevlendirebilecekti. İhtiyaç halinde kendilerine verilen ödenekten fazla 50 kuruş harcayabilecek, fakat bunu derhal ilgili yerlere bildirecekti. Karantina müdürü ve memurları, kendi özel işleri için karantinahane gelirlerinden harcama yapamayacaklardır. Karantina altına alınan kişilerden maddi durumu yeterli olmayanlardan ücret alınmayacak fakat bu yolcuların sayısı, uyruğu kayıt altına alınacak, alınan kayıt karantinahanenin aylık kayıt defteriyle birlikte ilgili yerlere teslim edilecekti. Karantina görevlilerinden görevi ihmal eden ya da irtikâp suçu sabit görülenler hakkında ceza kanununun hükümleri uygulanacaktır. Talimatname hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz.(BOA.C.SH.02/84).

⁹ 17 maddeden oluşan bu kanun, karantina tedbirlerine uymayanları caydırmak için zamanın koşullarına göre oldukça sert denilebilecek yaptırımlar öngörmekteydi. Kanun gereğince kurallara aykırı davranışları gemilerde kürek cezasına çarptırılabilirdi. Daha caydırıcı olanı ise karantinadan kaçmaya çalışan kişilere karşı karantinahane gardiyanlarına silah kullanma ve vurma yetkisi vermesiydi (Düstur Birinci Tertib, Zeyl I. s.54-58)

Hindistan'dan gelecek hacıları karaya çıkmadan önce Kamaran Adası'nda¹⁰ 10-15 gün süreyle karantina altına alma kararı almıştır. Karantina sürecinin uygulanması ile ilgili 13 maddelik bir talimatname¹¹ belirlenmiş, Kamaran Adası'nda kurulan karantinahane için 6 doktor, 1 eczacı, 6 kâtip, 1 subay nezaretinde 200 asker, 25 gardiyan görevlendirilmiştir (BOA.Y.A.RES.16/22). 1884 yılında Paris elçiliğinin Fransa'da kolera salgını olduğu yönündeki uyarısı üzerine Sıhhiye Meclisi, hastalığın Osmanlı topraklarına sıçramasını engellemek için Fransa'dan vapurla Beyrut'a gelen 669 yolcu, İzmir'e gelen 33 yolcu karantinaya alınmıştır (BOA.Y.PRK.SH.2/1). 1885 yılında İspanya'da kolera hastalığının görüldüğü yönünde Madrid sefaretinin yazısı üzerine Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, İspanya'dan gelecek gemilerdeki yolcu ve personelin ihtiyaten en az 3 gün karantina altında tutulmalarını kararlaştırmıştır (BOA.Y.PRK.SH.2/19). Yine 1896 yılında Hindistan'da veba salgını çıkması sebebiyle Umur-ı Sıhhiye Nezareti, Hindistan, İran ve Basra Körfezi'nden gelecek yolcu, hacı ve gemilerin Osmanlı topraklarına girmeden önce Kamaran Adası'nda 3 gün karantinada tutulmasını kararlaştırmıştır (BOA.Y.PRK.SH.5/54). Bu uygulamalar yurt dışı kaynaklı salgınlara karşı önemli karantina örnekleridir. Nezaret-i Umur-ı Sıhhiye'nin, 1883 yılında Mısır'da görülen ve 344 kişinin ölmesine neden olan kolera salgını üzerine Mısır ve Beyrut limanlarında karantina uygulaması başlatması (BOA.Y.PRK.SH.1/18), 1888 yılında Foça'da görülen kolera salgını üzerine İzmir ve Antalya sahilleri arasından gelecek gemilerin 5 gün süreyle ihtiyaten karantinada tutulmasına karar vermesi (BOA.Y.PRK.SH. 2/58) ülke içindeki karantinaya örnekleridir. Devletin karantina uygulamaları esnasında sosyal sorunlara da duyarlı olmaya çalıştığı anlaşılıyor. 1893 yılında kolera şüphesiyle İzmir'de uygulanan karantina süresince bazı kişiler işsiz ve yardıma muhtaç hale gelmiş idi. Bu kişileri tespit etmek üzere Vilayet meclisi tarafından bir komisyon kurulmuş,

¹⁰ Günümüzde Yemen'e bağlı olan ve Kızıldeniz üzerinde bulunan 18 km uzunluğunda ve 7 km genişliğinde olup stratejik olarak Kızıldeniz'in güney ucunda yer alan adadır.

¹¹ "Bab'ül Mendeb İş Bu Binikiyüz Doksandokuz Senesinde Gelen Haccaca Kamaran Adası'nda İcra Edilecek Karantinasına Dair Talimatdır."

komisyonun tespit ettiği ihtiyaç sahibi kişilere yiyecek yardımı yapılmıştır (BOA.Y.PRK.UM.28/20).

Karantina teşkilatının kuruluş sürecinde yeterli sayıda yerli sağlık personeli yanında çok sayıda yabancı tabip ve karantina memuru¹² da görevlendirilmiştir. Bu yabancı personelden bazıları gayretli çalışmalarından dolayı ödüllendirilmiştir. Mesela 1887 yılında Fransız karantina memuru Mösyö Sekör, Devlet-i Aliyye'nin yayınladığı karantinalar hakkındaki yönetmeliğe katkısı ve yapmış olduğu dürüst çalışmalarından dolayı *Murassa Nişan*¹³ ile ödüllendirilmiştir (BOA.C.SH.17/836). 1902 yılında Akka'da görevli Simon, görevli olduğu karantinaya müracaat edenlerin işlerini nizamname hükümleri çerçevesinde yerine getirmesi, iskeleye gelip giden gemilerdeki yolcu ve personelin memnuniyetlerini belirtmeleri nedeniyle Akka idare meclisi tarafından taltif edilmiştir (BOA.Y.PRK.AZJ.43/53). Ancak bu olumlu örnekler yanında bazı yabancılar da ücretleri mukabilinde çalışmalarının karşılığını vermek yerine görevlerini ciddiye almamışlardır. Bunlardan 1841 yılında Kıbrıs'ta görevli Mösyö Lapidir, usule aykırı hareketlerinden dolayı görevden alınarak yerine Sakız karantinasında görevli Ferid Bey tayin edilmiştir (BOA.C.SH.27/1331). 1901 yılında Çanakkale karantinahanesinde üçüncü kâtip olan İngiliz Mösyö Zağra, karantina postahanesi vasıtasıyla Avrupa'da muzır yayın getirmiş ve Çanakkale'deki yabancı konsoloslar vasıtasıyla Osmanlı devleti aleyhine muhbirlik yapmıştır. Ayrıca bazı Katolik papazlarla görüşerek onları Çanakkale'ye yerleşmeye teşvik etmiştir. Devlet aleyhine

¹² Mesela 1850 yılında Bingazi'de görev yapan İspanyol Movelli (BOA.A.}MKT.NZD.22/13), 1859 yılında İzmir'de görevli Jork Edwards (BOA.A.}DVN.MHM.27/55) ve 1892 yılında Erzurum'da görevli Got (BOA. BEO.30/2223) yabancı tabiplerden bazılarıdır. Yine 1901 yılında Çanakkale'de görevli İngiliz karantina katibi Mösyö Zağra, 1902 yılında Akka'da karantina memuru olan Simon (BOA.Y.PRK.AZJ.43/53) istihdam edilen yabancı karantina memurlarındandırlar.

¹³ Osmanlılarda ilk nişanlar Abdülmecid döneminde 1852 yılında çıkarılmıştır. Bu nişanlar yerli ve yabancı görevlilere verilebilirdi. Yabancılar verilen nişanların birinci derecesine *Murassa* denirdi. Ayrıntılı bilgi için Bkz. (Artuk, 2007: 154-155).

yaptığı bu faaliyetler ortaya çıkınca azledilmiştir (BOA.Y.PRK.SGE.9/32).

2. Karantina Uygulamalarına Halkın Bakışı ve Tepkileri

Hükümetin salgınların yayılmasını önlemek üzere karantina teşkilatını kurup, ülke genelinde salgınlara müdahale etmesi o zamanın koşullarında önemli bir uygulama olmasına rağmen bazı kesimlerin bu uygulamanın önemini, anlamını kavrayamaması karantina tedbirlerinden istenilen neticenin alınmasını zorlaştırmıştır. Mesela 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında karantina uygulamalarının başlaması Tunus'ta Müslüman din adamları arasında tartışma konusu olmuştur. Maliki mezhebine mensup bir müderris ile Tunus'un Hanefi müftüsü arasındaki tartışmada Müftü, karantina uygulaması "*Şeriatı uygun hatta uygulanması gerekli*" derken müderris, "*Tanrı'nın kaza ve kaderinden kaçmaya çalışmak*" diyerek, dine aykırı bir uygulama olarak değerlendirmiştir (Berkes, 2008: 183-184). 1814 yılında Epir bölgesinde halkının çoğunluğu Müslüman olan Flad kasabesinde Fransız konsolosu Pouqueville, çevre bölgelere yayılan veba salgınına karşı kasaba halkını uyarır, en azından küçük de olsa bir karantinahane kurulmasını teklif eder. Fakat konsolosun bu teklifi ciddiye alınmak yerine alay konusu olur. Pouquevill'a'yı dinleyen bir derviş, "*Bu Hıristiyanı dinlemeyelim. Bize yeni adetler gerekli değildir. Frenkler ne yaparsa yapsınlar. Atalarımızın geleneklerini ve dinimizi koruyalım. Veba ezelden beri Dünya'da vardır ve olup biten her şeye karar veren Allah'tır. Bunu engellemek insanın kaderine karşı gelmektir. Frenkler gibi karantinahanenin demir parmakları arkasına sığınmamalıyız. Veba gelecekse gelir, kaderde ne varsa o olur. Göreceksiniz hiçbir şey de olmayacak*" demiştir. Onu dinleyenler de alkış tutmuş ve karantina önerisi kabul görmemiş, bir süre sonra veba şehre yayılmıştır (Panzac, 1997: 152). Bu tür yaklaşımlar, Osman Şevki Uludağ'ın kaynak belirtmeden ileri sürdüğü "*Veba yüzünden köyler boşalıyor, şehirlerde salgınlar eksik olmuyordu. Hekimler hastalığın bulaşıcı olduğunu söylüyorlarsa da ulema böyle söyleyenlere sapık diyordu. Onlarca bulaşıcı hastalık olmazdı, böyle hastalıklar Allah'ın günahkâr kullarını terbiye için gönderdiği afetlerden ibaretti. O halde korunmaya kalkmak küfür sayılırdı*" (Uludağ, 1938: 445)

şeklindeki iddiasını kısmen de olsa haklı çıkarır niteliktedir. II. Murad döneminde (1574-1595) İstanbul'da açılan rasathanenin dönemin ulemasına mensup bazı kişiler tarafından vebanın nedeni olarak kabul edilmesine bakılırsa (Evliya Çelebi, 1986: 340) hastalıkların nedenini yaşam tarzı, beslenme alışkanlıkları, çevresel etkileri dikkate almadan ilahi kaynağa dayandırma düşüncesinin sadece 19. yüzyıla has olmadığı anlaşılır.

Hükümetin karantina uygulamasının bazı kesimler tarafından da siyasi istismar konusu yapılması da istenen neticenin alınmamasının bir diğer nedenidir. Mesela 1883 yılında Bulgarlar, karantinadan kaçan bazı kişileri bahane ederek bu gelişmeyi silahlanmak için bir fırsat olarak değerlendirmek istemişlerdir (BOA.Y.PRK.DH.7/21). 1886 yılında Arnavutluk'ta uygulanan bir karantina tedbiri halkın arasında memnuniyetsizliğe neden olmuştur. Ayrılıkçı bazı Arnavutlar, halkın karantina uygulamasına duydukları tepkiyi halkı hükümete karşı kıskırtmak için kullanmışlardır (BOA.Y.PRK.TKM.10/6). Diğer yandan karantina uygulamasının önemini kavrayamayan bazı kesimler de karantina uygulamasını engellemeye ya da uymamaya dönük girişimlerde bulunmuşlardır. Bunlardan özellikle ilk dönemlerde ortaya çıkan tepkiler sert olmuş, bazen ölümle sonuçlanmıştır. 1841 yılında Amasya karantina tabibi Paldî'nin linç edilmesi bu konudaki en dikkat çeken örnektir (BOA.İ.MVL.22/333:4). 1841 yılında Bergama karantina tabibi, ölen bir cesedi incelemek istediğinde halkın gösterdiği tepki ve kendisine yönelen tehditler üzerine can güvenliğini tehlikede görerek İstanbul'a firar etmiştir. Görevini bırakıp kaçan hekimin yerine Bergama'ya Tok isminde başka bir tabip gönderilmiştir (BOA.C.SH.18/893). 1845 yılında hac dönüşü Adana'da karantina altına alınmak istenen yaklaşık 3.000 hacı karara uymamış ve karantina alanını terk etmişlerdir (BOA.A.}MKT.23/17). 1848 yılında Antep'de kolera hastası olduğu anlaşılan bazı şahıslar hastalığın yayılmasını önlemek üzere 15 gün süreyle karantinaya alınmışlardır. Bu kişilerin karantinaya alınmasına tepki gösteren yakınları karantinahaneyi taşlamış, Antep karantina müdürüne de saldırmışlardır (BOA.MVL.27/47). Doğrudan karantina tabiplerine yönelik bu ve benzeri saldırılardan başka bazı kişiler de karantina

tedbirlerine uymak istemeyerek uygulanan karantinaya engel olmaya çalışmışlardır. 1887 yılında Kosova vilayetine bağlı Mitroviçe kazasında karantina uygulamasına tepki gösteren halkın taşkınlıklarına mani olmak isteyen karantina zabitanı katletmişlerdir. Yapılan tahkikatta olaylar esnasında Müderriszade Osman Efendi, İlyas Ağa ve Mustafa Ribar adlı kişilerin halkı kışkırttıkları anlaşılmıştır. Yerel yöneticiler olayların yatışması için faileri cezalandırmayı ertelemek zorunda kalmışlardır (BOA.MV.18/13). 1894 yılında Bursa ve İzmit taraflarında ortaya çıkan kolera salgını nedeniyle bu yerlerden İstanbul'a gireceklere yönelik Tuzla'da uygulanan karantinaya uymayan bazı kişiler istasyonda karantinaya alınmamak için istasyona gelmeden trenden inerek hayvanlarla Pendik'e kadar gelmişlerdir (BOA.Y.PRK.DH.8/12). 1891 yılında Kamaran Adası'nın kuzey tarafında kurulan karantinahanede kolera şüphesiyle bazı hacılar hac dönüşü karantinaya alınmıştır. Bu hacılardan 15'i gardiyanlara rüşvet vererek karantinahaneden firar etmiştir (BOA.Y.PRK.UM.22/54:1).

3. Amasya Sancağında Karantina Teşkilatının Kurulması

1838 yılında önce İstanbul'da uygulamaya konulan karantina uygulamasının faydaları görülünce diğer vilayetlere de yaygınlaştırılmasına çalışılmış, bu süreçte Amasya sancağında da salgın hastalıkların yayılmasını engellemek amacıyla karantina teşkilatı kurulmuştur. 4 Mart 1840 tarihinde Anadolu'da Hüdavendigar, Konya, Aydın, Ankara ve Sivas, Rumeli'de Edirne, Silistre, Kosova, Vidin, Selanik eyaletlerinde karantina uygulanmaya başlamış, bu eyaletlere bağlı sancak merkezlerinde salgın hastalıkları haber verecek jurnal kâtipleri görevlendirilmiştir. Amasya sancağına da 150 kuruş maaşla İbrahim Efendi jurnal kâtibisi olarak tayin edilmiştir (BOA.C.SH.8/371). Aynı yıl İtalyan tabip Paldi, Amasya'ya karantina tabibi olarak görevlendirilmiştir (BOA.İ.MVL.22/333:4).

1841 yılında Anadolu ve Rumeli'de Amasya'nın da içinde yer aldığı 41 merkezde birer karantina müdürü ve karantina tabibi¹⁴

¹⁴ 1840 yılında Amasya karantina tabibi Paldi öldürüldüğü için yeniden atama yapıldığı anlaşılıyor.

atanmıştır. Amasya karantina müdürünün maaşı 1.300, karantina tabibinin maaşı da 1.000 kuruş olarak tespit edilmiştir (BOA.BEO. AYN.d.1715: 127). 27 Mayıs 1843 tarihinde Amasya karantina müdürlüğüne Abdülhamid Bey tayin edilmiştir (BOA.A-}DVN. 02/35).

12 Ağustos 1843 tarihinde Amasya merkez kazası yanında Merzifon kazasında da karantina teşkilatının kurulduğu görülmektedir. 1843 yılında 500 kuruş maaşla Hamid Efendi'nin müdür olduğu Amasya karantina teşkilatında Rasih Efendi 1.000 kuruş maaşla tabip, İbrahim Efendi 150 kuruş maaşla kâtib, Abdullah Efendi 120 kuruş maaşla başgardiyân olup ayrıca 80'er kuruş maaşla 4 muhafız görev yapmaktaydı. Kiralanan bir binada faaliyet gösterdiği anlaşılan karantinahanenin kirası ise 65 kuruş idi (BOA.ML.MSF.d.4912: 7-8). 150 kuruş maaşla Mustafa Ağa'nın müdür olduğu Merzifon karantinahanesinde ise 60 kuruş maaşlı 3 muhafız çalışmakta ve karantinahane kirası ise 15 kuruş idi. Amasya ve Merzifon'un öncelikle seçilmesi tesadüf olmayıp çok işlek bir yol güzergâhında¹⁵ olmaları, yoldan gelip geçenlerin kontrol altına alınması suretiyle hastalıkların sancak içinde yayılması engellenmeye çalışılmıştır. 14 Ekim 1852 yılında da Amasya karantina müdürlüğünü Osman Ağa yapmıştır (BOA.A-}MKT.NZD.60/32).

Amasya sancağında da karantina teşkilatı kurulmasına rağmen ülke genelinde olduğu gibi Amasya'da da halkın karantina uygulamasının önemini kavrayamadığı anlaşılmaktadır. Amasya karantina teşkilatında görevli tabip Paldi,¹⁶ 4 Ağustos 1840 tarihinde arka arkaya ölen cesetleri salgın şüphesiyle defnetmeden evvel incelerken kadın cesetlerini de görmek

¹⁵ Merzifon ve Amasya Osmanlılar döneminde İstanbul'un Tebriz ve Basra-Bağdat ile bağlantısını sağlayan sol ve orta kol üzerinde bulunmaktaydı. Sol kol Üsküdar- Gebze- Bolu- Tosya- Hacı Hamza- Merzifon- Niksar-Şebinkarahisar- Bayburt- Tercan- Erzurum- Kars üzerinden Tebriz'e, orta kol ise Üsküdar- Gebze- Bolu-Tosya- Hacı Hamza- Merzifon-Tokat- Sivas- Hasan Çelebi- Malatya- Harput- Diyarbakır- Nusaybin-Musul- Kerkük- Bağdat üzerinden Basra'ya uzanmaktaydı (Halaçoğlu, 2014: 169).

¹⁶ Arşiv belgelerinde Paldi olarak geçen tabibin ismini Amasya'ya uğramış Alman seyyah Mordtmann, Artze Bartoletti olduğunu yazmaktadır (Mardtmann, 1925: 97).

istemese üzerine halk tarafından öldürülmüştür (BOA.İ.MVL.22/333: 4). Olay sonrası şehirde ciddi bir kargaşa yaşanmış, şehirdeki güvenlik güçleri olayları kontrol altına almakta zorlanmışlardır. Hükümet de şehirde çıkan kargaşayı önlemek için İstanbul'dan 5.000 Arnavut muhafız göndermiştir (Mordtmann, 1925: 97). Amasya'da yapılan soruşturmada tabip Paldin'nin öldürülmesi olayında halkı kışkırtan kişiler 23 Kasım 1840 tarihinde İstanbul'a gönderilmişlerdir. Soruşturma esnasında olayın aydınlatılması için bilgilerine başvurulmak üzere onlarla birlikte Amasya Hâkimi Süleyman Efendi, Belde Müftüsü Mehmed Efendi, Müftü İsmail Efendi ile Rum kilisesi papazı Dimitri Efendi de İstanbul'a çağrılmışlardır (BOA.İ.MVL.12/83: 6).¹⁷ Yapılan yargılama sonucu şüphelilerden Reşidzade Hoca Mustafa Efendi ve Yahya efendilerin sürgün edilmelerine, Emiroğlu Hacı Mustafa'nın hapsedilmesine, diğerlerinin de kefilleri alınmak suretiyle hapis hükmünde olmadan İstanbul'da

¹⁷ Ulemâdan; Reşidzade Hacı Mustafa Efendi, Şehri Mustafa Efendi, Köylü Hafız Mehmed Efendi, Merzifonlu Yahya Efendi, İbekli Hacı Ömer Efendi, Taşköprülü Kıbtî Hacı Emin Efendi yanında, Esnaf ve diğer mesleklerden Sarkaçcı Ali, Zanalıoğlu Hacı Mustafa, Emiroğlu Hacı Mustafa, Vezneci Seyyid Ali, Bağlıcalıoğlu Oturakçı Hacı Mustafa, Şerbetçi Ahmed, Mecidözülü İbrahim Efendioğlu Pazvand Halis, Saatçioğlu Seyyid Ahmed, Şerbetçioğlu Hafız Mustafa, Muhzır Başioğlu Emin, Molla Karaoğlu Hacı, Ömer Efendioğlu Ali, Kölenin Mustafa, Abdal köyünden Deli Cumaoğlu, Mahkeme kâtibi yanında Pehlivan, Ekmekçi Sızılı Mehmed, Cincioğlu, Sancakdar Mehmed, Debbağ Kör İsmail, Katırcıoğlu Mustafa, Kadı Hamamcısı Abdullah, Gani Efendioğlu Mustafa Efendi, Ağzı Karaoğlu Tahir Ağa'nın oğlu Mehmed, Kahvecioğlu Ali, Çördük Hoca, Kör Molla Mehmed, Ahışalı Şerif, Hacı Emin Efendi Hafız, Muhmud Beyoğlu, Hüseyin Ağa, Kuzu Alioğlu Ali, Yozgathioğlu Mehmed, Kazıkoğlu Aç Ahmed, Ekmekçi Kör Karga, Redif Askeri Zanalıoğlu Mülazim İzzet, Asakir-i Nizamiyeden emekli Zabıt Mülazim Nasuh isimli şahısların olayların içinde aktif rol aldıkları anlaşılmıştır (BOA.İ.MVL.22/333: 12). Amasya karantina tabibi Paldin'nin öldürülmesine neden olan olaylarda yer aldığı anlaşılan şahıslar İstanbul'a gönderilerek Meclis-i Vâlâ'da yargılanmışlardır. Meclis-i Vâlâ'da ayrıntılı bir soruşturma yapılmış, şüphelilerin ifadeleri üzerine bilgilerine başvurulmak üzere daha önce İstanbul'a nakledilenlere ilave olarak Amasya'lı din adamı ve eşraftan Karantinahanenin sahibi Desterecioğlu Hacı Abdullah Ağa, Şeyhoğlu Ahmed Efendi, Malatyalı Hacı Mehmed Efendi, Ahışalı Osman Efendi, Ali Kayaoğlu Ahmed Efendi, Özülü Mustafa Efendi ve Çerkesli Hatib Hacı Emin Efendi'de İstanbul'a gönderilmişlerdir.

tevkif altında tutulmalarına, katledilen tabibin eşine de maaş bağlanmasına¹⁸ karar verilmiştir (BOA.İ.MVL.12/83: 16).

Bu olaydan da anlaşıldığı üzere şehir halkının genelde bilimsel sağlık hizmetlerinin önemini anlayamadığı görülmektedir. Mesela 1827 yılında Amasya'ya gelen Fransız doğa bilimci ve seyyah Fontanier'den, Amasya'da bulunduğu esnada şehrin nüfuzlu kişilerinden birisinin evinde hastalanan iki bayanı muayene etmesi istenmiştir. Ancak bayanları çıplak gözle muayenesine izin verilmemiş, gözleri kapalı olarak sadece el yordamıyla muayene etmesine müsaade edilmiştir (Fontanier, 1829: 224). 1861 yılında Anadolu'da arkeolojik araştırmalar yapmak üzere gelen, İstanbul, Bursa, Ankara, Çorum üzerinden Amasya'ya geçen ve yaklaşık 20 gün şehirde incelemelerde bulunan Fransız arkeolog ve dilbilimci George Perrot'un gözlemleri bu konuda şehir halkının içinde bulunduğu durumu özetler niteliktedir. Perrot, şehirde daha önce modern tıp bilgilerine sahip diplomalı bir İtalyan tabibin¹⁹ uygulamalarını beğenmeyen halk tarafından linç edilmiş olduğunu hatırlatır. Şehirde hastaların tedavisinin usta çırak ilişkisi içinde öğrendiklerini uygulayan kişiler tarafından yapıldığını, halk ve yöneticiler nezdinde bu insanların çok saygı gördüklerini, hatta valinin özel tabibinin de bir nalbant olduğunu belirtir. Şehirde ayrıca muska yazan, hastaları şifalı olduğuna inanılan bazı ayetleri kâğıda yazarak tedavi eden ve bunun için yüklü paralar alan imam ve hocaların da çok rağbet gördüğünü belirtir (Perrot, 1864: 467). Hatta halkın bu cehaletinden faydalanan sahtekâr bir Yahudi'nin de hastaları iyi edeceğini, cinleri insanlardan uzaklaştırdığını söyleyerek halkı kandırdığını, kandırılan zavallı insanların paralarını cebine indirdiğini²⁰ yazmaktadır (Perrot, 1864: 467-468).

¹⁸ Yargılama süreci ile ilgili ayrıca Bkz. (BOA.BEO.AYN.d.370: 37).

¹⁹ Yukarıda bahsi geçen, 1840 yılında halk tarafından linç edilerek öldürülen tabip Paldi.

²⁰ Halk arasındaki bu cehaletin sadece Amasya'ya özgü olmayıp ülke genelinde benzer olayların yaşandığı bilinen bir gerçektir. Mesela 1833 yılında Tırnova kasabasında -günümüzde Bulgaristan sınırları içinde kalmıştır- halk, kasabada yaşanan sözde lanetlenmiş kötü ruhların neden olduğu olağanüstü olaylar üzerine Nikola adında bir cadı avcısından yardım istemiştir. Nikola ile 800 kuruşa anlaşılır. Nikola elinde bir ucu boyalı bir tahta olduğu halde halk ile

Halkın bilimsel tedavi yöntemleri ve karantina uygulamaları konusundaki kayıtsızlığı, bilimsel tedavi yöntemleri dışındaki tedavi yöntemlerine rağbet etmesinin de salgınların hem ortaya çıkışı hem de yayılmasında etkili olduğu söylenebilir.

4. Amasya Sancağındaki Salgınlar

19. yüzyıl boyunca Anadolu'da çeşitli salgınlar görülmüştür. Sağlık hizmetleri ve altyapı yetersizliklerin yanında salgınların ortaya çıkışının önemli nedenlerinden birisi de gelişigüzel bırakılan sulama suyu birikintileri, bu birikintiler üzerinde üreyen hastalık taşıyıcı sineklerin üremeleridir.

Amasya ve çevresinde de salgın hastalıkların görülmesi ve yayılmasının çeşitli nedenleri vardır. Ülke genelinde olduğu gibi yetersiz altyapı ve sağlık hizmetleri, haşerelerin yaygınlığı²¹ Amasya ve çevresinde de 19. yüzyılda muhtelif salgınlara sebep olmuştur. 1819 yılında İran'dan Osmanlı topraklarına giren ve Erzurum, Niksar,²² Tokat üzerinden Amasya'ya gelen İngiliz diplomat Robert Ker Porter, şehir içindeki yolların çöp ve pislikle kaplı olduğunu, bu çöplerden dolayı çevreye dayanılmaz derecede ağır bir kokunun yayıldığını belirtmektedir (Porter, 1821: 707). 1842 yılında Musul'a gitmek üzere Samsun'dan Amasya'ya ulaşmaya çalışan İngiliz James Philip Fletcher, geçerken yol

birlikte mezarlığa gider. Nikola'ya göre elindeki tahtanın işaret ettiği ve lanetli ruhların bulunduğu iki eski yeniçeri mezarı açtırılır. Çıkarılan cesetlerin önce karınlarına birer kazık çakılır, kalpleri kaynar kazanda kaynatılır. Fakat olayların devamı üzerine Nikola, son çare olarak cesetlerin yakılmasını tavsiye eder. Cesetler yakılınca da sözde lanetli ruhların halka zarar vermesi önlenmiş olur. Bu arada kasaba halkının 800 kuruşu da üfürükçü Nikola'nın cebine iner (Takvim-i Vekayi, 21 Cemazievvel 1249: 3-4).

²¹ Hikmet Özdemir' de Amerikalılar tarafından I. Dünya Savaşı yıllarında hazırlanan bir rapora dayanarak " Sivrisinek, pislik ve haşereler "Sanki Türkiye'nin her yerinde vardılar. Bunda yol üstündeki otellerin de adı çıkmıştı. Yabancılar kendi uyku tulumlarını taşımayı haşereden korunmak için gerekli görüyorlardı. Seyahate çıkan köylülerin yol kenarında oturup bitlerini ayıkladıkları sıkça görülürdü. Pireler de her yerdedi" demektedir (Özdemir, 2005: 400).

²² Günümüzde Tokat iline bağlı ilçe.

üzerinde konakladıkları bir köyde²³ gece yatakta üzerine çöken pirelerden uyuyamadığını, maiyetindekilerin de aynı şekilde uyuyamamış olduğunu, geceyi dışarıda ateş başında kahve içerek geçirmek zorunda kaldıklarını belirtmektedir (Fletcher, 1850: 52). 1850 yılında Amasya'yı ziyaret etmiş olan Alman şarkiyatçı ve seyyah Andreas David Mordtmann, Amasya'dan Mecidözü yoluyla ayrılırken geceyi Mecidözü yolu üzerindeki Zara²⁴ köyünde geçirmiştir. Mordtmann ve beraberindekiler gece misafir oldukları ailenin ikramları ve misafirperverliğinden memnun kalmalarına rağmen yatakta musallat olan pirelerden dolayı uyuyamamışlardır (Mordtmann, 1925: 100). Bu olumsuzlukların yanında 19. yüzyılda Amasya sancağı çevresinde salgınlara neden olabilecek bataklıklar²⁵ da salgınların ortaya çıkışı ve yayılmasında etkili olmuştur. Diğer yandan İslam dininin farz ibadetlerinden birisi olan hac da farklı bölgelerde ortaya çıkan salgınların zaman zaman ülke geneline olduğu gibi Amasya ve çevresine nakledilmesine neden olmaktadır. Hindistan,

²³ Seyyah, köyün isminin Kazal olduğunu yazmaktadır (Fletcher, 1850: 51). Kesin olmamakla birlikte bahsi geçen köyün günümüzde Samsun ili Canik ilçesine bağlı Kızıl Oğlak köyü olduğu değerlendirilmektedir.

²⁴ Günümüzde Amasya merkez kazasına bağlı Doğanstepe köyü.

²⁵ Sivas vilâyetinin ekser arazisi yüksek dağ ve yaylalardan müteşekkil olduğu halde alçak ovaları dahi vardır. Amasya sancağında Suluova ve Tokat sancağı dahilinde bulunan Kazova ve Taşova bu cümledendir. Suluova su tahliyesine pek az müsait olmakla ötede beride teşkil eden birçok irili ufaklı bataklıklara, bazı yerlerde çeltik tarlalarına rastlanması nedeniyle sıtma şiddetle hüküm sürmektedir. Birkaç yıldan beri çeltiklerin mazarratı anlaşılacak azaltıldığından sıtma dahi biraz hafiflemiştir. Kazova'daki Kaz Gölü yazın bataklık halini aldığından bu güzel vadide sıtma tesiri güçlüdür. Garibdirki bu gölün etrafındaki köyler sazlık ve çayırıklardan hasıl olan istifadeyi kendi sıhhatlerine tercihle gölün kurutulmasını istemiyorlar. Taşova'da ise böyle sağlığa zararlı bir mahal olmadığından Kazova derecesinde kötü bir durum yoktur. Ancak birçok mevkilerinde içilecek sular pek fena olduğundan oralarında havası pek de sağlam değildi (SVS 1325: 175). 1850 Yılında Amasya'dan geçen Alman Andreas David Mordtmann, Amasya'nın sağlıklı, ateşli bir iklimi olduğunu, insanların çoğunda hastalık izlerinin görüldüğünü, insanları etkileyen bu hastalıkların da daha çok ipek böceği üretiminde kullanılan dut bahçelerinin sulamasında kullanılan sulama sularının gelişigüzel bırakılmasıyla ortaya çıkan su birikintileri, bu birikintiler üzerindeki sineklerin neden olduğunu belirtmektedir. (Mordtmann, 1925: 94).

güneydoğu Asya, Afrika, orta Asya, Kafkasya gibi farklı bölgelerden hacıların hac mevsiminde Hicaz bölgesinde toplanması, hacıların geldiği bu bölgelerde ortaya çıkmış olan her hangi bir salgın hastalığın bulaştığı diğer hacılar vasıtasıyla geniş alanlara yayılması söz konusu olabilmekteydi. Amasya'nın Osmanlı döneminde İstanbul'u doğu Anadolu ve Tebriz'e bağlayan sol kol, İstanbul'u Bağdat ve Basra'ya bağlayan orta-kol üzerinde bulunmasının da (Halaçoğlu, 2014: 169) çeşitli salgınların şehre ulaşmasında etkili olduğu değerlendirilmektedir. Sancağın bulunduğu bölgeye dışarıdan gelen muhacir göçü ve I. Dünya Savaşı yıllarında yaşanan nüfus hareketleri de sancakta yaşanan salgınların nedenleri arasında sayılabilir.

Amasya sancağı 19. yüzyıl başlarından imparatorluğun yıkılışına kadar veba, kolera, influenza, çiçek, tifüs ve frengi gibi muhtelif salgınlara sahne olmuştur. Şimdi bu salgınları inceleyelim:

4.1. Veba Salgınları

19. yüzyılda Amasya sancağında görülen salgınlardan birisi 1812 yılındaki veba salgınıdır. Kökenleri Tunç Çağı'na kadar giden veba salgınlarının muhtemelen Avrasya steplerindeki kitlesel göç hareketleri sırasında yayıldığı ve yine aynı dönemde vebaya yol açan bakterinin geçirdiği evrimsel değişiklikler sonucunda günümüzde bilinen bulaşıcılık özelliklerini kazandığı düşünülmektedir (Varlık, 2018: 30). Veba, *Yersinia pestis* adı verilen bakterinin neden olduğu bir enfeksiyon hastalığıdır. Lenf düğümlerine saldıran bu bakteri, kasıklarda, koltuk altında ya da boyunda ağrılı şişler yaratan iltihaplanmalara neden olur. Bu şişlere hıyarcık denir ve bunlar hıyarcıklı vebanın belirtisidir. Ateş, titreme, baş ağrısı ve aşırı bitkinlik gibi diğer belirtiler hıyarcığa eşlik edebilir (Varlık, 2018: 30). Hastalık *yersinia pestis* adlı bakteri ile enfekte olmuş bir kemirgenden diğerine, taşıdıkları pireler yoluyla geçmektedir. Bu kemirgenler çeşitlidir: dağ sıçanları, tarla sincapları ve çayır köpekleri gibi. Ama mikrobu insana taşıyanlar farelerdir, özellikle de Latince *rattus rattus* denilen kara farelerdir (Genç, 2010: 125).

Osmanlı İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü Anadolu ve Balkanlar veba ile ilk olarak VI. yüzyılın ortalarında, Bizans

İmparatoru Büyük Jüstinyen (483-565) döneminde tanışmıştır (Varlık, 2018: 32). Bundan sonra da muhtelif tarihlerde tekrarlayan veba salgınları Anadolu ve Balkanları tehdit etmeye devam etmiştir.²⁶ Her ne kadar 19. yüzyılda 1812-1819 ve 1835-1838 salgınları etkili olmuşsa da (Varlık, 2011: 176) 1830'lu yıllarda karantina teşkilatının kurulmasından sonra veba salgınları kontrol altına alınmış, fakat yer yer etkisini 19. yüzyıl sonlarına kadar hissettirmeye devam etmiştir.

Amasya'da etkileri görülen veba salgınının da Osmanlı topraklarında 1812 yılında başlayan genel salgının uzantısı olduğu anlaşılmaktadır. 1812 yılında Osmanlı topraklarında görülen bu salgın o kadar çok can kaybına yol açmıştır ki İzmir'de nüfusun 1/5'i ölürken, İstanbul ve çevresinde de 220.000 kişinin ölümüne neden olmuştur (De Kay, 2009: 134). 1812 yılında İstanbul'a gitmek üzere Erzurum, Tokat üzerinden Amasya'ya gelen İngiliz asker ve seyyah Sir William Ouseley, Amasya ve çevresinde hüküm süren veba salgınıyla karşılaşmıştır. Amasya'ya gelmeden daha Niksar'da bir buçuk günde 15-16, Tokat'ta da birkaç saat içinde çok sayıda kişinin ölümüne şahit olmuştur (Ouseley, 1823: 488). Ouseley, Amasya'da kaldığı hana, İstanbul'dan gelip Tokat'a gitmekte olan bir Tatarın geldiğini ve başkentte salgın olduğunu, salgın nedeniyle şehrin boşaldığını, kendisine de bir an önce yola çıkmasını, şehirde fazla kalmamasını söylediğini ifade etmiştir. Yine adı geçen Tatarın Merzifon'da iken yarım saat içinde salgın hastalıktan ölen beş kişinin cenazelerinin taşınmasına, şehirden gelen feryat ve çığlık seslerine şahit olduğunu söylediğini yazmıştır. (Ouseley, 1823: 493-494). Ertesi gün Merzifon'a ulaşan Sir William Ouseley ve beraberindekiler, Merzifon'da veba salgından dolayı gece altmıştan fazla kişinin öldüğü yönündeki haberler üzerine şehre girmemişlerdir. Şehir dışında konaklamışlar, aynı günde on bir kişinin daha cenazelerinin defnedilmesine, mezarlıkta yeni kazılmış çok sayıda

²⁶ Bu salgınlar, 19. yüzyıla kadar 542, 558, 573-574, 599, 618-619, 698 ve 747-748, 1340, 1453- 1517, 1517-1570, 1578-1599, 1611-13, 1620, 1624, 1627, 1636-37, 1647-49, 1653-56, 1659-66, 1671-1680, 1685-95, 1697, 1713, 1719, 1728-29, 1739-1743, 1759-1765, 1784-1786 ve 1791-1792 tarihlerinde olmak üzere sık sık tekrarlanmıştır (Varlık, 2018: 32-34).

mezara, mezarların başında feryat eden insanlara, bazı şehir sakinlerinin şehri terk etmelerine tanıklık etmişlerdir (Ouseley, 1823: 496).

Amasya ve çevresinde 1826 yılında bir başka veba salgınının etkilerini hissettirdiği görülmektedir. Bu salgının Osmanlı topraklarında en az 1812 salgını kadar etkili olduğu anlaşılıyor. Salgının sonucunda yaklaşık olarak Osmanlı halkının %20-25'i hayatını kaybetmiştir (Quataert, 1999: 911). 1826 yılında İran'dan Osmanlı topraklarına giriş yapan ve İstanbul'a ulaşmak üzere Kars, Erzurum üzerinden Tokat'a gelen İngiliz asker ve seyyah James Edward Alexander, Tokat, Amasya ve Merzifon'da salgının etkilerini yakından görmüş ve anılarında ayrıntılı şekilde kaydetmiştir. J. E. Alexander, Tokat'ta vebanın yayılmış olmasından dolayı salgından korunmak için şehir merkezine uğramamış, şehrin kenarından Amasya istikametine devam etmiştir. Şehir çıkışında karşılaştıkları ve kendilerine üzüm ikram eden bir bağ sahibinden yaklaşık 30.000 kişinin yaşadığı şehirde vebadan çok sayıda insanın ölmüş olduğunu, günde ortalama 40-50 kişinin öldüğünü, bu nedenle bağ sahibinin de üç aydan beri bahçesinde yaşadığını, şehirden uzak durduğunu öğrenmiştir (Alexander, 1827: 236). Yoluna devam ederek Amasya'ya ulaşan Alexander, salgının izlerini burada da gözlemlemiş ve günde 4-5 kişinin hayatını kaybettiğini öğrenmiştir (Alexander, 1827: 238). Amasya'dan Merzifon'a geçen Alexander; Şehirde ilk gözüne çarpan şeylerin Tokat ve Amasya'da görülen veba salgınının izleri olduğunu, mezar kazmakla meşgul çok sayıda insan gördüğünü, insanların salgının varlığını inkâr ettiklerini ancak kendisinin salgından korunmak için şehirde kalmayıp şehir dışında konakladığını ifade etmiştir (Alexander, 1827: 238). Bu salgının izlerine 1827 yılında Kafkasya'dan İstanbul'a gitmek üzere Trabzon, Gümüşhane, Bayburt ve Tokat üzerinden Amasya'ya gelen Fransız diplomat ve seyyah Victor Fontanier de şahit olmuştur. 1827 yılında Amasya'ya gelen seyyah, Amasya ve çevresindeki şehirlerde veba salgını olduğunu belirtmektedir. Amasya'ya girişlerinde Fontanier ve beraberindekiler veba salgınından dolayı bekletilmişler, bir süre Amasya'da konaklamışlardır (Fontanier, 1829: 210). Seyyah insanların

vebanın pençesinde can çekiştiğini, kitleler halinde ölümlerin engellenemediğini, şehirde nüfuzlu bir ailenin bazı üyelerinin hastalanması nedeniyle kendisinden bu kişilerin muayene edilmesinin istendiğini, yaptığı muayenede hastalarda vebanın belirtilerini gördüğünü belirtmektedir (Fontanier, 1829: 223-225).

19. yüzyılın başlarında da Osmanlı topraklarında etkisini hissettiren veba salgınları 1830'lu yıllardan itibaren uygulanmaya başlanan karantina sistemi ile kısmen kontrol altına alınmış, fakat bu defa daha önce bilinmeyen yeni bir hastalığın -kolera- yol açtığı salgınlar tehdit olmaya başlanmıştır (Yılmaz, 2017: 28).

4.2. Kolera Salgınları

Bulaşıcı bir bağırsak hastalığı olan kolera, hastaların dışkıları ile içme sularının kirletmesi sonucu yayılma imkânı bulur (Yıldırım, 2006: 18). Kolera mikrobulunun bağırsaklara yerleşmesiyle aşırı dışkı ve kusma, buna bağlı olarak tuz ve su kaybı, vücutta kuruma, kanda koyulaşma, ürenin yükselmesi, idrarın azalması, kan basıncının düşmesi, kaslarda başlayan kramplar şeklinde belirtilerle kendini gösteren (Dağlar, 2007: 368) kolera, eğer zamanında müdahale ve uygun tedavi edilmezse ölümle sonuçlanabilir. İlk olarak Hindistan'da görülen ve 1817 yılına kadar mahalli bir özellik gösteren kolera bu tarihten sonra Hindistan dışındaki bölgelerde de yayılmaya başlamıştır (Yılmaz, 2017: 28). Hindistan'da Ganj Nehri'nin oluşturduğu vadi, nehrin kaynağı Himalayalar ile denize döküldüğü yer arasında görülen ısı farkından dolayı bakterilerin üremesi için uygun bir ortam oluşturuyordu (Yaşayanlar, 2015: 6). Bakterilerin üremesi için uygun ortam sunan bu nehrin Hindular tarafından kutsal sayılması hem temizlik hem de dinsel ayinleri için bu nehri kullanmaları hastalığın ortaya çıkışını ve kısa sürede epidemiyeye dönüşmesini kolaylaştırmıştır. Hindistan'da ortaya çıkan daha sonra diğer bölgelere yayılan kolera, 1817 sonrasında 1817-1823, 1829-1851, 1852-1859, 1863-1879, 1881-1896 ve 1899-1923 yılları arasında olmak üzere 6 pandemiye neden olmuştur (Pollitzer, 1959: 421-461). Kaynağı Hindistan olarak bilinen bu hastalık Osmanlı topraklarında ilk kez 1822 yılında görülmüştür (Ayar, 2007: 22).

1848 yılında Amasya ve çevresinde hissedilmeye başlanan kolera salgını aslında 1829 yılında Hindistan'da başlayıp daha sonra diğer bölgelere yayılarak pandemiye dönüşen 1829-1851 yılları arasındaki salgının devamıdır. Salgın Osmanlı topraklarına İran ve Kafkasya üzerinden karayolu, Karadeniz sahillerinden Trabzon'a deniz yoluyla olmak üzere üç farklı güzergâhtan taşınmıştır (Yılmaz, 2017: 39-40). Amasya sancağının Tebriz'den Erzurum yoluyla İstanbul'a ulaşan yol güzergâhında bulunması, Kırım ve Kafkasya'dan deniz yoluyla Trabzon ve Samsun'a gelen muhacirlerin²⁷ Anadolu içlerine geçerken uğrak yeri, hatta önemli iskân merkezlerinden birisi olması hastalığı sancak genelinde yayılmasını ve taşınmasını kolaylaştırmıştır. Amasya ve Yozgat çevrelerinde şiddetli seyrettiği anlaşılan salgın (BOA.A.}MKT.144/49), Osmanlı İmparatorluğu genelinde çok sayıda ölüme yol açmıştır. Salgının başlaması üzerine Amasya mutasarrıflığı tarafından Amasya sancağında derhal karantina uygulaması başlatılmış, ek tabip talebinde bulunularak uygulanan karantina tedbirleri hakkında hükümete bilgi verilmiştir. Hekimbaşı, alınan tedbirleri yerinde ve uygun bulmuş ancak Amasya'da bulunan 3 tabibin salgınla mücadele için yeterli olduğunu belirterek ilave tabip gönderilmesi talebini kabul etmemiştir (BOA.C.SH.10/473). Bu salgında sadece İstanbul'da 10.000'e yakın kişi hastalanmış ve 5.275 kişi yaşamını yitirmiştir (Ayar, 2007: 24). İstanbul'da hastalığın önlenmesi için Hekimbaşı İsmail Paşa tarafından hastalığın belirtileri, bulaşma ve korunma yolları ile ilgili bir kitapçık hazırlanmış, bu kitapçık Türkçe yanında azınlık dillerine de çevrilerek yetkililere ve cemaat ileri

²⁷ Osmanlı topraklarına Kırım ve Kafkasya'dan muhacir göçü, Kırım'ın 1783 yılında Ruslar tarafından ilhakından sonra başlamış, 19. yüzyıldaki Osmanlı yenilgileri ve toprak kayıplarıyla devam etmiştir (Saydam, 1999: 677). Mesela 1837 yılında iskan edilmek üzere Sancağa gönderilen Kabartay muhacirlerinden Hacı Yusuf Efendi ile birlikte bir kısım Kabartay muhaciri sancağa bağlı Merzifon kazasında Yenice köyüne (BOA.HAT.1607/70: 1), 1835 yılında Kabartay kabilesinden Tahir Bey ve beraberinde gelen 50 kişinin Argoma -Suluova- nahiyesine (BOA.C.DH.161/8028), Çerkez Hacı Yunus Efendi ve ailesinin 1840'lı yıllarda Amasya'ya iskanı (BOA.C.ML.332/13625), Kırım savaşıdan önce de Kafkasya'dan sancağın bulunduğu bölgeye muhacir iskanlarının devam ettiği göstermektedir.

gelenlerine dağıtılmış, ayrıca halk sağlığını tehdit eden bazı meyve ve sebzelerin satışı yasaklanmıştır (Yılmaz, 2017: 4).

1863 yılında yine Hindistan'da ortaya çıkan bir kolera salgını Hicaz ve Mısır üzerinden Anadolu ve Avrupa'ya yayılmış, halk arasında korku ve heyecana neden olmuştur. İstanbul'da bulunan Avrupa devletlerinin elçileri Osmanlı Devleti ile görüşerek hastalığın yayılmasına karşı ortak hareket etmek için girişimde bulunmuşlardır²⁸ (Uludağ, 1938: 452). Salgını kontrol altına almak, yeni salgınları önlemek adına ülke genelinde alınan tedbirlere ilave olarak Amasya sancağında da bazı adımlar atılmıştır. Amasya şehir merkezinde kanalizasyon şebekesinin olmaması, evlerde kullanılan kirli suların ve tuvalet atıklarının sokaklara bırakılması sokakları ve çevreyi kirletmekte, kötü kokuya neden olmakta adeta kolera salgınlarına davetiye çıkarmaktaydı. Ziya Paşa (1829-1880),²⁹ Amasya mutasarrıfı olduğu dönemde 1865 yılında şehirde kötü koku ve kirliliğe yol açan bu durumu düzeltmek üzere harekete geçmiş, ahalinin de yardımıyla 35.000 kuruş harcamak suretiyle şehre kanalizasyon şebekesi yaptırmıştır (BOA.MVL.706/33). Bu adım hem sokakların ve şehrin havasının temiz hale gelmesinde, hem de şehir merkezinde kolera riskinin azaltılmasında önemli rol oynamıştır.

Diğer yandan hükümet, 1871 yılından itibaren halkın sağlık sorunlarıyla ilgilenmek, salgınlarla mücadele etmek üzere ücreti belediyelerce karşılanmak kaydıyla şehirlere tabipler -memleket tabibi- atanmasına karar vermiştir (Aydın, 1996: 450). Amasya sancak merkezine de aynı yıl Kiforik Efendi memleket tabibi olarak atanmıştır³⁰ (SVS 1288: 64).

²⁸ Salgına karşı birlikte çözüm bulmak, ortak hareket etmek amacıyla İstanbul'da bir konferans toplanmış, konferansta salgının Hindistan'dan Osmanlı topraklarına girmemesi için uygun mahallerde karantinahaneler inşası, Hicaz'da kesilen kurbanların gelişigüzel bırakılmayıp gömülmesi kararlaştırıldı (Uludağ, 1938: 452-454).

²⁹ Tanzimat Dönemi devlet ve fikir adamı, gazeteci ve şair. 1863-1865 yılları arasında Amasya Mutasarrıflığı yapmıştır (Uçman, 2013: 475-476).

³⁰ Sancak merkezinde 1887 yılında Kiforik Ağa (SVS 1304: 94), 1889 yılında İbrahim Efendi (SVS 1306: 159) tabip olarak çalışmışlardır. İlerleyen yıllarda sancağa bağlı kazalara da memleket tabibi atandığı anlaşılıyor. Mesela Merzifon kazasında 1876 tarihinde maaşı Merzifon belediyesi gelirlerinden ödenmek

Amasya sancağı 1893 yılında yeniden şiddetli bir kolera salgınına sahne olmuştur. Bu salgının çıkış yeri yine Hindistan olup daha sonra Hicaz'dan hac yoluyla Osmanlı topraklarına yayılmıştır (Sarıyıldız, 1996: 3-4). Salgın nedeniyle 1892 yılında sadece Hicaz bölgesinde 30.306 kişi hayatını kaybetmiştir (Uludağ, 1938: 455). İmparatorluğun muhtelif bölgelerinde etkili olan salgın bu süreçte Amasya sancağında da etkisini hissettirmiştir. Aslında salgın 1892 yılında Amasya sancağının yakın çevresinde hissedilmeye başlanmıştı. 1892 yılında Trabzon vilayetinde kolera salgını görülmesi üzerine Sivas valiliği harekete geçerek hastalığın vilayet içerisinde yayılmasını önlemek üzere Amasya, Tokat ve Karaağaç sancaklarında birer karantinahane inşa etmiştir (BOA.AYN.d.1690: 34). Amasya'da salgının etkilerinin ve ilk vakaların bir yıl sonra yani 1893 yılında kasım ve aralık aylarında görülmeye başladığı anlaşılıyor. 11 Kasım 1893 tarihinde Amasya askeriye hastanesinde bir er koleradan vefat etmiş, bir Rum kadın da hastalanmıştır. Amasya merkez kazaya bağlı köylerde hastalığın görülmesi, bazı hastaların vefat etmesi ve olayın tabip tarafından Sivas valiliğine bildirilmesi üzerine Sivas valiliği hastalığın daha fazla yayılmasını önlemek için Sıhhiye Nezareti'nden merkeze 2, Gümüşhacıköy, Havza, Mecidözü, Lâdik ve Osmancık kazalarına da birer olmak üzere toplam 7 tabip istemiştir. Ayrıca hastalığın yayılmasına karşı tedbir olarak Çengel Boğazi³¹ Mevkii'ne geçici bir karantinahane kurulmasını, bu karantinahanede görev yapmak üzere de ilave 2 tabip gönderilmesini talep etmiştir (BOA.DH.MKT.166/45: 23). Kısa

üzere Manyan Karabet Efendi tabip olarak atanmıştır (BOA.ZB.10/14). Aynı kazada 1883 yılında Aleksan Efendi (SVS 1301: 105), 1884 yılında Yordanaki Efendi (SVS 1302: 389), 1887 yılında Kirkor Efendi (SVS 1304: 97) ve Tabip Mehmet Suphi Efendi (BOA.DH.MKT.1432/94), 1889 ve 1890 yıllarında Melkon Efendi (SVS 1306: 163-SVS 1308: 157) Merzifon belediye tabibi olarak çalışmışlardır. 1884 yılında Osmancık kazasında Ahmed Efendi, tabip idi (SVS 1301: 112). Tabip yetersizliğinden belediye olan her yere tabip atanmadığı anlaşılıyor. Mesela 1884 yılında sancağa bağlı Merzifon, Osmancık, kazasında tabip varken sancağın diğer kazaları Ladik, Maden-i Sim, Köprü, Mecidözü, ve Havza'da olmadığı anlaşılıyor (SVS 1301: 102-119).

³¹ Eski Tokat-Amasya yolu üzerinde olup şu anda yeni yol güzergâhının dışında, doğu tarafında kalan, Turhal ilçesinin 11 km kuzey doğusunda yer alan, coğrafi konumu 40° 28' 0" Kuzey ile 36° 10' 0" Doğu olan geçit.

süre içinde Tokat sancağından gönderilen bir tabip ile Çengel Boğazı Mevkii'nde karantinahane faaliyete geçirilmiştir (BOA.DH.MKT.166/45: 24). Salgının Amasya'da aralık ayında şiddetini artırması, mevcut tabiplerin yetersiz kalması nedeniyle Sivas valiliği tekrar hükümetten Amasya'ya tabip gönderilmesini istemiştir. Hükümet 10 Aralık 1893'te şehirde salgınla mücadelede yararlanılmak üzere 3.000 kuruş maaşla tabip Çakıryan, 1.660 kuruş maaşla tabip Yasef Efendilerle birlikte isimleri seraskerlik makamınca belirlenecek iki askeri tabibin Amasya'ya gönderilmesine karar vermiştir (BOA.MV.77/86). Alınan karara istinaden Sıhhiye Dairesi'nin talebi ve Seraskerlik makamının onayı ile Haydar Paşa Hastanesi askeri tabiplerinden yüzbaşılar Hasan Fehmi ve Ahmed Kâzım Efendiler ile Maltepe Hastanesi muvazzaf eczacılarından İsmail Efendi 14 Aralık 1893 tarihinde Amasya'ya gönderilmişlerdir (BOA.Y.MTV.88/39).

Amasya ve çevresinde bu salgının etkileri 1894 ve 1895 yıllarında da hissedilmeye devam etmiştir. Merzifon, Yozgat, Sungurlu,³² İskilip,³³ Tokat, Zile³⁴ ve Erbaa³⁵ da can kayıpları yaşanmıştır. Sadece 1894 haziran ayında 12'si Tokat, 8'i Zile, 9'u Erbaa, 2'si Boğazlıyan,³⁶ 63'ü Yozgat olmak üzere 94 kişi yaşamını yitirmiştir. Aynı ayda Sivas eyalet genelinde 48 kişi hayatını kaybederken, Amasya sancağına bağlı Merzifon kazasında da 2 kişi hayatını kaybetmiştir (BOA.Y.A.HUS.301/119: 3). Amasya sancağına bağlı Merzifon kazasındaki artan vakalar ve can kayıpları üzerine hastalıkla mücadele için Sıhhiye Nezareti tarafından tabip Hamburg, Merzifon'a gönderilmiştir. Fakat haziran ayının sonlarında Merzifon'da salgının etkilerinin azalması üzerine 27 haziranda tabip Hamburg Amasya'ya gönderilmiştir (BOA.Y.A.HUS.301/33). Temmuz ayında Tokat ve kazalarındaki artan vakalar nedeniyle 31 Temmuz 1894 tarihinde kolera hastalığı ile mücadele için Dördüncü Ordu tabiplerinden Yüzbaşı Şevket ve Yirmi Birinci Topçu Alayında görevli Mülkiye

³² Günümüzde Çorum iline bağlı ilçe

³³ Günümüzde Çorum iline bağlı ilçe

³⁴ Günümüzde Tokat iline bağlı ilçe

³⁵ Günümüzde Tokat iline bağlı ilçe

³⁶ Günümüzde Yozgat iline bağlı ilçe

tabiplerinden Süleyman Efendi'nin Tokat sancağına gönderilmesi kararlaştırılmıştır (BOA.DH.MKT. 166/45: 1). 1894 yılında Meclis-i Umur-ı Sıhhiye tarafından salgının etkilerini azaltmak için Sivas eyaletinde kolera görülen evlere konulan kordonun şehre yarım saat mesafedeki mevkilere çekilmesine ve hastalığın komşu vilayetlere yayılmasına engel olmak için komşu vilayetlerce Sivas'a karşı karantina uygulamasına karar verilmiştir (BOA.İ.HUS.23/51). 1894 yılı boyunca Sivas, Tokat ve Amasya sancakları ile bu sancaklara bağlı kazalarda şiddetli seyreden kolera salgını nedeniyle yalnızca Sivas'ta 600 kişi hayatını kaybetmiştir (Ayar, 2007: 115-116).

Ülke genelinde salgının kontrol altına alınmasında yaşanan sıkıntıların devamı üzerine hükümet, 1894 yılında kolera salgınıyla mücadele kapsamında salgın görülen yerlerde kullanılmak üzere yurtdışından 50 adet dezenfektan madde püskürten makine (pülverizatör) getirmiştir (BOA.DH.MKT.266/11-BOA.DH.MKT.282/24). Amasya ve Tokat'ta salgınla mücadelede kullanılmak üzere 31 Mayıs 1895 tarihinde İstanbul'dan gemiyle tıbbi ilaç gönderilmiştir (BOA.DH.MKT.166/45: 4). Salgın, alınan önlemler sayesinde bir süre sonra etkisini kaybetmiştir.

Amasya ve çevresinde 1910 yılında yeni bir kolera salgınının etkileri görülmeye başlanmıştır. Rusya üzerinden kara yoluyla Osmanlı topraklarına giren bu salgın Erzurum, Van, Mamuretü'l-aziz, Trabzon, Samsun'a, buradan Amasya, Merzifon, Tokat ve Sivas'a ulaşmış ve çok sayıda insanın ölümüne neden olmuştur (Özdemir, 2005: 35). Salgın ilerleyen dönemde etki alanını İstanbul, Balkanlar ve Irak'a kadar genişletmiş ve 1911 yılında da imparatorluk genelinde 12.143 kişinin ölümüne yol açmıştır (Unat, 1995: 61). Salgının ülke genelini tehdit etmesi üzerine Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, meclis reisi tabip Besim Ömer Bey ve meclis azasından tabip Akil Muhtar Bey'den, kolera hastalığına karşı diğer ülkelerde alınan tedbirleri de dikkate alarak bir çalışma yapmalarını istemiştir. Bahsi geçen iki tabip de çalışmalarını *Kolera Hastalığında İttihazı Lazım Gelen Tedabir ve*

*Etibbaya Rehber*³⁷ adıyla bir rapor halinde meclise sunmuşlar, meclis de bunu tabiplerin ve halkın yararlanması amacıyla 1912 yılında kitap olarak bastırmıştır.

4.3. Çiçek Salgınları

Hangi şartlarda ortaya çıktığı günümüzde bile tartışmalı olan çiçek, hastalığı, her yaşta ve her cinste kişilerde görülen, irinli kabarcıklar dökerek yüzde izler bırakan, ateşli, ağır ve bulaşıcı bir hastalıktır. Etkeni, hastanın eşyalarıyla, hastaya yaklaşımla, sineklerle ve virüslü havanın solunmasıyla bulaşan Poxvirus grubundan bir virüstür. Baş ve sırt ağrısı, kusma, kas sertleşmesi ve yüksek ateş hastalığın ilk belirtileridir. Devamında ciltte içi sıvı dolu sert kabartılar durumunda küçük kırmızı lekeler belirir. Bu lekeler zamanla sivilce biçiminde cerahatli kesecikler durumuna dönüşür, en sonunda patlar, üzeri kabuklaşır (<https://tr.wikipedia.org/wiki>, saat 15: 48'de ulaşıldı).

Hastalığın ilk ortaya çıktığı yer de kesin olarak bilinmemektedir. Fakat farklı tarihlerde farklı bölgelerde görülmüştür. 1796 yılında İngiliz tabip Edward Jenner tarafından çiçek aşısı bulunduktan sonra (Okur, 2005: 328) hastalığın yayılmasının kontrol altına alınması mümkün hale gelmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında zaman zaman yerel salgın -epidemi- şeklinde farklı yerlerde ortaya çıkan hastalık³⁸ 1895 yılında Amasya'da da görülmüştür. Hastalık esasen Amasya'dan önce Tokat'ta ortaya çıkmış fakat ihtiyaç duyulan aşılardan merkezden zamanında gönderilmemesi, gerekli müdahalenin yapılmasında geç kalınması nedeniyle hem Tokat sancağının diğer

³⁷ Çalışma 240 sayfalık bir kitap olarak 1328 (1912) yılında Arşak Garoyan Matbaası tarafından İstanbul'da bastırılmıştır. Çalışma içinde kolera hastalığının belirtileri, alınacak tedbirler, tedbirler kapsamında kullanılacak araç gereçler, karantina alanlarının düzeni gibi ayrıntılı bilgiler yanında kullanılan araç gereçlerin resimleri, örnek hastane planları ve en son sayfasında da koleranın yayılma yollarını gösteren bir harita eklenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Akil, Muhtar ve Besim, Ömer (1327). *Kolera Hastalığında İttihazı Lazım Gelen Tedabir ve Etibbaya Rehber*, Dersaadet, Arşak Garveyan Matbaası.

³⁸ 1845'te Bolu (BOA.A.}MKT.24/01), 1847'de Adana (BOA.A.}DVN.23/10), 1856 Isparta (BOA.A.}MKT.UM.285/03), 1863 Trabzon (BOA.A.}MKT.MHM 288/89), 1888 (BOA.DH.MKT.1559/55), 1893 Erzincan (BOA.DH.MKT.16/16) gibi yerlerde epidemik şekilde görülmüştür.

mahallerine hem de Sivas'a yayılmıştır (BOA.DH.MKT.375/8). Kısa süre sonra da Amasya sancağında görülmüştür. Hastalığın Tokat'tan komşu sancaklara yayılmaya başlaması üzerine Umum Hıfzısıhha Başmüfettişi Bankovski Paşa, Dahiliye Nezareti'ne başvurarak hastalıktan dolayı bazı ölüm vakalarının görüldüğünü, daha önce aşı talebinde bulunulmasına rağmen aşı gönderilmediğini, acilen ihtiyaç duyulan aşılar gönderilmediği takdirde hastalığın daha geniş alanlara yayılma riski olduğunu belirterek bölgeye acilen aşı kalemi gönderilmesini talep etmiştir (BOA.DH.MKT.385/9:). Dahiliye Nezareti de Umum Mekâtib-i Askeriye Nezareti'ne Bankovski Paşa tarafından istenen aşı kalemlerinin gönderilmesi için talimat vermiştir (BOA.DH.MKT.385/9: 6). Ancak bu süre zarfında bazı kişiler de hayatını kaybetmiştir

Ülke genelinde hastalığın önlenmesi için atılacak en önemli adımın aşılama çalışması olduğunu bilen hükümet 1892 yılında ilk modern aşı üretim tesisini *-Telkihane-i Osmani-* açmış (Unat, 1970: 16), Sivas vilayetinin de içinde olduğu çok sayıda vilayete³⁹ ücretleri belediye dairelerince ödenmek üzere çiçek aşısı yapabilecek aşıcılar istihdamı için talimat vermiştir (BOA.DH.MKT.1930/23). Bu aşı memurlarının Amasya sancağında da istihdam edildikleri anlaşılmaktadır.⁴⁰ 1894 yılında da aşılama çalışmalarının yürütülmesi ile ilgili kuralları tespit eden bir nizamname yayınlamıştır (BOA.A.}DVN.MKL.35/23). Bu nizamname ile yeni doğan çocukların ve hasta bulunan evdeki tüm bireylerin aşılama kararıylaştırılmıştır.

Bu hastalığın küçükbaş hayvanlar arasında ortaya çıkan türü de zaman zaman hayvanlar arasında salgınlara ve ölümlere neden olmaktadır. Amasya sancağı da 1910 yılında böyle bir salgına sahne olmuştur. 1910 yılında Amasya ve çevresinde küçükbaş

³⁹ Bu vilayetler Sivas, Trabzon, Kastamonu, Edirne, Aydın, Konya, Erzurum, Diyarbakır, Adana, Elazığ, Ankara, Van, Cezayir, Bingazi, Suriye, Hicaz ve Bağdat (BOA.DH.MKT.1930/23).

⁴⁰ Mesela 1907 yılında Amasya belediyesi aşı memuru Raif Efendi idi (SVS 1325: 123).

hayvanlar -koyunlar- arasında zuhur eden çiçek hastalığının⁴¹ özellikle Gümüşhacıköy ve adı geçen kazaya bağlı Akviransu⁴² köyünde şiddetli seyrettiği anlaşılıyor. Sivas valiliği 31 Ağustos 1910 tarihinde salgını Dahiliye Nezareti'ne bildirmiş ve hastalıkla mücadele için aşı istemiştir. Nezaret cevaben bedeli hayvan sahipleri tarafından karşılanmak şartıyla Paris'teki Mösyö Pastör laboratuvarından 100 hayvan için 10 frank karşılığı aşı getirilebileceğini ifade etmiştir. Ancak valilik cevabında halkın bu parayı ödemekte isteksiz olduğu, hastalığın önlenmesi için aşılardan bedelinin hükümetçe ödenerek getirilmesinin uygun olacağını belirtmiştir (BOA.DH.İD.102/3: 9). Hükümet de cevabında aşı için gerekli ödeneğin olmadığını, aşı ücretlerinin hayvan sahiplerinden alınması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca sınırlı miktarda aşı göndererek bazı hayvanlara bu aşılardan yapılmasını, etkisini halkın görmesinin sağlanmasıyla onların hayvanlarını aşılama, aşı bedellerini ödemeye ikna edilmelerini, istekli olanlara bedelini ödemek kaydıyla aşı getirtilebileceğini belirtmiştir (BOA.DH.İD.102/3: 10). Kısmi aşılama rağmen hayvan kayıplarının devam ettiği, hayvan sahiplerinin ücret karşılığı aşı getirilmesine sıcak bakmadığı anlaşılıyor. Nitekim Sivas valiliği 17 Ekim 1910 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda zabıta-i sıhhiyece gerekli girişimlerde bulunulmasına rağmen hastalığın yayılmaya devam ettiğini, hükümetçe acil bir tedbir alınması gerektiğini bildirmiştir (BOA.DH.İD.102/3: 11).

4.4. Frengi Salgınları

Amasya sancağı 1901 yılında yeni bir salgının –frengi- tehdidi altına girmiştir. Frengi, *spiroket* bakterisi *Treponema pallidum*

⁴¹ "Koyunlarda görülen çiçek, yüksek ateş ve kılsız deri bölgelerinde kabarcıklar oluşturan bulaşıcı bir hastalıktır. Hasta hayvanların çiçek yaralarından düşen parçalar ve öksürükle saçılan hastalık etkeni yemlikleri, eşyaları ve çevreyi bulaştırır. Yüksek ateş, titreme, burun akıntısı, solunumun artması hastalığın koyunlarda görülen ilk belirtilerdir. Göz kapakları şişer, baş, kuyruk altı, karın ve bacak içlerinde kırmızı yuvarlak lekeler oluşur. Daha sonra bu lekeler kabarıp, sertleşir, ve içinde sıvı toplanır ve sararıp kabuklaşır. Bakımı iyi olmayan sürülerde, kalabalık ağıllarda, saf ırklarda, genç hayvanlarda ölüm oranı yüksektir (<http://www.adanadkkbirlik.com/duyurular/koyun-hastalıkları>, 29/04/2010 Saat 15: 30'da ulaşıldı)".

⁴² Günümüzde aynı ilçeye bağlı Alören köyü

alttürünün sebep olduğu cinsel yolla bulaşan bir enfeksiyondur. Bulaşmanın başlıca rotası cinsel temastır. Ayrıca anneden cenine, hamilelik ya da doğum sırasında bulaşabilir. Hastalığın ilk aşamasında sert, ağrısız, kaşıntısız bir deri ülseri ortaya çıkar. İkincil frengide çoğu zaman avuç içleri ve ayak tabanlarında yayılmış döküntü görülür. Üçüncül frengi ise frengi kabarcıkları, nörolojik veya kardiyolojik belirtiler sergiler. Hastalık, antibiyotikler ile etkili bir şekilde tedavi edilebilir (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Frengi> E.T.: 15/04/2020, 21: 25).

Osmanlı tabipleri tarafından *Frenk uyuzu* ya da *Avrupalıların marazı* olarak tanımlanan hastalık, 1492 yılında Amerika kıtasının keşfinden sonra Avrupa'ya yayılarak büyük salgınlara yol açmış ve çeşitli temaslar sonucu Asya ve Afrika kıtalarına taşınmıştır (Bulut, 2009, 110-111). Osmanlı topraklarında 1886 senesine kadar istisna olarak görülen hastalık, bu tarihten itibaren Osmanlı topraklarının hemen hemen tamamında salgın olarak görülmeye başlanmıştır (Gül, 2009: 256). 1886 yılında hastalığın salgın halini alması üzerine⁴³ hükümet askeri tabip Yüzbaşı Celadettin Efendi'yi hastalık ile ilgili daha fazla bilgi edinmek ve tedavi yöntemleri konusunda ihtisas yapmak üzere 1888 yılında Paris'e göndermiştir (BOA.DH.MKT.1577/24). Salgınla mücadele için atılan bir diğer önemli adım da yine 1888 tarihinde yapılan bir düzenleme ile her kaza, liva ve vilayette, sıhhiye müfettişi, tabip, eczane ve eczacı bulundurulması kararıdır (Ünver, 1948: 231). Alınan karara rağmen personel yetersizliğinden sancak merkezi ve bağlı kazalara belirtilen görevlilerin tamamının atamasının yapılamadığı anlaşılıyor.⁴⁴

⁴³ 1886 yılında Osmanlı topraklarında görülen ilk frengi salgınında hastalık, Aydın (BOA.DH.MKT.1429/95), Bingazi (BOA.DH.MKT.1424/102), Dersim (BOA.DH.MKT.1407/76), Edirne (BOA.DH.MKT.1479/93), Erzurum (BOA.DH.MKT.1426/8), Halep (BOA.DH.MKT.1485/84), Kastamonu (BOA.DH.MKT.1417/12), Maraş (BOA.DH.MKT.1505/63), Mamuret-ülaziz (BOA.DH.MKT.1422/32), Sinop (BOA.DH.MKT.1433/25), Saruhan (BOA.DH.MKT.1429/95), Trabzon (BOA.DH.MKT.1420/10) vilayetlerine yayılmıştır.

⁴⁴ Mesela 1891 yılında Amasya ve Merzifon'da sadece tabip görevli olduğu henüz eczacı atanmadığı anlaşılıyor (SVS 1308: 153,157). 1903 yılında ise Merzifon kazasında tabip yanında eczacı olarak Yako Efendi, Gümüşhacıköy ve

Osmanlı topraklarında ilk kez 1886 yılında salgına dönüşen hastalık 1901-1902 yılında görülen bir başka salgında Amasya sancağını da etkisi altına almıştır. Salgın Amasya ve Tokat sancakları ile birlikte (BOA.DH.MKT.486/30), Sivas (BOA.DH.MKT.528/45), Yanya (BOA.DH.MKT.2504/115), Adana (BOA.DH.MKT.2534/146), Bolu (BOA.DH.MKT. 2534/37), Kastamonu (BOA.DH.MKT.2568/105), Ankara (BOA.DH.MKT.2590/82), İzmir (BOA.DH.MKT.551/26) vilayetlerine de içinde olduğu geniş bir alanda etkisini hissettirmiştir. Salgının etkisi 1902 yılında azalmıştır. Amasya sancağının bağlı olduğu Sivas vilayet merkezinde vilayet genelindeki salgının kontrol altına alınması ve hastaların tedavisi, koruyucu tedbirlerin hayata geçirilmesi amacıyla bir *Sıhhiye Komisyonu*⁴⁵ kurulmuştur. Beş kişilik komisyonda Tahir Ali Efendi Sıhhiye Müfettişi, Mahmud Efendi 1. Tabip, Artin Efendi 2. Tabip, Faik Efendi 3. Tabip ve Mehmed Efendi de aşı memuru olarak görev yapmıştır (Salnâme-i Vilâyet-i Sivas SVS 1321: 66). Hastalık 1903 yılında Köprü,⁴⁶ Erbaa, Niksar, Gürün⁴⁷ kazalarında görülmeye devam etmiştir. Hastalıkla mücadele için Sivas valiliği, bir yandan seyyar tabipler göndererek hastaları tedavi ederken diğer yandan da ilgili mahallere hastane inşasına çalışmıştır (SVS 1321: 166).

Amasya sancağında 1901-1902 yıllarında görülen frengi salgınının sona ermesinden iki yıl sonra yeni bir frengi salgını ortaya çıkmıştır. 1904 yılında Sivas vilayetinde görülen frengi salgını (BOA.DH.MKT.2406/104) 1904 yılında etkilerini Amasya'da da hissettirmiş (BOA.DH.MKT.846/71), Hüdavendigar (BOA.DH.MKT.878/2), Trabzon (BOA.DH.MKT .850/50) ve Halep

Havza'da sadece tabip görevli iken (SVS 1321: 119) Köprü, Mecidözü ve Lâdik kazalarında tabip dahi atanmadığı anlaşılıyor (SVS 1321: 119, 122, 124, 127, 129, 132). 1907 yılında ise

⁴⁵ 1903 yılında isimleri yukarıda verilen kişilerden oluşan komisyonun üyelerinin ilerleyen yıllarda üye sayısı ve görevliler değişse de devam ettiği değiştirildiği anlaşılmaktadır. 1907 yılında 4 kişiden oluşan komisyonda Ali Tahir Efendi Sıhhiye Müfettişi, Mahmud Efendi Tabip, Mehmed Efendi Tabip ve Kabil -Ebe- olarak Nazire Hanım görev yapmış (SVS 1325: 71).

⁴⁶ Günümüzde Samsun iline bağlı Vezirköprü ilçesi.

⁴⁷ Günümüzde Sivas iline bağlı ilçe.

(BOA.DH.MKT.846/70) vilayetlerinin de içinde olduğu geniş bir alana yayılmıştır. Hastalığın en önemli yayılma sebebi fuhuş olduğu için hükümet hastalığın yayılmasını kontrol üzere halkın hastalık konusunda bilgilendirilmesi, büyükşehirlerde genelevlerindeki kadınların haftada iki defa muayenesi, fuhşun kontrol altına alınması, hastalığın yaygın olduğu bölgelerde frengi hastaneleri açılması gibi girişimlerde bulunmuştur (Bulut, 2009: 113-114).

4.5. İnfluenza Salgını

Amasya sancağının tarihinde görülen salgınlardan birisi de 1890 yılında ortaya çıkan *influenza* salgınıdır. *İnfluenza*, *enflüanza* veya *grip*, virüs kaynaklı bir hastalık olup sağlıklı insanlarda ortalama bir haftada geçmesine rağmen; vücut direncini düşüren kronik hastalığı olan kişilerde ve yaşlılarda zatürre, beyin iltihabı ve kalp kası iltihabı gibi ölümle sonuçlanabilecek hastalıklara yol açabilir. Virüs, öksürük, hapşırma ile yayılan damlacıklarla, ayrıca öpüşme ve tokalaşma gibi temaslar yoluyla da bulaşır (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Grip>., 15/04/2020 Tarihinde saat 20: 32'de ulaşıldı). 12 Ocak 1890 Tarihinde Amasya'da influenza (grip) hastalığı zuhur etmesi üzerine sancağın bağlı olduğu Sivas valiliği, gerekli sıhhi tedbirleri almış, durumu Dahiliye Nezaretine bildirmiş, karantina uygulanıp uygulanmaması konusunda görüş istemiştir. Nezaret, hastalığın umumi bir hal almasından dolayı karantina uygulanmasına lüzum görmemiştir (BOA.DH.MKT.1689/6).

4.6. Tifüs Salgını

Sancakta görülen salgınlardan birisi de I. Dünya Savaşı (1914-1918) yıllarında ortaya çıkan tifüs salgınıdır.⁴⁸ Tifüse yakalanan

⁴⁸ Bu salgın ile ilgili olarak Uygur Kocabaşoğlu, kaynak belirtmeden Amerikalıların açmış olduğu Anadolu Koleji'ne ait binalara I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Osmanlı Hükümeti tarafından el konulduğunu ve askeri hastane haline getirildiğini, 1916-17 yıllarında bölgede baş gösteren tifüs ve çiçek salgınlarında kolejin pek çok elemanını yitirdiğini ve bu nedenle 1 Ekim 1919 tarihine kadar kapandığını belirtmektedir (Kocabaşoğlu, 1999: 348). Anadolu Koleji Müdürü George E. White da askerler tarafından el konulan ve misyonerlere ait binalardan birisinde tifüs, diğerinde ise çiçek salgınına yakalanmış askerlerin tedavi edildiğini belirtir (White, 1918: 90).

kişinin kanını emen vücut biti taşıdığı tifüs etkenini hasta olmayan insanların kanını emdiği sırada bırakmasıyla bulaşmaktadır. Tifüs –lekeli humma- baş ağrısı, ateş, üşüme, titreme, halsizlik ile kendini gösterirken hastalar şiddetli baş ağrısı çeker, gözleri kızarır ve ışıktan rahatsız olur hale gelir ve kısa zaman içerisinde 40 dereceye kadar yükselen ateş hastanın iyileşmesi ya da ölümüne kadar yüksek kalır (Özer, 2016: 221). Amerika ya da Avrupa kökenli olduğu tartışma konusu olan hastalık kesin kanıtlar olmamasına rağmen ilk olarak Salermo’da ortaya çıktığı tahmin edilmektedir (Bulut vd. 2017: 17). I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı ordusunda çok sayıda zayıfa neden olan hastalık, Osmanlı topraklarında daha önce 1853-1856 Kırım ve 1877-1878 Osmanlı- Rus savaşları esnasında da görülmüştü (Özer, 2016: 220).

I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı topraklarında etkili olan tifüs salgını, esasen 1914 yılında savaş başlamadan önce Amasya ve Merzifon ile birlikte Samsun, Bayburt, Sivas’ta, Tokat, Erzincan, Trabzon, Erzurum ve Van’da etkisini hissettirmeye başlamıştır (Özdemir, 2005: 202). Savaş başladığında yetersiz beslenme, yokluk, özellikle askerler arasında temizlik yapılması konusunda yaşanan sıkıntılar hastalığın etki alanını genişletmesine yardımcı olmuştur. I. Dünya Savaşı başladığında seferberlik ilanı, savaş şartlarının ortaya çıkardığı nüfus hareketleri⁴⁹ gibi etkenlerle şiddetlenen salgın kısa süreli duraksamalarla 1918-1919 kışına kadar devam etmiş (Tugaç, 1975: 27,34), savaş boyunca yaklaşık 600.000 Osmanlı askerinin ölümüne neden olmuştur (Özdemir, 2005: 357).

Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’na girdikten sonra Doğu cephesinde Ruslara karşı başlatmış olduğu Sarıkamış Harekâtındaki (22 Aralık 1914-17 Ocak 1915) başarısızlığın ardından ilerleyen Rus birlikleri Trabzon, Erzincan ve Doğu Cephesi’nin karargâhının bulunduğu Erzurum’u işgal etmişlerdir. Bu gelişme üzerine bölgedeki birlikler daha iç kesimlere kaydırılırken Amasya ve çevresi de bir yandan savaş alanı haline

⁴⁹ Rus ilerleyişi esnasında Kafkasya’dan gelen muhacirler, Trabzon, Gümüşhane, Erzurum ve Erzincan’ın Rus işgaline düşmesi sonucu bu bölgelerden iç bölgelere yapılan göçler, Ermenilerin Suriye’ye tehciri vb.

gelmiş diğer yandan da nakledilen askerler nedeniyle taşınan tifüs hastalığının etkilerini daha fazla hissetmeye başlamıştır. Bu süreçte hükümet Amasya ve çevresindeki askeri ihtiyaçlar için resmi binaların yetersiz kalmasından dolayı hastane ve kışla olarak kullanabileceği bazı özel binalara el koymuştur. Salgın esnasında Amasya sancağına bağlı Merzifon kazasında bulunan Amerikalı misyonerlere ait binaların bir kısmına da el konulmuş, salgından etkilenen askerlerin bir kısmı bu binalarda tedavi edilmiştir. Amerikan elçiliği, misyonerlere ait binalara askerler tarafından el konulmasını Osmanlı Hariciye Nezâreti'ne şikâyet etmiş ve bu binalarda bulaşıcı hastalıklara yakalanmış askerlerin tedavi edildiğini, hasta askerlerin diğer Amerikalıların hayatını tehlikeye attığını, Merzifon'daki Amerikan vatandaşlarına kötü davranıldığını belirterek binaların boşaltılmasını talep etmiştir. Şikâyet üzerine yapılan incelemede; Amerikalıların yaptıkları suçlamaların gerçek dışı olduğu, misyonerlerin hastaneye çevrilen mektep binalarını geri almak için iftira yoluna başvurdukları, kendilerine iyi muamele edildiği halde sorun çıkarmakta ısrar ettikleri, salgın hastalık iddialarıyla ilgili de binalardan birinde görülen salgının kontrol altına alındığı, hastane ile müşterek binada oturmalarının sakıncalı olduğu kendilerine bildirildiği halde Amerikalıların orada kalmayı inatla sürdürdükleri ve mesuliyetin tamamen kendilerine ait olduğu ortaya çıkmış ve elde edilen bilgiler de 7 Kasım 1916 tarihinde Amerikan elçiliğine bildirilmiştir (BOA.HR.SYS.2428/3).

Bu salgında Ağustos 1918 Merzifon'da ikamet etmekte olan Fransız sivil esir M. Alphonse Kieger'in oğlu da tifüs hastalığına yakalanmıştır. Oğlu ve karısı ile Merzifon'da ikamet eden ve 1918 Ağustos'unda serbest bırakılarak ayrılmasına müsaade edilen Kieger, yetkililerden oğlunun tedavisinin tamamlanmasına kadar kazada kalmasına müsaade edilmesini talep etmiştir (BOA.HR.SYS.2140/10).

Gerek ordu gerekse halk arasında çok sayıda can kaybına yol açan hastalığın önlenmesi için Osmanlı yönetimi bazı önlemler almak zorunda kalmıştır. Tifüs, tifo, humma gibi hastalıklarla mücadelede bit ve pirelerin dezenfekte edilerek imha edilmesi önemliydi. Bunun için bir yandan seyyar buğu ve etüv

makinaları⁵⁰ kullanılmaya başlanırken, diğer yandan da her kaza ve nahiyede buğu sandığından oluşan tebhirhaneler⁵¹ kurulmuştur. Ayrıca koruyucu önlem olarak aşılama çalışmalarına hız verilmiştir (Temel, 2014: 329). 1915 yılında Erzurum ve Sivas ile birlikte Merzifon'da aşı laboratuvarı açılmış, 1919 yılına kadar aşı istasyonlarında 27.688.499 aşı hazırlanmış ve ordu birliklerinin önemli bir kısmına aşı yapılmıştır (Temel, 2014: 340). Tifüsle beraber diğer bulaşıcı hatalıklarla daha etkin mücadele edebilmek için sağlık hizmetleri bakanlık seviyesine çıkarılmış ve Dahiliye Nezareti'nin ismi bünyesine Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, Karantina İdaresi ve Hicaz Karantina İdaresi'ni de alacak şekilde Dahiliye ve Sıhhiye Nezareti'ne dönüştürülmüştür (Özdemir, 2005: 93). Hükümet, taşradaki sağlık görevlileri ve yetkililerden tifüs hastalığının yayılmasında bitlerin rolü dikkate alınarak ortak kullanılan han, bekar odaları gibi yerlerin dezenfekte edilmesi, hastalık belirtisi görülenlerin derhal kontrol altına alınarak gerekli işlemlerin yapılmasını istemiştir (BOA.DH.İD.165/36). Sadece hükümet tarafından alınacak önlemlerle hastalığın önlenemeyeceği için taşradaki sağlık personeli ve diğer görevliler vasıtasıyla halkında hastalığın nedenleri, korunma yolları konusunda bilinçlendirilmesine çalışılmıştır (BOA.DH.İ.UM.EK.25/89).

Sonuç

19. yüzyıl boyunca Osmanlı toprakları muhtelif salgınlara sahne olmuştur. 1830'lu yıllardan itibaren salgınlara mücadele etmek için karantina teşkilatı kurulmuş, karantina uygulamaları kurumsal hale getirilmiştir. Ancak hükümetin çabalarına rağmen halkın karantina uygulamalarının önemini kavrayamaması, altyapı ve personel yetersizliği, ödenek sıkıntısı, savaşlar ve nüfus hareketleri nedeniyle karantina uygulamalarına rağmen imparatorluğun sonuna kadar salgınlar ve salgınlardan kaynaklanan can kayıpları devam etmiştir.

⁵⁰ Etüv: Buhar (Sami, 1987: 326).

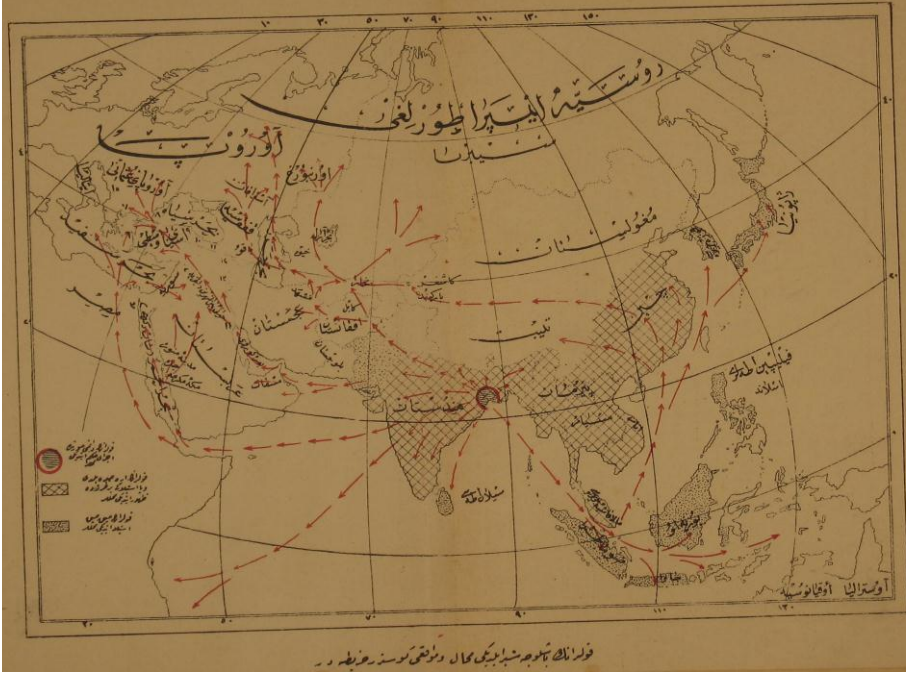
⁵¹ Tebhir: Buğulama, buhara tabi tutma, tütsüleme, bazı bulaşıcı hastalıkların önünü almak için hastalık taşıdığı düşünülen eşyaların buhar makinesinden geçirilmesi (Sami, 1987: 326). Bu işlemin yapıldığı yerler ise tebhirhane olarak biliniyordu.

Amasya sancağında da 1840 yılından itibaren karantina teşkilatı kurulmuş, görevli tabip ve jurnal memuru atanmıştır. Ancak ülke genelinde olduğu gibi Amasya halkı da karantina uygulamasının ve bilimsel tedavi yöntemlerinin önemini yeterince kavrayamamıştır. Geleneksel önyargıların ve alışkanlıkların sonucu olarak bilimsel olmayan tedavi yöntemleri devam ettirilmiştir. Sancak çevresindeki bataklık alanlar, su birikintileri, altyapı yetersizliği, halk arasındaki yokluk, hijyen konusundaki eksiklikler sancak genelinde bazı hastalıkların ortaya çıkışını ve yayılmasını kolaylaştırmıştır.

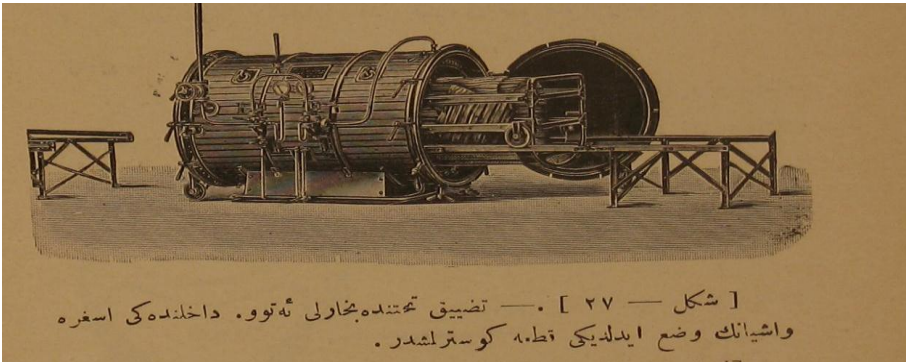
Diğer yandan Amasya sancağının doğu-batı ve kuzey-güney istikametlerinde önemli geçiş güzergâhlarında bulunması, sancakta savaşlar esnasında yaşanan nüfus hareketleri, hac ibadeti için Hicaz'a giden hacıların sancağa dönüşleri başka bölgelerde çıkan salgınların sancağa taşınmasını kolaylaştırmıştır. Merkezi hükümetin ve yerel sağlık personelinin gayretlerine rağmen yukarıda sayılan nedenlerle Amasya sancağı imparatorluğun sonuna kadar muhtelif salgınlara sahne olmuş çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir.

Ekler

Ek-1: Kolera Hastalığının Yayılma Yollarını Gösterir Harita⁵²

Ek-2: Etüv Makinası⁵³

⁵² Akil Muhtar ve Besim Ömer (1327: 240).

⁵³ Akil Muhtar ve Besim Ömer (1327: 156).

Ek-3: Amasya Sancağındaki Karantinahanelerde Görev Yaptığı
Tespit Edilen Şahıslar ve Maaşları⁵⁴

Yıl	Kaza	Görevliler	Maaşları (Kuruş)
1840	Amasya	Karantina Tabibi Paldi (Artze Bartoletti)	-
		Jurnal Kâtibi İbrahim Efendi	150
1841	Amasya	Karantina Müdürü	1.300
		Karantina Tabibi	1.000
27/05/1843	Amasya	Karantina Müdürü Abdülhamid Bey	-
12/08/1843	Amasya	Karantina Müdürü Hamid Efendi	500
		Karantina Tabibi Rasih Efendi	1.000
		Karantina Kâtibi İbrahim Efendi	150
		Karantina Başgardıyanı Abdullah Efendi	120
		Nigehban (Bekçi, muhafız) Ali	80
		Nigehban Mustafa	80
		Nigehban Hasan	80
		Nigehban Mecid	80
		Karantinahane Kirası	65
	Merzifon	Karantina Müdürü Mustafa Ağa	150
		Gardıyan Abdullah	60
		Nigehban Hüseyin	60
		Nigehban Ahmed	60
		Karantinahane Kirası	15
14/10/1852	Amasya	Karantina Müdürü Osman Ağa	-

⁵⁴ BOA.C.SH.8/371,İ.MVL.22/333:4,BEO.AYN.d.1715:127,A-
}DVN.02/35,ML.MSF.d.4912:7-8,A.}MKT.NZD.60/32.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
(BOA)

A. Defterler: BEO.AYN.d.(Babîâli Evrak Odası, Ayniyat Defteri):
370, 1714, 1715, 1690, ML.MSF.d. (Maliye Mesarifat Defteri):
4912

B. Perakende Belgeler: A.}DVN.(Divan Kalemî): 02/35, 23/10,
A.}DVN.MHM.(Mühimme Evrakı): 27/55,
A.}DVN.MKL.(Mukavelenemeler): 35/23, A.}MKT.(Sadaret
Mektubi Kalemî): 14/49, 23/17, 144/49, 24/01,
A.}MKT.MHM (Mühimme Kalemî Evrakı): 288/89,
A.}MKT.UM (Umum Vilayet Evrakı): 285/03,
A.}MKT.NZD.(Sadaret Mektubi Kalemî Nezâret ve Deavi):
22/13, 60/32, BEO.(Babîâli Evrak Odası): 30/2223,
C.DH.(Cevdet, Dahiliye): 161/8028, C.SH.(Cevdet, Sıhhiye):
02/84, 8/371, 10/473, 17/836, 18/893, 27/1331,
DH.İ.UM.EK.(Dahiliye Nezâreti İdare-i Umûmiye Ekleri):
25/89, DH.İD.(Dahiliye İdare): 102/3, 165/36,
DH.MKT.(Dahiliye Nezâreti Mektubi Kalemî): 16/16, 166/45,
266/11, 282/24, 486/30, 528/45, 551/26, 846/70, 846/71,
846/72, 850/50, 878/2, 1407/76, 1417/12, 1420/10,
1424/102, 1428/8, 1429/95, 1422/32, 1424/102, 1426/8,
1429/95, 1433/25, 1485/84, 1479/93, 1505/63, 1577/24,
1689/6, 2406/104, 2504/115, 2534/146, 2534/37,
2568/105, 2590/82, 375/8, 385/9, 1432/94, 1559/55,
1930/23, HR.SYS.(Hariciye Siyasi): 2140/10, 2428/3,
İ.HUS.(İrade Hususi): 23/51, İ.MVL.(İrade Meclis-i Vâlâ):
12/83, 22/333, MV.(Meclis-i Vükela Mazbataları): 18/13,
77/86, MVL.(Meclis-i Vâlâ): 27/47, 706/33, Y.A.HUS. (Yıldız
Hususi, Maruzat): 301/33, 301/119, Y.A.RES.(Resmi
Maruzat): 16/22, Y.MTV.(Yıldız Mütenevvi Maruzat): 88/39,
Y.PRK.AZJ.(Arzuhal Jurnal): 43/53, Y.PRK.DH.(Yıldız Dahiliye
Nezâreti Maruzatı): 7/21, 8/12, Y.PRK.SGE(Mabeyn Erkanı
ve Saray Görevlileri Maruzatı): 9/32, Y.PRK.SH (Sıhhiye
Nezâreti Maruzatı): 1/18, 2/1, 2/19, 2/58, 5/54,
Y.PRK.TKM.(Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği):

10/6, Y.PRK.UM(Yıldız Umûmi): 22/54, 28/20, ZB (Zabtiye):
10/14

Sürelî Yayınlar

Düstur, Birinci Tertib, Zeyl I (28 Haziran 1300 / 10 Temmuz
1884), Mehmed Bey Matbaası, İstanbul 1299.

Sâlnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye H.1295, H.1300, H.1322

Salnâme-i Vilâyet-i Sivas, H.1300, H.1301, H.1302, H.1304, H.1306,
H.1308, H.1321, H.1325

Takvim-i Vakayı, (21 Cemazievvel 1249 / 5 Ekim 1833). S. 68.

Araştırma Eserler

Ak, Mehmet (2011). "19. Yüzyılda Antalya'da Kolera Salgını".
Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. C. 14, S. 17, s. 254-
268.

Akil Muhtar ve Besim Ömer (1327). *Kolera Hastalığında İttihazi
Lazım Gelen Tedabir ve Etıbbaya Rehber*. Dersaadet: Arşak
Garoyan Matbaası.

Aktaş, Esat (2015). *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın
Hastalıklar (1838-1914)*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akyıldız, Ali (1993). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez
Teşkilatında Reform (1836-1856)*. İstanbul: Eren Yayınları.

Alexander, James Edward (1827). *Travels from India to England :
Comprehending a Visit to the Burman Empire, and a Journey
through Persia, Asia Minor, European Turkey*. London:
Parbury, Allen.

Artuk, İbrahim (2007) "Nişan". *İslam Ansiklopedisi*. C. 33. Ankara:
Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 154-156.

Ayar, Mesut (2007). *Osmanlı Devleti'nde Kolera İstanbul Örneği
(1892-1895)*. İstanbul: Kitabevi.

Aydın, Erdem (2003). "Tanzimat ve Osmanlı Sağlık Hizmetleri". 4.
*Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler (18-20
Eylül 1996)*. Ankara, s. 445-455

Berkes, Niyazi (2008). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı
Kredi Yayınları.

- Bulut, Fatma (2009). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tehlikeli Miras: 'Frengi'". *Tarih Okulu Dergisi*. S. 3, s. 109-123.
- Bulut, Elif vd. (2017). "Savaş İçinde Savaş: Tifüsle Gelen Ölüm". *Uluslararası Savaş ve Kültür Sempozyumu*. Amasya. s. 15-24.
- Dağlar, Oya (2007). "Denizli ve Çevresinde Kolera Salgını ve Salgınla Mücadele". *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler*. C. 1. Isparta. s. 368-374.
- De Kay, James Ellswort (2009). *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*. Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Dökmeci, İsmail (2011). *Sağlık Eğitiminde Cep Sözlüğü*. Amasya: Göktuğ Basın Yayın ve Dağıtım.
- Evliya Çelebi (1986). *Seyahatname*. C. 1-2. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Fidan, Ahmet - Nevin Kardeş - Salih Önen - Sevgi Gökdemir - Hanifi Erkıran - Hasan Koç - Nazmiye Başbuğ (1996). *M.E.B. Örnekleriyle Türkçe Sözlük*. Ankara: TTK Basımevi.
- Fletcher, James P. (1850). *Notes from Nineveh and Travel in Mesopotamia, Assyrie and Syrie*. Philadelphia: Lea and Blanchard
- Fontanier, Victor (1829). *Voyage En Orient*. Paris: Imprimerie et Fonderie de Fain.
- Halaçoğlu, Yusuf (2014). *XIV ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: TTK Yayınları.
- Genç, Özlem (2010). "Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Orta Çağ Avrupa'sına Etkileri". *Tarih Okulu Dergisi*. S. 10, s. 123-150.
- Gül, Abdülkadir (2009). "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)". *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. S. 41, s. 239-270.
- Kasım İzzeddin (1327). *Mekke-i Mükerrerme'de Kolera ve Hıfzıssıhha*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Kılıç, Orhan (2004). *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları.

- Kocabaşoğlu, Uygur (1999). "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları". *Osmanlı Ansiklopedisi*. C. 5. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 340-349.
- Mordtmann, Andreas David (1925). *Anatolien: Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)*. Hannover: Orientbuchhandlung Heinz Lafaire.
- Okur, İbrahim (2005). *Uygarlığın Kritik Yolu Olarak Temizliğin Tarihi*. Bursa: Okursoy Yayınevi.
- Ouseley, William (1823). *Travels in Various Countries of the East; More Particular Persia*. C. 3, London: Rodwell and Martin.
- Özdemir, Hikmet (2005). *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özer, Sevilay (2016). "I. Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nde Tifüs Lekeli Humma Salgını". *Bellekten*. C. 80, S. 287, s. 221-260.
- Uludağ, Osman Şevki (1938). "Son Kapitülasyonlardan Biri Karantina". *Bellekten*. C. 2 S. 7-8, s. 445-467.
- Unat, Ekrem Kadri (1970). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşı ve Serum Hazırlama Müesseseleri". *Türk Tıp Alemi Dergisi*. C. 1 S. 2, s. 144-156.
- Ünver, Süheyl (1948). *Türkiye'de Çiçek Asısı ve Tarihi*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Perrot, George (1864). *Souvenirs D'un Voyage Ex Asia Mineure*. Paris: Michel Levy Freres, Librairies Editeurs.
- Pollitzer, Robert (1954). "Cholera Studies". *Bulletin of the World Healty Organization*, C. X, S. 3, s. 421-461.
- Porter, Robert Ker (1821). *Travels İn Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*. C. 1. London: Longman Hurst, Rees, Orme and Brown.
- Quataert, Donald (1999). *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Panzac, Daniel (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*. (Çev. Serap Yılmaz). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Sarıyıldız, Gülден (1994). "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri". *Belleten*, C. LVIII, S. 222, s. 329-376.
- Sarıyıldız, Gülден (1996). *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Saydam, Abdullah (1999a). "Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)". *Osmanlı Ansiklopedisi*. C. 4. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. s. 677-686.
- Şehsuvaroğlu, Bedii N. (1954). *Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Şemseddin Sami (1987). *Kamus-ı Türki*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Tugaç, Hüsamettin (1975). *Bir Neslin Dramı*. İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Uçman, Abdullah (2013). Ziya Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C.44. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 475-478.
- Unat, Ekrem Kadri (1995). Osmanlı İmparatorluğu'nda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar. *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. 1, s. 55-66.
- Varlık, Nükhet (2008). *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)*. Doktora Tezi, Chicago: the University Of Chicago.
- Varlık, Nükhet (2011). "Tâun". *İslam Ansiklopedisi*. C. 40. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 175-177.
- Varlık, Nükhet (2018). "Osmanlılarda Veba Salgınları". *Toplumsal Tarih Dergisi*. S. 296, s. 30-37.
- White, E. George (1918). *Charles Chapin Tracy, Missionary, Philanthropist*. Boston: Educator, Pilgirm Press.
- Yaşayanlar, İsmail (2015). *Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)*. Doktora Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldız, Fatma (2014). *19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*. Yüksek Lisans

Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yıldırım, Nuran (2006). “Karantina İstemezük!: Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamasına İsyanlar”. *Toplumsal Tarih Dergisi*. S. 150, s. 18-27.

Yılmaz, Özgür (2017). 1847-1848 “Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri”. *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Avrasya İncelemeleri Dergisi*. C. 6, S. 1, s. 23-55.

İnternet Kaynakları

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Grip>.

https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87i%C3%A7ek_hastal%C4%B1%C4%9F%C4%B1.29/04/2020

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Frengi>

Kaçar, Irmak-Zuhal Ölmez (2020). "Latîfî'nin *Mazharu'l-Acâyib*'inin Türkçe *Tûtînâme* Tercümeleri Arasındaki Yeri". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. S. 8, s. 89-106.

LATÎFÎ'NİN MAZHARU'L-ACÂYİB'İNİN TÜRKÇE TÛTÎNÂME TERCÜMELERİ ARASINDAKİ YERİ

THE PLACE OF LATİFİ'S MAZHARU'L-ACAYIB AMONG TÛTÎNÂME TRANSLATIONS IN TURKISH

Arş. Gör. Irmak KAÇAR*
Amasya Üniversitesi
irmakkacar@gmail.com

Prof. Dr. Zühal ÖLMEZ**
Yıldız Teknik Üniversitesi
zuolmez@gmail.com

Öz

Hint edebiyatında Sanskritçe yazılan ve "Şukasaptati" (Papağanın Yetmiş Hikâyesi) olarak bilinen hikâyeler, ilk önce Farsçaya *Tûtînâme* adıyla, ardından da Farsçadan başta Türkçe olmak üzere çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Binbir Gece hikâyelerine benzeyen *Tûtînâmeler*de ticaret amacıyla sefere çıkan bir adamın karısına göz kulak olması için görevlendirdiği akıllı papağanın adamın karısı ile aşğının buluşmasını engellemek için anlattığı hikâyelerden oluşmaktadır. Elimizdeki bilgilere göre Türkçeye üç kez tercüme edilmiştir. Bu tercümelemlerin ikisi Osmanlı Türkçesiyle XVI. ve XVII. yüzyıllarda kim oldukları hakkında farklı görüşler bulunan iki mütercim tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Üçüncü tercüme ise Latîfî mahlaslı birisi tarafından da Nahşebî'nin Farsça *Tutinâme* tercümesinden *Mazharu'l-Acâyib* ismiyle Çağataycaya tercüme edilmiştir. Bu çalışmada üzerinde çalıştığımız *Mazharu'l-Acâyib*'in Türkçe *Tûtînâme* tercümelemleri

* ORCID: orcid.org/0000-0002-2890-1869

** ORCID: orcid.org/0000-0002-5881-503X

arasındaki yerine işaret edilecektir. Çalışmamızda, *Mazharu'l-Acâyib* ve diğer iki Türkçe tercüme hakkında bilgi verildikten sonra tercüme kaynak metinleri, giriş ve sonuç bölümleri, muhtevaları, hikâyelerin başlıklandırılması ve başlama tarzları ile dil ve üslup özellikleri bakımından karşılaştırılacaktır. Bu karşılaştırma sonucunda, *Mazharu'l-Acâyib*'in diğer *Tutinâme* tercümelerine göre hem kaynak metin ve mütercim hakkında bilgiler sunduğu hem de daha fazla hikâye içerdiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Latîfî, *Mazharu'l-Acâyib*, *Tûtînâme*, Nahşebî, tercüme, Çağatay Türkçesi.

Abstract

The stories written in Sanskrit in Indian literature and known as “*Śukasaptati*” (Seventy Stories of the Parrot) were first translated into Persian as *Tutinama*, then from Persian to various languages, mainly into Turkish. Similar to the Thousand and One Nights stories, *Tutinamas* are composed of the stories told by a smart parrot assigned to watch over his wife by a man when he was on a trade expedition in order to prevent the man's wife and her lover from meeting. According to the information we have, it has been translated into Turkish three times. Two of these translations are in Ottoman Turkish in the 16th and 17th centuries. It is known that it was translated into Turkish by two different translators but there are different opinions about who they were. The third translation was translated into Chagatay language with the name *Mazharu'l-Acâyib* from the Persian translation of Nahşebi by someone under the pseudonym Latîfî. The place of *Mazharu'l-Acâyib* that we are working on will be pointed out among the other Turkish *Tutinama* translations. In our work, after giving information about *Mazharu'l-Acâyib* and the other two Turkish translations, the translations will be compared in terms of the source texts, introduction and conclusion parts, contents, titling and styles of beginning of the stories, language and stylistic features. As a result of this comparison, it was seen that *Mazharu'l-Acâyib* both provided more information about the source text and the translator and contained more stories compared to other *Tutinama* translations.

Keywords: Latîfî, *Mazharu'l-Acâyib*, *Tutinama*, Nahşebi, translation, Chagatay Turkish.

Giriş

Doğu Edebiyatı'nda geçmişten günümüze kadar ulaşılmış hikâyeler arasında *Tûtînâme* hikâyeleri önemli bir yere sahiptir. Hint edebiyatında 'Şukasaptati'¹ (Papağanın Yetmiş Hikâyesi) olarak bilinen *Tûtînâmeler*, Sanskritçe yazılmış ve Binbir Gece hikâyelerine benzeyen hikâyelerdir. Bilge ve akıllı bir papağanın ağzından anlatılan bu hikâyelerin Hintçe aslının 70 hikâyeden oluştuğu söylenmektedir. Öykünün *Çintamani Bhatta*, *Şvetambara mezhebinden bir Cayna* ve *Purushottama oğlu Devadatta* nüshaları olduğunu belirten Korhan Kaya, öykünün Aziz Narada tarafından Tanrı İndra'ya anlatıldığına dair mitolojik kökeninden bahseder ve konusunu şöyle özetler:

"Devadasa, görevli olarak başka bir kente giderken papağanına, karısına göz kulak olmasını söyler. Papağan da karısı ile âşığının buluşmasını engellemek için her gece bir öykü anlatır. Öykülerin büyüüne kapılan kadın, kocasına ihanet tasarısını gerçekleştiremez. 70. Öykünün sonunda eve gelen koca da durumdan memnundur." (Kaya, 2016: 21-22).

Tûtînâmelerin farklı dillerde yazılmış birçok tercümesi bulunmaktadır. Eser, ilk önce Farsçaya *Tûtînâme* adıyla, ardından da Farsçadan başta Türkçe olmak üzere çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Sanskritçe aslından yapılan ilk düzenli çeviri 1330 yılında Şeyh Ziyâeddin Nahşebî tarafından yapılmıştır. *Tûtînâme*'nin Farsçaya aktarılan diğer çevirileri İmâd bin Muhammed'in *Cevâhirü'l-Esmâr*'ı, *Çihil Tûtî-i Âmiyâne*, Ebu'l-fazl Mübârek'in sadeleştirdiği *Tûtînâme* çevirisi, Muhammed Kâdirî'nin *Tûtînâmesidir*. Kâdirî'nin düzenlediği *Tûtînâme*, bazı Doğu ve Batı dillerine (Hindî, Bengalî, Tatarca, Almanca) de tercüme edilmiştir. Günümüz Türkçesiyle sadeleştirilmesini ise ilk defa Şemsettin Kutlu yapmıştır. Avrupa dillerine çevrileriyle ilgili Rıza Kurtuluş şu bilgileri vermektedir:

"1792'de M. Gerrans'ın Kâdirî'nin metnini esas alarak on iki bölümü İngilizceye, Carl Jakob Ludwig Iken (Stuttgart 1822) ve Georg Rosen

¹ Şuka-saptati शुकसप्तति 'Name of 70 stories related by a parrot (of which there are 2 recsions extant (Monier Monier-Williams, 1899: 1079c). şukasaptati f. 'die siebenzig (erzählungen) eines papageien' (Böhtlingk VII, 1872-75: 237).

(Leipzig 1858) *Almancaya, Evgenii E. Berthels Rusçaya çevirmiştir (Moscow 1979). H. Brockhaus da sekiz "gece"yi Almanca tercümesiyle birlikte neşretmiştir (Leipzig 1843)". (Kurtuluş, 2006: 309-310).*

Tûtînâmeler, Türkçeye de birkaç kez tercüme edilmiştir. Bu tercümelerin ikisi Batı Türkçesiyle biri de Doğu Türkçesiyle yapılmıştır. Latîfî tarafından *Mazharu'l-Acâyib* ismiyle yapılan Çağatayca tercüme tarafımızca çalışılmaktadır. Bu çalışmada ise *Mazharu'l-Acâyib*'in diğer Türkçe tercümeler arasındaki yerine işaret edilecektir. Bunun için aşağıda öncelikle *Mazharu'l-Acâyib* ve diğer iki Türkçe tercüme hakkında bilgi verilecek, ardından da bu tercümeler çeşitli yönlerden karşılaştırılacaktır.

1. Türkçe *Tûtînâme* Tercümeleri

Sanskritçe aslından ilk olarak Farsçaya tercüme edilen *Tûtînâme* hikâyelerinin Türkçeye aktarımları Farsça tercümeler üzerinden yapılmıştır. *Tûtînâme* hikâyelerinin Türkçeye kaç tercümesinin olduğu, mütercimlerin kimler olduğu ve kaynak metin konusunda tartışmalar mevcut olup ortak bir görüş bulunmamaktadır.

İlk Türkçe *Tûtînâme* 1538 tarihinde tercüme edilmiş olup 43 gecedен oluşmaktadır. Nahşebî'nin *Tûtînâmesinden* Türkçeye çevrildiği düşüncesinin aksine 1314 tarihinde İmâd bin Muhammed tarafından hazırlanan *Cevâhirü'l-Esmâ'r*'dan tercüme edilerek Kânûnî Sultan Süleyman'a sunulmuştur. Mütercimi konusunda net bir bilgi verilmese de mütericmin Eyyûbî olma ihtimali yüksektir (Sona, 2012a: 22). Bu tercümenin Bodlein, British Museum, Rodos ve Süleymaniye'de bilinen dört nüshası bulunmaktadır (Sona, 2012b: 2302). Bu tercüme ile ilgili İbrahim Sona tarafından bir doktora tezi (2012a), Bekir Direkçi tarafından da tenkitli metin ve tıpkıbasımı içeren bir kitap çalışması yapılmıştır (2019).

İkinci tercüme ise, 27 gecedен oluşmaktadır. Üslup ve Arapça ve Farsça şiirler ve metinlerin azlığı bakımından ilk Türkçe *Tûtînâme*'den farklılaşmaktadır. Tercümeden ziyade telif özelliği göstermektedir (Sona, 2012a: 28-29). İkinci tercümenin 17. yüzyılda Nev'i Efendi'nin oğlu hamse sahibi Nev'i-zâde Atâyî tarafından II. Osman'ın emriyle yapıldığı öne sürülmüştür (Öztelli,

1976: 3-6). Bu tercümenin kütüphanelerde tespit edilebilen 17 yazma nüshası, Mısır ve İstanbul'da 13 matbu baskısı bulunmaktadır. Bu yazma nüshalar ve matbu baskılar Şemsettin Kutlu (tarihsiz), Behçet Necatigil (2009) ve Nagihan Gür (2014) tarafından günümüz Türkçesine sadeleştirilerek aktarılmıştır. Ayrıca bu iki tercüme üzerine üç yüksek lisans tezi yapılmıştır (Kesler, 2010; Atalas, 2010; Ağaoğlu, 2012).

Tûtînâme'nin yukarıda zikrettiğimiz Batı Türkçesi tercümelerinin yanı sıra Çağatay Türkçesiyle yazılmış bir tercümesi daha bulunmaktadır. Bu tercümenin elimizdeki nüshası, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi Katanov Koleksiyonu Nr.2794'te bulunmaktadır.² Talik hatla kaleme alınan ve 172 yapraktan oluşan eserin her sayfasında on beş satır bulunmaktadır. Tercüme tarihi bilinmemekle birlikte son sayfasında H. 1299/M. 1881-82 yılında istinsah edildiği kaydedilmiştir.

Hofman, kataloğunda Ziyaeddin Nahşebî maddesi altında *Tûtînâme* hakkında bilgi verirken eserin çevrildiği diller ve bunların nüshaları hakkında da bilgiler verir. Türkçeye çevirilerinden bahsederken Osmanlıca, Tatarca ve Türkmençe olanlara kısaca değinir. (1969 III/4: 242). Doğu Türkçesi alt başlığında ise *Tûtînâmenin* üç çevirisinden söz etmektedir. Bunlardan biri Smirnov Kataloğu'na dayanarak yer verdiği Nahşebî'den tercüme edilmiş olan ve Kaşgar Türkçesine çevrildiğini söylediği iki nüshadır. Bu iki nüsha Leningrad'da bulunmaktadır. Hofman'ın verdiği bilgiye göre bu nüshalar 1865 ve 1785-1786 [?] yıllarında istinsah edilmiştir (1969 III/4: 243). 52 geceden oluşan ve Mevlânâ Radî isimli bir kişiye sunulan eserin ismi de *Mazharu'l-Acâyib* olarak kaydedilmiştir. 1785/1786 tarihli diğer çeviriye ise soru işareti konulmuş ve kaynağının Nahşebî mi Kâdirî mi olduğu şüpheli görülmüştür. Doğu Türkçesi çevirisi olarak verdiği son çeviri ise 1718/1719 tarihli *Kırk Tûtî* adıyla geçen çeviridir. Hofman, Çağatay Türkçesine bir

² Çalıştığımız bu eseri Sadık Yazar, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ndeki el yazmalarının kataloğunu hazırlarken tespit etmiş ve bizi de haberdar etmiştir. Yazar, bu el yazması hakkında çalışmasında bilgi vermiştir: Yazar, 2016: 346.

çevirisinden de söz etmektedir. Çağatayca çeviri ise Molla Kurban Hurremî tarafından 19. yüzyılda yapılmıştır. (1969 III/4: 243-244). L.V. Dimitriyeva tarafından hazırlanan katalogta *Mazharu'l-Acâyib* adıyla 1856 numarada A 1062 yazma numarasıyla kayıtlı bir nüsha bulunmaktadır (Dimitriyeva, 2002: 459).

2. *Tûtînâme*'nin Türkçe Tercümelerinin Karşılaştırılması

Türkçe *Tûtînâme* tercümeleri; tercüme edildikleri kaynak eserler, giriş ve sonuç bölümleri, hikâye sayıları, ana karakterlerin adları gibi hususlarda birbirlerinden farklı özellikler göstermektedir. Aşağıda bu hususlar, ayrı başlıklar halinde ele alınacaktır.

2.1. Tercümelerin Kaynak Metinleri

Türkçe *Tûtînâme* tercümeleri yukarıda da belirtildiği üzere Farsça tercümelerden Türkçeye aktarılmıştır. Farsçada beş *Tûtînâme* tercümesi bulunmaktadır. Elimizdeki Türkçe *Tûtînâme* tercümeleri de bu Farsça tercümelerden üçüne dayanmaktadır.

İlk Türkçe *Tûtînâme* tercümesinin 1538 yılında, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Bölümü 5325 numaralı 94 varaktan oluşan yazmadan yapıldığını incelemelerine dayanarak söyleyen Sona, bu yazmanın 1314'te Alâaddîn Muhammed Şâh'a, İmâd bin Muhammed es-Sagarî tarafından sunulan *Cevâhirü'l-Esmâr*'a dayandığını belirtir (Sona, 2012a: 18). İmâd b. Muhammed es-Sagarî tarafından *Cevâhirü'l-Esmâr* adıyla M. 1314'te yapılan ilk Farsça *Tûtînâme* çevirisi, Şemseddin Âl-i Ahmed tarafından yayına hazırlanmıştır (1973). Eser *Dâsitân* başlığı altında 49 geceden oluşmaktadır. Eserde Emir Muizzî, Hakânî, Nizâmî, Rûmî ve Sa'dî gibi şairlerin şiirleri örnek olarak sunulmuştur (Sona, 2012a: 2-3).

İkinci Türkçe *Tûtînâme* tercümesinin kaynağı konusunda belirsizlik mevcut olup ortak bir görüş bulunmamaktadır. Kaynaklar, Kâdirî tarafından 35 geceye indirilerek sadeleştirilmiş olan metinden 17. yüzyılda Osmanlı Türkçesine tercüme edildiğini belirtir (Kut, 1997: 361; Kavruk, 1998: 42). Ancak bu ikinci tercümenin kaynağı ve mütercimi konusunda görüş birliği bulunmamaktadır. Kadirî'nin düzenlediği bu eser çok beğenilmiş ve çeşitli dillere tercüme edilmiştir.

Üçüncü Tûtînâme tercümesi, Nahşebî'nin *Tûtînâmesinden* yapılmıştır. Bu üçüncü tercüme Nahşebî'nin tercümesinin nerdeyse birebir tercümesidir. 52 geceden oluşmakta, *Tûtînâmedeki* karakterlerin adları Nahşebî tercümesindekilerle aynıdır ve şiirler Nahşebî'nin kendi mahlası ile yazdığı şiirlerdir. Şeyh Ziyâeddîn Nahşebî tarafından 1330'da yapılan bu tercüme, Farsça tercümelerin en meşhurdur. Nahşebî tercümesinde kaynak aldığı metindeki bazı hikâyeleri atlamış ya da yeniden düzenlemiştir. Diğer tercümelerden farklı olarak baş karakterlerin isimlerini değiştirmiş, eserdeki manzum parçaları kendi yazmış başka şairlerin şiirlerinden örnek vermemiştir (Kurtuluş, 2006: 309-310; Berthels, 1964: 40-41). Nahşebî'nin tercümesi zamanla anlaşılabilir hale gelince Türk-Hint hükümdarı Ekber'in (ö. 1014/1605) emriyle Ebü'l-fazl b. Mübârek (ö. 1011/1602) tarafından eser sadeleştirilmiştir.

Türkçe *Tûtînâme* tercümelerinin üç farklı Farsça *Tûtînâme*'ye dayandığı görülmektedir. Bunlardan en meşhuru olan Nahşebî'nin *Tûtînâmesinin* Türkçeye sadece bir kez ve Çağatay Türkçesiyle tercüme edildiği, Osmanlı sahasında bu eserin bilinen bir Türkçe tercümesi bulunmadığı görülmektedir.

2.2. Tercümelerin Giriş Bölümleri

Türkçe *Tûtînâme* tercümelerinin giriş bölümleri, birbirlerinden Allah'a ve Peygambere dua, eserin sunulduğu kişiden bahsetme, tercümenin yapılma sebebi, eserin adı gibi bilgilerin bulunup bulunmaması bakımından farklılık göstermektedir.

İlk Türkçe *Tûtînâme* tercümesinin girişinde Allah'a hamd ve Hz. Muhammed'e salât ve selamdan sonra hemen hikâyeye geçilmektedir. Bu bölümde, eserin tercüme edildiği kaynak eser ve sunulduğu kişi hakkında bilgi verilmemektedir. Giriş bölümü şöyle başlamaktadır:

Bismi'l-lâhi'r-rahmâni'r-rahîm El-ğamdü li'llâhi rabbi'l-'âlemîn ve'ş-şalâtü ve's-selâmü 'alâ seyyidînâ Muğammedin hâtemü'l-enbiyâi ve'l-mürselîn ve 'alâ 'âlihî ve 'aşeretihî't-tâhirîne ve aşhâbihî ve aḥbâbihî ecma'in. Ammâ ba'de Hind kitâblarında meşûr olup şöyle rivâyet olunur ki... (Sona, 2012a: 167)

İkinci Türkçe *Tûtînâme* tercümesinin girişinde Allah'a hamd ile Hz. Muhammed'e ve ashabına dua ve selamdan sonra mütercim,

padişahın bu eserin çevrilmesi görevini kendisine verdiğini belirten bir sebep-i telif bölümü yer alır. Arkasından hikâyelere geçilir. Bu ikinci tercüme ile ilgili çalışmalarda, Cahit Öztelli'nin eserin giriş bölümünde bulunan aşağıdaki ifadelerden hareketle II. Osman'a sunulduğu şeklindeki kanaati tekrarlanmaktadır (1978: 1).

Sultân-ı selâîn-i cihân gül-i şad-berg-i ravza-i devlet cümle 'âlemüñ niğeh-bānı 'alî haseb-i 'Osmānî neseb-i ser-efrâz serîr-i sultānî mes'ele-i ārâ-yı bārgāh-ı 'Osmānî hazretleri kitâb-ı mezkûrî ibârât-ı merbûte vü kelimât-ı mazbûta ile taḥrîr olunmasın bu 'abd-i kemterlerine fermân buyurduklarında egerçi bu günâ umûra iḳdâm bu bendeleriniñ iḳtidârlarından dur idigi zâhir idi. (Ağaoğlu, 2012: 223)

İbrahim Sona'nın çalışmasında bu tercümeyle ait nüshanın istinsah tarihinin 1615 olarak belirtmesi (Sona, 2012a: 23) bizde bu eserin II. Osman'a (1618-1622) sunulmadığı şüphesi uyandırmaktadır. Yukarıda tercümeden alıntılanan cümlelerde geçen ve "Osman" sözcüğünü içeren tamlamaların Sultan II. Osman olarak değil de "Osmanlı" olarak anlaşılması gerektiğini düşünüyoruz. Ayrıca 1615 istinsah tarihli bu nüshanın varlığı bize tercümenin 1615 ve öncesindeki bir tarihte yapıldığını göstermektedir. II. Osman'ın tahta 26 Şubat 1618 tarihinde çıktığı bilindiğine (Emecen, 2007: 453) göre bu tarihten önce yazılmış bir eserin kendisine sunulamayacağı ortadadır. Bu meselenin başka bir çalışmaya konu edilerek tartışılması gerekmektedir.

Üçüncü Türkçe *Tûtînâme* tercümesinde ise mütercim Latîfi, tercümesinin başında Nahşebî'nin eserinin baş tarafında yer alan *giriş* ve *sebebi telif* kısımlarını birebir tercüme eder. Ardından da bu eseri tercüme etme sebebini, tercümeyle sunduğu kişiyi ve eserine verdiği ismi belirtir. Bu mensur kısımdan sonra Latîfi, kendisine ait bir şiirle hikâyeleri tercüme etmeye başlar. Şiirin son beytinde de mahlasına yer verir. Aşağıda tercümenin söz konusu kısımları gösterilmiştir:

Erbâb-ı dāniş u binişge ma'lûm ve ehl-i taḥkîk u tefişişge mefhûm bolsun kim eḫşahu'l-fuḫāḫâ ve emlaḫu's-su'arâ Hızmet Mevlânâ ḫuddise sırruhu...

Ve yine ma'lûm bolsun kim Süleymân-ı zamân ve süḫandân-ı cihân ve dānişver şāḫlar şoḫbetleride ve dānâ şehin-şāḫlar meclisinde yol tapḫan Hızmet Mevlânâ Ra'dî zāde fazîletehu...

*Ve bu kitâbnı okuğuçı ve eşitgüçi kim 'aceb efsâneler ve 'aceb dâstân
zâhir bolur érdi ol sebebdin bu kitâbğa Mazharu'l-'Acâyib at kıoyuldı
(MA: 2b-3a).*

Eserin mütercimi olan Latîfî, giriş bölümünün sonuna “Tûtî Birle Hucesteniñ Dâstânı ve Tûtîniñ Söziğe Kirgeni” başlıklı on beyitlik bir mesnevi yazmış ve son beyitte mahlasını zikretmiştir:

*Tûtî kirdi sözge ol şîrîn-zebân
Zevk birle başladı bir dâstân*

...

*Ey Latîfî tapmadıñ Haqdın nazâr
Pîr-i ma'nîdin érür sen bî-ğaber (MA: 3a)*

Üç tercüme giriş bölümleri açısından karşılaştırıldığında Osmanlı Türkçesi ile yapılan birinci tercümede mütercim, sunulduğu kişi, esere verilen ad gibi konularda bilgi veren bir bölüm bulunmadığı; ikinci tercümede ise müstakil bir bölüm bulunduğu halde bu hususlarda açık bir şekilde bilgi verilmediği görülmektedir. Çağatay Türkçesiyle yapılan tercümede ise öncelikle kaynak eserin sebab-i telif bölümünün birebir tercüme edilmesinden sonra müstakil bir bölümde mütercimin mahlası, eseri sunduğu kişi ve tercümesine verdiği ad ile ilgili olarak kesin ifadelerle yer verildiği görülmektedir.

2.3. Tercümelerin Muhtevaları

Türkçe *Tûtînâme* tercümelerinde hikâyede ana karakterler, anlatıcı rolündeki tûtî, onun sahibi ve ticaret için sefere giden adam ve sefere giderken tûtîye emanet edilen ve kocasını aldatmaya meyilli bir kadındır.

Tûtînâme hikâyeleri *gece* adı verilen bölümlere ayrılmıştır. Ancak her gecede anlatılan hikâyeler içi içe geçmiş hikâyelere ayrılmaktadır. Bir gecede kimi zaman bir hikâye anlatılırken bazı gecelerde hikâye içinde hikâyeler yer almaktadır. Türkçe *Tûtînâme* tercümelerinde de 30, 43, 52 gece yer alırken anlatılan hikâye sayısı 70'ten fazladır.

İlk Türkçe *Tûtînâme* tercümesinde 43 gece yer alırken anlatılan hikâye sayısı 75 kadardır. İkinci Türkçe *Tûtînâme* tercümesinde en fazla 30 gece yer alırken anlatılan hikâye sayısı 75 kadardır. Üçüncü Türkçe *Tûtînâme* tercümesinde ise 52 gece yer alırken anlatılan hikâye sayısı 81 kadardır.

Tûtînâmelerin ana karakterlerinin en önemlisi olan Tûtî, her gece hikâyeler anlatarak sahibinin karısını zinadan korur, bilgili ve zekidir. Türkçe tercümelede Tûtî adıyla yer alır. Tûtînin sahibi olan tacir adam da ana karakterlerden biridir ve eserin ilk ve son bölümlerinde karşımıza çıkan, aldatılma tehlikesiyle karşı karşıya olan koca konumundadır. Osmanlı sahasında yapılan iki tercümede Sâ'id adıyla yer alırken, üçüncü tercümede adı Hâce Meymûne'dir. Tûtînin her gece hikâye anlattığı, kocasını aldatmaya niyetli, Sâ'id'in güzel karısı, Osmanlı sahasında yapılan iki tercümede de 'Mahşeker', Çağatayca tercümede ise 'Huçeste' adıyla karşımıza çıkmaktadır.

Türkçe *Tûtînâme* tercümelerinde başlangıç bölümlerinin farklı şekillerde yazılması durumunu, bitiş bölümlerinde de görmekteyiz. Tercümelerin bitiş şekilleri farklı tarzlarda oluşturulmuştur. Tercümelerin üçünde de seferden dönen koca yokluğunda olan biteni Tûtî'den dinler ve karısını yanlış iş yapmaktan koruduğu için takdir eder. İlk Türkçe *Tûtînâme* tercümesinin bitişi "*Hâcê Şâ'id 'ahdine vefâ idüp tûtîyi kafesden âzâd itdi. (Sona, 2012a: 431)*" şeklinde olup tacirin karısını affedip affetmediği belli değildir.

İkinci tercümede ise "*Hâcê Sâ'id dağı Mâhişeker'e cürm ü nâkerdesiçün tevbe vü istiğfâr virüp tekrâr maḥabbet üzre ber-ḳarâr oldılar.*" (Ağaoğlu, 2012: 408-409) ifadesinden de anlaşıldığı üzere tacir karısına bu çirkin niyetinden dolayı tövbe ettirir ve tekrar eskisi gibi muhabbetle yaşamaya devam ederler.

Ancak Latîfi'nin *Mazharu'l-Acâyib*'inde hikâyenin sonu tamamen farklıdır: "*H'âcê Meymûne tûtîniñ zîrek ü dâñâlığığa aḥsen ü âferîn okudı. Fi'l-ḥâl Huçesteni başını teniden cüdâ kılp Hudâ Te'âlâğa bendelik kılmakğa meşğûl boldı*" (MA: 171b). Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere tacir karısını olan bitenden dolayı affetmemiş ve onu öldürmüştür.

2.4. Tercümelerdeki Hikâyelerin Başlıkları ve Başlama Tarzları

Türkçe *Tûtînâme* tercümelerinde gece isimleri, hikâyelere başlama ve hikâye adlarını belirtme, anlatıma giriş şekilleri birbirinden farklı tarzlarda ifade edilmiştir.

İlk Türkçe Tûtînâme tercümesinde gece isimleri Arapça yazılmıştır ve hikâyelere hikâyet şeklinde giriş yapılır:

ŞEB-İ BİST Ü NÜHÜM Çün âfîtabuñ şaru kabâsı perriler şâhı gibi medîne-i ka'r-ı mağribde penhân oldı. Mâh-şeker tûtîden ol iki hikâyeti iltimâs itdi. Tûtî didi: **HİKÂYET** Şöyle istimâ' itdüm ki Kâbil şehrinde bir tâcir var idi (Sona, 2012a: 344-345).

İkinci Türkçe Tûtînâme tercümesinin nüshalarından birinde gece isimleri verilmezken hikâye isimleri kısaca yazılır ve tûtî yeni bir hikâyeye başlamadan önce hikâyeden örnek vererek Mâhişeker'in dikkatini çekmeyi amaçlar:

Nitekim Bâbil pâdsâhınuñ kıızı hem dostunu taḥşil ve hem māl-ı firāvân ele getirüp anuñla noḡsânlarını tekmiñ itdi." didi. Mâhişeker su'âl itdi ki "Nicedür ol hikâye?" **Hikâye-i pâdsâh-ı Bâbil** Tûtî aytdı: "Şöyle naḡl olunur ki zamân-ı evvelde bir Brehmen var idi (Ağaoğlu, 2012: 363).

Bir başka nüshada ise ne gece isimleri ne de hikâye isimleri yer almaz ve doğrudan hikâyeler anlatılmaya başlanır, ancak yine Tûtî yeni bir hikâyeye başlamadan önce hikâyeden örnek vererek Mâhişeker'in dikkatini çekmeyi amaçlar:

Ey Mâhişeker! Egerçi senüñ didugin i'tirâz evvel emirde ḡâḡra gelür. Ancaḡ Sâh Behvâc'uñ aḡvâlini (e)yüce bilen âdemlerüñ ḡâḡrına bu gelmez. Zirâ Sâh Behvâc bir pâdsâh idi ki her vech uzere māl u cân fedâ idup nice biñ 'âşık-ı dil-figâri maḡşûdına ırgürmisdür. ḡattâ pîr-i felek-zedeyi duḡter-i perîye vâsıl itmek ḡuşuşında kendü nefis-i nefîsesini fedâ itdügi kemâl-i keremine şâhiddür." didi. Mâhişeker aytdı: "Nicedür ol hikâye?" Tûtî -i Kâmil aytdı: "Naḡl olunur ki Şâh Behvâc'uñ bir maḡûle muşâḡibi var idi. İsmine 'Âzîm dirler idi (Kesler, 2010: 183).

Üçüncü Türkçe Tûtînâme tercümesinde ise gece isimleri yazılmış, hikâyelerin isimleri başlık şeklinde belirtilmiştir:

Onunçı Kêçesideki Dâstân: Vezîri oḡlı sūdâ-gerni köçîḡa 'âşık bolḡanı, sūdâ-ger seferdîn yıḡaç tûtî alıp kélip naḡdînesini bay bêrgeni ve râhib vezîrni kélîniḡe âşinâ bolḡanı ve sūdâ-gerni ḡamdın kutḡarḡanı. Âfîtab ḡaynaḡan şarâb yanḡan yaḡ dèk ḡum-ḡânesiḡe olturdu (MA: 47a).

Tûtî sevgilisine gitmek için ondan izin almaya karşısına gelen Huceste'ye hikâyelerden örnekler vererek giriş yapar:

Mebâdâ tâcirîḡ ve emîr-zâdeniḡ vâkı'ası dèk helâketḡe yeter-sen dèdi. ḡuceste soradı kim ḡandaḡ bolup êken? Tûtî ayttı kim burunḡı zamânda bir tâcirî bar êrdi. (MA: 47a-47b).

2.5. Tercümelerin Dil Özellikleri ve Söz Varlığı

Anadolu sahasında yapılan Türkçe *Tûtînâme* tercümeleleri aynı coğrafyada ve Klasik Osmanlı Türkçesiyle yapılmış olmasına rağmen tercümelerin yapıldığı yüzyılın ve kaynak metnin farklı olması aralarında dil ve üslup farklılaşmasına neden olmuştur.

İlk tercümede anlatım daha sade ve sanatsız iken, ikinci tercümede cümlelerin genellikle kısa olduğu, secili kullanımlara yer verildiği, anlatımın daha süslü, Arapça ve Farsça sözcüklerin ve terkiplerin daha sık kullanıldığı görülmektedir. İlk tercümede mensur kısımlar Türkçe, bazı ara söz ve ifadeler Arapça, şiir kısımları ise Farsçadır. Ancak ikinci tercümede şiir örnekleri ilk tercümedeki kadar sayıca fazla olmayıp Türkçedir. Bu iki tercümede şiirler farklı şairlere aittir. Bu iki tercümenin dil ve üslup özelliklerini göstermek için aşağıdaki kısımlar örnek olarak verilebilir. Aşağıda verilen örnek kısımlar aynı hikayelerden olmayıp tercümelerin farklı bölümlerinden tercih edilmiştir.

İlk tercüme:

Sa'id didi kim: Aşhâb-ı tevârih getürmüşlerdür kim Hürmüz şehrinde bir Nâ-ğudâ adlu bir kimse var idi, fâcir ü fâsık idi. Ekser 'ömri şürb ü zinâ ile geçmiş idi. Anuñ bir oğlı var idi. 'Ömri ki on iki yaşına irdi. 'Âlemde ne miqdâr ef'âl ve aqvâl-i kabîha var ise andan şâdir oldi. Ekser harekâtı ve deprenişi muhannesler harekâtı ve sekenâtı üzere idi. Atası ve akrabâsı ol fi'lden ziyâde 'âr iderlerdi. Bir gün dostlarından biri Nâ-ğudâ'ya didi kim: Eger dilersen kim bu oğlan merdler tarîkin duta seksan kimse kim beyâbânda büyümiş ola, toğru sözlü ola. Hergiz âbâdâna gelmiş olmayalar. Bu oğlanla ol kimseleri bir yıl bir ev içre habs (5) eyle. Şol şartıla kim ta'âm alup varan ve şu ileten kimseler hergiz bir kelâm söz söylemeyeler. Ümizdür ki ol oğlan muhannesler tarîkin terk ide, didi. Nâ-ğudâ bu sözi kabûl idüp oğlanı bir evde seksan beyâbân âdem ile habs itdi. Bir yıldan şoñra oğlanı çıkardı. Gördi ki aslâ ol fi'lin terk itmemiş, belki bunuñ fi'li ol adamlara sirâyet idüp cümle muhannes sîretin almışlar. Beyt:

Eger şad sâl der-meşki koni düğ

Hemân düğest hemân düğest hemân düğ (Sona, 2012a: 173-174)

İkinci tercüme:

Bâzergân Sâ'id aytdı: "Erbâb-ı tevârih getürmüşlerdür ki diyâr-ı hürmüzde bir kimse var idi. İsmine Nâhüd dirler idi. Bir oğlı var idi. On iki yaşına girmiş idi. Dünyâda ne kadar fişk (u) fücür ve envâ'-ı kabâhat var ise irtikâb iderdı. Cümle fişkından mâ'adâ muhanneslik fi'line meyl idüp bu hâlınden cümle akrabâ vü ta'alluqatı 'âr iderlerdi.

Âhîr-kâr akrabâsınuñ biri Nâhûd'a bunı ta'îlîm itdi ki: "Beyâbânda büyümiş fi'l-i kubbî oğluna seksân dâne şaliḥ âdem bulup oğlun ile bir hâneye ḥabs eyle. Ola ki şuleḥânun şoḥbetinden aña daḥî te'sîr idüp bu fenâ ḥuyı terk eyleye" didi. Pes bu ta'îlîm üzre seksân dâne şaliḥ âdem bulup ḥezâr mâl va'd idüp oğlı ile bir hâneye seksân gün ḥabs idüp ta'âm ve şarâb şaşrâdan virürlerdi. Ve'l-ḥâşıl seksân gün tamâm olunca kapuyı açup ahvâllerin tecessüs itdiler: "Acebâ seksân âdemün şalâḥı te'sîr eyleyüp fişkı terk itdü mi?" diyü baḫdılar. Gördiler ki oğlana şalâḥ te'sîr itmeyüp oğlanun fişkı ol seksân âdeme te'sîr idüp mecmû'ı muḥanneş olmış idi. (Ağaoğlu, 2012: 225-226)

Çağatay Türkçesiyle yapılan üçüncü tercümede ise hikâyelerin giriş bölümlerinin daha kısa, anlatımın ise daha sade ve süssüz olduğu; Arapça ve Farsça sözcüklerin de kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra 1881/82 yılında istinsah edilen eserde Özbekçe ve Yeni Uygurcaya ait söz varlığı da dikkat çekmektedir. Tercümede yer alan şiir, beyit örnekleri Türkçe olarak yer almaktadır ve bu şiir örnekleri Nahşebî'ye aittir.

Ṭûṭî aytı kim burunḫı zamânda bir tâcîrî bar êrdi. Vezîrni oğlıḡa dost u cihet-mend bolup yörür êrdi. Tâcîr ticâret üçün sūdâge bardı. Sūdâsı ḫûb yarar kıldı. Öz menziliḡa yanar boldı. Vezîrni oğlıḡa münâsib savḡatnı tapaalmadı. Her kısım kıymet bahâ metâ'ları körsettiler manzûr bolmadı ve aytur êrdi kim andaḡ savḡatnı alıp barıp bolmas êrdi. Dünyâ yüzide munıḡ dek metâ' bolmaḡay êrdi dep ḥeç nêmerseni lâyıḫ-ı birâderî körmes êrdi ve ḫayrânlıḡda turup êrdi. Bir kimerse dedı kim fülân ḫükemâ ḫikmet bilen yıḡaçdın bir ṭûṭî kılıpdur. Ṭûṭîlerdin ḫûbraḫ ü bihraḫ sözleydür 'acâyib u ḡarâyiblerdin ḫaber aytadur dedı. Tâcîr be-şad-hezâr cân [u] dil birle müştâḫ bolup ol ṭûṭîni satıp aldı ve öz vilâyetge keldi ve öyge tüşti ve bala barḫasıḡa hem ḫaramadı. Vezîrni oğlını körgeli keldi. Dostı meclis-i 'âlî ârâste kılıp mübârek bâdlıḡ kıldı. Mest müstaḡraḫ boldılar. Vezîrni oḡlı soradı kim ey dostum maḡa nême savḡat alıp keldiḡ dedı. Tâcîr aytı kim ey birâder saḡa yıḡaçdın bir ṭûṭî alıp keldim. (MA: 47b-48a).

Nahşebî tecrübe 'azîz turur

Tecrübe kılmayın ḥeç iş kıлма

İ'tikâd ḫulâşa her işde

İmtihân kılmayın anı kıлма (MA: 48b)

Türkçe tercümele arasındaki en önemli farklardan biri de gece başlangıçlarının bulunduğu bölümlerdir. Osmanlı Türkçesi ile yapılan ilk tercümede ve Çağatay Türkçesiyle yapılan tercümede gecelerin başlangıç kısımlarında güneşin batışıyla ayın ortaya çıkışının anlatıldığı bölümlerdeki sanatlı ifadeler, ikinci tercümede yer almamaktadır. Hikâyelere geçiş yapılmadan önce gecenin

oluşunun anlatıldığı bölümlerde doğrudan gece olduğu söylenmez, aksine bu durum bir olaya göndermede bulunularak ya da anlatılacak hikâyelerdeki kahraman veya olaylara benzetilerek anlatılır.

Hüsn-i ibtidâ ya da *berâat-i istihlâl* adı verilen bu anlatım sanatında maksada ve muhtevaya işaret eden sözcük ve deyimlerin yardımıyla konuya ilgi çekici güzel bir üslûpla başlama amaçlanır. Bu sanata çok değer veren eski müellifler Allah'a ve Hz. Peygambere veya devrin hükümdarını öven kısımlarda eserin konusuna işaret eden sözcük ve deyimlere özellikle yer verirler (Hacımüftüoğlu, 1992: 470).

Aşağıda üç tercümede de bulunan bir hikâyenin giriş bölümü bulunmaktadır. İkinci tercümede doğrudan hikâyenin anlatımına başlanırken, diğer iki tercümede ise hikâyenin anlatımından önce hüsn-i ibtidaya başvurulduğu görülmektedir. Söz konusu hikâyede, çok iyi dost olan bir kuyumcu ile bir marangozun işleri bozulunca seyahate çıkmaları ve misafir oldukları bir kilisede som altından yapılmış bir putu çalmaları anlatılmaktadır. Dolayısıyla aşağıdaki giriş kısımlarında da görüleceği üzere hikâyenin unsurları olan altın, put, put-hâne, süs eşyaları ve bunlarla alakalı sözcükler kullanılarak gecenin oluşu tasvir edilmiştir.

İlk tercüme:

Şeb-i Sivvum Āfitābuñ zerrīn bütin mağrib pütesine iletdiler ya'nī māhuñ sīm-endām şanemin maşriq büt-hānesinden çıkarup zāhir itdiler. Māh-şeker kendüzin zer ü zīver ile büt-i Āzer gibi bezeyüp eline sīmīn bilezük ayağına halhāllarla zeyn ve tezyīn idüp icāzet ecličün tūṭī yanına geldi (Sona, 2012a: 200).

İkinci tercüme:

Ammā nihayeti pezīr olmayup cüz'î şeyden maḥabbeti 'adāvete mübeddel olur. Nitekim kuyumcınıñ dülgere on iki yıllık dostlığı 'arz-ı dünyeviyye için 'adāvete mübeddel olduğu gibi." dīdi. Māhişeker su'āl itdi "Nicedür ol hikāye? Hikāye. Tūṭī aytdı: "Kütüb-i tevārīḥde mezkûrdur ki Āzerbāycān şehrinde bir kuyumcu ile dülgere var idī. İkisī daḥı birbiriyle gayet dostlaşurdı (Ağaoğlu, 2012: 252).

Üçüncü tercüme:

Üçünçü Kéçesi: Zerger-i Herātiniñ vākı'asını taḥrīr kıılır. Āfitāb zerrīn libāsını kéyip çün ruḥsāre-yi 'āşīkān za'ferānga mübeddel bolup

hücre-nişin bolğanı pûte-yi mağribde güzâr boldı. Şebî şeb-gerd-vâr tîre-gün Ehremen dîdâr-ı zengî-veş çehresini (...) kıldı. Nukre-yi mâh ez-kâr-gâh-ı maşrıq tulû' kıldı. Huceste libâs-ı zerrîn çün fāvus-ı mest dâk özini ârâste kılıp envâ'-ı cevâhirât bilen serv-i âzâd dâk kıddığa zînetler bîrip tûfîni kaşığa keldi ve ruşsat tiledi... (MA: 12b-13a).

Sonuç

Tûtînâmelerin Türkçeye üç farklı Farsça tercümeden yapıldığı bilinmektedir. Bu Farsça tercümelemin en meşhuru Nahşebî'nin tercümesi olup Türkçeye sadece bir kez ve Çağatay Türkçesiyle tercüme edilmiştir. Diğer iki Türkçe tercüme ise Osmanlı Türkçesi ile yapılmıştır.

Bu üç Türkçe tercüme çeşitli yönlerden karşılaştırıldığında ortaya bir takım benzerlikler ve farklılıklar çıkmaktadır.

Üç tercümenin sebep-i telif olarak adlandırılabilir giriş bölümlerinin farklı olduğu görülmektedir. Osmanlı Türkçesi ile yapılan birinci tercümede giriş bölümünde mütercim, sunulduğu kişi, esere verilen ad gibi bilgilerin yer almadığı, ikinci tercümede ise müstakil bir bölüm bulunduğu halde bilgilerin açık bir şekilde yer almadığı görülmektedir. Çağatay Türkçesiyle yapılan tercümede ise öncelikle kaynak eserin sebep-i telif bölümünün birebir tercüme edildiği, ardından ayrı bir bölümde ise mütercimin mahlasının, eseri sunduğu kişinin ve tercümesine verdiği adın kesin ifadelerle yer aldığı görülmektedir.

Üç Türkçe *Tûtînâme* tercümesinin gece ve hikâye sayılarının da farklılık gösterdiği görülmektedir. İlk tercümede 43 gece ve 75 hikâye bulunurken, ikinci tercümede en fazla 30 gece ve 75 hikâye, üçüncü tercümede ise 52 gece ve 81 hikâye bulunmaktadır.

Osmanlı Türkçesi ile yapılan iki tercümede sefere giden kocanın adı Sâid, kocasını aldatmaya niyetli kadın ise Mahşeker adıyla yer almaktadır. Üçüncü tercümede ise kocanın adı Hacı Meymune, tûtîn'in her gece hikâye anlattığı, kocasını aldatmaya meyilli kadın ise Huceste adıyla yer almaktadır.

Türkçe *Tûtînâme* tercümeleminin bitiş bölümleri farklı tarzlarda oluşturulmuştur. Tercümelemin üçünde de seferden dönen koca yokluğunda olanları tûtîden dinler ve karısını koruduğu için

memnun olur. İlk tercümede bitiş kısmında tacirin karısını affedip etmediği konusu belirsizdir. İkinci tercümede ise tacir karısına tövbe ettirir ve tekrar eskisi gibi yaşamaya devam ederler. Ancak üçüncü tercümede tacir olanlardan dolayı karısını affetmemiş ve onu öldürmüştür.

Tercümelerin gece başlangıçları da birbirlerinden farklıdır. Osmanlı Türkçesi ile yapılan ilk tercümede ve Çağatay Türkçesiyle yapılan tercümede güneşin batışıyla ayın ortaya çıkışının anlatılacak hikâyelerdeki kahraman veya olaylara benzetilerek anlatıldığı ancak ikinci tercümede doğrudan hikâyeye geçildiği görülmektedir.

Latifî'nin yazdığı Çağatayca *Mazharu'l-Acâyib*, diğer iki *Tutinâme* tercümesine göre kaynak metne dair bilgiler içermesi, mütercimi hakkında bilgi sunması ve hikâye sayısının fazlalığı gibi yönlerden bilinen *Tutinâme* tercümelerine göre daha derli toplu görünmektedir. Yakın zamanda bu eserin tam metni sunulacağından, *Tûtînâmeler* arasındaki yerinin sonraki karşılaştırmalı çalışmalarla daha da netleştirileceğini ve Türkçe hikâye külliyyatına yeni hikâyeler ekleneceğini umuyoruz.

Kaynakça

- Ağaoğlu, Adem (2012). *Tutiname Metin ve İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Atalas, Burcu (2010). *Tutiname Metin ve İnceleme (88a-177b)*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Berthels, Evgenii (1964). "Nahşebî". *İslam Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, s. 40-41.
- Böhtlingk, Otto - Rudolph Roth (1872-1875). *Sanskrit Wörterbuch*. St. Petersburg: Siebenter Theil.
- Direkci, Bekir (2019). *Tûtînâme (Giriş-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım-Sözlük)*. Konya: Palet Yayınları.

- Dmitriyeva, Ludmila V. (2002). *Katalog Tyurkskih Rukopisey, İnstituta Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademiy Nauk*. Moskva: İzdatel'skaya Firma Vostoçnoy Literaturı RAN.
- Emecen, Feridun (2007). "Osman II". *İslam Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, s. 453-456.
- Gür, Nagihan (2014). *Tûtînâme*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah (1992). "Berâat-i İstihlâl". *İslam Ansiklopedisi*. C. 5. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, s. 470.
- Hofman, Henry Franciscus (1969). *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*. Section III. Part I. C. 4-6. s. 237-245. Utrecht.
- Kavruk, Hasan (1998). *Eski Türk Edebiyatında Mensur Hikâyeler*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kaya, Korhan (2016). *Hint Masalları*. 3. bas. Ankara: İmge Kitabevi.
- Kesler, Hülya (2010). *Tutiname Metin ve İnceleme (1b-88a)*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kurtuluş, Rıza (2006). "Nahşebî, Ziyâeddin". *İslam Ansiklopedisi*. C.32. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, s. 309-310.
- Kut, Günay (1997). "Hint Edebiyatından Türk Hikâyelerine". *Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 8, s. 357-377.
- Kutlu, Şemsettin (Tarihsiz). *Tuti-name Papağanın Hikayeleri*. İstanbul: Tercüman Yayınları.
- MA: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi Katanov Koleksiyonu Nr.2794.
- Monier-Williams, Monier (1899). *A Sanskrit-English Dictionary, Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages*. Oxford.
- Necatigil, Behçet (2009). *Tutiname Behçet Necatigil'in Kaleminden*. İstanbul: Can Yayınları.
- Öztelli, Cahit (1976). "Tûtînâme Üzerine Bilgiler". *Sivas Folkloru*. S. 46, s. 3-6.

- Öztelli, Cahit (1978). "Tûtî-nâme İçin Son Araştırma". *Sivas Folkloru*. S. 54, s. 1-4.
- Sona, İbrahim (2012a). *Türk Edebiyatında Tûti-nâme Hikâyeleri (İnceleme-Tenkitli Metin)*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sona, İbrahim (2012b). "1538 Tarihli İlk Tükçe Tuti-name Tercümesi". *Turkish Studies*. C. 7, S. 3, s. 2299-2311.
- Şemseddin Âl-i Ahmed (1973) *İmâd bin Muhammed, Tûtî-nâme Cevâhirü'l-Esmâr*. Tahran: Bünyâd-ı Ferheng-i İran.
- Yazar, Sadık (2016). "İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ndeki El Yazmalarının Kataloğu". *Türkiyat Mecmuası*. 26(1), s. 339-446.

ORTA ÇAĞ TÜRK-İSLAM DEVLETLERİNDE NEVBET NAUBAT TRADITION IN THE MEDIEVAL TURKISH-ISLAMIC STATES

Yüksek Lisans Öğr. Emre ASLAN*
Sinop Üniversitesi
aslanemreemreaslan@gmail.com

Doç. Dr. Mustafa ŞAHİN**
Amasya Üniversitesi
mustafa.sahin@amasya.edu.tr

Öz

Türk mûsikî tarihinin kökeni ilk Türk kavimlerine kadar dayanmaktadır. Mûsikî âletlerinden davul, İslâmiyet'ten önceki Türk devletleri tarafından kullanıldı. Türk-İslâm devletlerinde ise davulun yanına zurna, bando ve nefir eklenerek nevbet takımı oluşturuldu.

Nevbet takımını oluşturan âletlerin başında gelen davul İslâmiyet'ten önceki Türk devletlerindeki Gök Tanrı ve Şamanizm inanç ritüellerinde kullanıldı. Türk-İslâm devletlerinde ise İslâmî inanç için gerçekleştirilen vazifelerin yanında kullanıldı.

İslamiyet'ten önceki ve sonraki Türk devletleri nevbetten askerleri motive etmek ve düşmana korku vermek amacıyla faydalandılar.

Nevbet, İslamiyet'ten sonraki Türk devletlerinde karşılama, uğurlama, kutlama ve elçi kabulü başta olmak üzere daha birçok alanda kullanıldı. İslamiyet'ten sonraki dönemde çok çeşitli alanlarda kullanılan nevbetin asıl önemi hâkimiyet alâmeti olarak kullanılmasındandır. Hükümdarlar Namaz vakitlerinde günde beş

* ORCID: orcid.org/0000-0002-6642-1700

** ORCID: orcid.org/0000-0002-5332-5402

defa, şehzâdeler, emîrler ve bağlı devletler de hükümdarın verdiği imtiyaza göre günde iki veya üç defa nevbet çaldırabilirlerdi. Hükümdarın verdiği imtiyazdan daha fazla nevbet çaldırınlar isyan etmiş sayılırdı.

Nevbete, Orta Çağ Türk-İslâm tarihi ve hükümdarlık alâmetleri ile ilgili yapılan araştırmalarda değinilmiştir. Ancak bu konuda yapılmış müstakil çalışmalar çok azdır. Bu makalenin amacı nevbet konusunda müstakil bir çalışma orta koymaktır. Makalede nevbetin kökeni, Türk-İslâm devletlerinde kullanılış amacı ve çeşitleri anlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslâm Devletleri, Hâkimiyet, Davul, Nevbet.

Abstract

History of Turkish music dates back to the first Turkish tribes. One of the musical instruments, drum was played by pre-Islamic Turkish states. During the Turkish-Islamic states, a naubat band was formed by adding zurna (a wind instrument) and nefir (horn) to drum.

In terms of religious belief, drum which is the leading instrument among others in the naubat band was used in the religious rituals of Tengrism and Shamanism. During the Turkish-Islamic states period, was used as part of the duties dedicated to Islamic belief.

Pre-Islamic and During the Turkish-Islamic states used naubat in the military for the purpose of motivating soldiers and causing fear among the enemy.

Naubat was used in many other occasions especially for greeting, farewell ceremony, celebration, weddings, festivities, welcoming an envoy in Turkish States after İslam.

The main importance of naubat, used in many areas in the post-Islamic period stems from its use as a sign of sovereignty. Rulers could have naubat played five times a day in prayer times while princes, amirs and affiliated states could also do so two or three times a day upon the ruler' grant. Those who played more seizures than the privilege given by the monarch were considered to have rebelled.

Naubat has been mentioned in studies on Medieval Turkish-Islamic history and in studies on signs of sovereignty. However, there are very few studies on this subject. The purpose of this article is to establish an independent study on naubat. In the article, the origin of naubat, its purpose and types of use in Turkish-Islamic states will be explained.

Keywords: Turkish-Islamic States, Sovereignty, Drum, Naubat.

Giriş

Mûsikî kelimesinin kaynağı olarak Latince musica kelimesi gösterilmiştir. Ancak Arapçadaki mûsikâ kelimesi, Farsçaya ve Türkçeye geçerek mûsikî şeklinde kullanılmıştır (Türkçe Sözlük, 1988: 2/257; Özcan ve Çetinkaya, 2006: 257). Kulağa dayalı bir zevk olan müzik, insanın severek icra ettiği bir eğlence ve uğraşı olarak sestten haz almasını esas alır. Müzik insanın, evrensel anlamda ise tüm insanlığın bir gerçeğidir. Toplumların tüm katmanlarında belirli düzeyde mûsikî sevgisi vardır. Bu gerçek çok eski zamanlardan beri Türkler için de söz konusudur (Baykara, 2001: 199, 261; Türkçe Sözlük, 2006: 2/1594; F. Vural, 2016: 18).¹

Kökeni Orta Asya'daki ilk Türklere dayanan Türk Mûsikîsi onların tarihleri kadar eskidir. Mûsikînin Türklerde çok eskiden beri yaygın olduğu Oğuz² ve Manas³ destanları ile Dede Korkut Hikâyeleri⁴ başta olmak üzere diğer Türk kaynaklarındaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Bu örnekler göçler ile birlikte geniş bir coğrafyaya yayılmıştır (Baykara, 2001: 199; Sanal, 2002: 271; Turan, 2014: 209).⁵

¹ Çin kaynakları Hunlara ait yirmi sekiz çeşit halk türküsünden bahsetmişlerdir. Eski Türk müzik âletleri arasında mızıkâ, davul, kobız ve filüt gibi çalgılar vardı. Eski Türkler besteye "ır" veya "yır", sazlarla çalınan melodiye "küg" diyorlardı. Hakanların huzurunda "küg ve yır" lardan her gün dokuz tanesinin icrası gerekirdi." (Çandarlıoğlu, 2003: 101).

² "Gümbür gümbür borular çalındı. Altun tunç borular ağırlıdı." (Dede Korkut Kitabı, 1989: I/233).

³ Bu konuda Manas Destanı'nda şu cümle kaydedilmiştir: "Şahin davuluma vurup davulumu çalmazsam Almambet namım kurusun!" (40).

⁴ Dede Korkut Hikâyeleri'nde ise; "Seninle benim oyunum yok, ere varan kız kalksın, ben kopuz çalayım, o kollarını kaldırıp oynasın, benim seninle sözüm yok." (74) cümleleri kaydedilmiştir.

⁵ Oğuz Kağan Destanı'nda mûsikîli eğlencelerin nasıl gerçekleştiğinden bahsedilmiştir. Yine bu destanda, günümüzde eğlencelerin ve düğünlerin kırk gün kırk gece sürmesi ile ilgili olarak kullanılan deyim in yer aldığı açıkça görülmektedir (359). "Oğuz Kağan büyük kurultay topladı. Maiyetini ve halkını çağırtdı. Onlar geldiler ve müşâvere ettiler. Oğuz Kağan büyük ordugâh... "(360). "...sağ yanına" (361) kırk kulaç direk diktirdi. Üstüne bir altın tavuk koydu. Altına (363) bir ak koyun bağladı. Sol yanına kırk kulaç direk diktirdi (365). Üstüne bir gümüş tavuk koydu. Dibine bir kara koyun bağladı (367). Sağ yanına Buzuklar (Bozoklar) oturdu. Sol yanına Üçoklar oturdu (369). Kırk gün kırk gece yediler, (370) içtiler ve sevindiler..." (31-32, 33). Bu konuda Manas Destanı'nda; "Şahin davuluma vurup davulumu çalmazsam Almambet namım kurusun!" (40), Dede Korkut Hikâyeleri'nde; "Seninle benim oyunum yok, ere varan kız kalksın, ben

Türklerin İslâmiyet’i kabulü ile birlikte mûsikî dört alanda varlığını sürdürdü:

- a) Kırsal kesimlerdeki geniş halk kitleleri arasında yaygın olan Halk Müziği
- b) Devlet yöneticilerinin kapısında ve orduda Nevbet ya da Mehter
- c) Tekke ve tarikatlarda Tasavvuf Müziği
- d) Yöneticilerin ve toplumun önde gelen ailelerin konaklarında Sanat Müziği (Özcan, 1994: 359; Mimaroğlu, 1995: 210; Kaya, 2012: 97; Say, 1997: 508, 540; T. Vural ve F. Vural, 2012: 565; T. Vural, 2012a: 447; T. Vural, 2016: 30-31; Turan, 2014: 292; Şen, 2016: 1119).⁶

Nevbete, Orta Çağ Türk-İslâm tarihi ve hükümdarlık alâmetleri ile ilgili yapılan araştırmalarda değinilmiştir. Ancak bu konuda yapılmış müstakil çalışmalar çok azdır. Bu makalenin amacı nevbet konusunda müstakil bir çalışma ortaya koymaktır. Makalede nevbetin kökeni, Türk-İslâm devletlerinde kullanılış amacı ve çeşitleri anlatılacaktır.

I. Nevbet Kelimesinin Anlamı

Nevbet sözlükte; devir, fırsat, topluluk, felâket ve nöbet gibi anlamlara gelmektedir. Genellikle “*askerî mızıkâ takımının hükümdarın sarayı veya otağı önünde davul vurarak icra ettiği mûsikî*” mânâsında kullanılmıştır. Mızıkâ takımının bulunduğu yere tablhâne, nakkârehâne veya nevbethâne denirdi (Eflâkî, 1973: 374; Esterebâdî, 1990: 146; Türkçe Sözlük, 1988: 2/1649; Aka, 1991: 116; Özaydın, 2007: 38; Bilgiç, 2012: 294; T. Vural ve F. Vural, 2012: 97; Kaya, 2012: 97). Burada nevbet çalanlara nevbetiye denirdi (Merçil, 2007: 116).

Adı nevbet olmasa bile başta davul olmak üzere bazı müzik âletlerinin Hunlardan itibaren Türklerde kullanıldığı bilinmektedir. Eski Türk devletlerinde savaş başlamadan ve büyük törenlerden önce Hakanlık Otağı kurulup tuğ dikildikten sonra davul çalınırdı (Turan, 1958: 41; Ögel, 2000: 8/15; Özaydın, 2007: 39).

Gök Tanrı İnancı’ndaki Tuğ Vurma töresinin İslâmiyet’ten sonra yeni bünyeye göre şekillendirildiği muhakkaktır (Başer, 1995: 197). Türk-

kopuz çalayım, o kollarını kaldırıp oynasın, benim seninle sözüm yok.” (74) cümleleri kaydedilmiştir.

⁶“*Farsçada “daha büyük, en büyük” anlamına gelen mihter kelimesinin Türkçeleşmiş şekli olan mehter (çoğulu mehterân); Osmanlı saray teşkilâtında mehterhâne denilen mûsikî takımından başka, Kavas, Bâbîâli Çavuşu, Rütbe-Nişan Müjdecisi (çaylak), At Uşağı, Çadır Uşağı ve yüksek rütbeli hizmetkârlar” gibi görevli sınıflar için de kullanılmıştır” (Özcan, 2003: 545).*

İslâm devletlerinde hükümdarların ve merkezdeki yöneticilerin himayesi altında yapılan müzik, nevbet olarak adlandırılmıştı. Ancak nevbet geçmişte sadece Türklerde değil diğer Doğu İslâm toplumlarında da görülmüştür. İcra edilişi yönünden nevbetin iki çeşidi vardı. Birincisi askerî alandaki nevbet: Orduyu coşturmak ve onlara moral vermek amacıyla icra edilirdi. İkincisi oda müziğine benzeyen nevbet: Bu nevbet, kökenine ve içerdiği makamların sayısına göre Batı Türkistan Nevbeti, Yakınoğu Nevbeti ve Kuzey Afrika Nevbeti olmak üzere üç çeşitti. Batı Türkistan Nevbeti'nde üç makam bulunurken Yakınoğu Nevbeti'nde dokuz, Kuzey Afrika Nevbeti'nde ise yirmi dört makam bulunuyordu (T. Vural ve F. Vural, 2012: 565-566; Kaya, 2012: 97).

II. Nevbet Sesinin Etkisi

Nevbet çalınmaya başlandığı zaman çıkardığı sesin etkisi birçok kaynaktan farklı şekillerde ifade edilmiştir. Kaynaklarda, özellikle davulun çıkardığı sesin insan ve çalındığı coğrafi bölge üzerinde hatta mecazî anlamlarla uzayda yarattığı etkiden bile bahsedilmiştir.⁷

Kaynaklar nevbet vurulmaya başlandığında çıkan sesin büyüklüğünden ve ortamda meydana getirdiği etkiden dağların, ovaların, yerin ve göğün inlediğini, güneşi ve ayı bir titreme aldığı abartılı bir şekilde anlatarak onun oluşturduğu ürpertiye belirtmeye çalışmışlardır (Yusuf Has Hâcib, 1959: 18; Moğolların Gizli Tarihi, 1986: 46; İbn Bibi, 1996: 1/398; Aksarayî, 2000: 79; Nizamüddin Şâmî, 1987:

⁷ Nevbet sesinin kaynaklarda geçen ifadelerine şunlar örnek verilebilir: "Gök gürlendi, nevbet davulunu vurdu." (Yusuf Has Hacib 1959: 18). "Boru ve davul sesleriyle insan nâraları göğe yükseliyordu. Sanki orada kıyâmet kopuyor zannediliyordu." (Beyhakî, 2019: 338). "... kara boğa derisinden yapılmış gür sesli davulumu çaldım." (Moğolların Gizli Tarihi, 1986: 46). "Bârgâh'ın kapısının önünde davul gümbürdemeye başladı. O gümbürtüden güneşi ve ayı titreme aldı." (İbni Bibi, 1996: 398). "Saltanat alayının hizmetinde davulun gümbürtülü sesini dağda ovada çınlatarak kalabalık bir ordu ile Niçe'ye vardılar." (Aksarayî, 2000: 79). "... gürğa, nefir, borğu, nakkâre sesleri Sur-ı İsrâfil gibi âlemi kapladı ..." (Nizamüddin Şâmî, 1987: 100). "Pâdişâhın davulunun içi boştur fakat sesi baş ağrıtır." (Devletşah, 1977: 4/574). "Nakkâre bir de tabl âvâzesinden. Sedâ geçti felek dervâzesinden" (Hadîdî Tarihi, 2015: 32). "Kulakları sağır eden ve sınırları bozan kösler çalınmaya başladı." (İbni Tagrıberdi, 2013: 72). "Dört bir yanında davullar ve borazanlar yeri göğu inletmeye başladı." (Marozzi, 2006: 212). Nakkâre: Çalgılardan bir çeşit küçük davulun adıdır (Ahmed b. Mahmud, 1977: 1/203).

100; Hadîdî Tarihi, 2015: 32; Devletşah, 1977: 4/574; İbni Tagrıberdi, 2013: 72; Marozzi, 2006: 208).⁸

Nevbetin ihtişamlı sesi çok uzaklardan duyulmaktaydı. Siyâsetnâme’de bir olayın haber verilmesi için başka saraylardan duyulabilen nevbet davulu vurulduğu şu şekilde kaydedilmiştir:

“Ben bu gece inancı pekişsin diye Nûşirevân’ı çağırarak bu listeyi ona takdim ederim. Mezhebimize imân etmesinin alâmeti olarak sesi tâ senin sarayından duyulabilecek davul, nefir ve kös⁹ çalınmasını emredeceğim. Nefir ve kös sesleri kulağına geldiğinde Nûşirevân’ın artık senin mezhebinin bir mü’mini olduğunu bil. Bu iş için bir kâsıdı görevlendirerek, Nûşirevân’ın mezhebine iştirakinin müjdesini almak için senin sarayına yollayacağım.” (288).¹⁰

Çıkan güzel ezgiler işitildiğinde kalplerin sevinç ve neşe ile dolması, bu güzel sesin insanı coşturarak ona moral vermesi, nevbet sesinin insanlar üzerindeki olumlu etkilerindendi (Aksarayî, 2000: 79; İbn Haldun, 1996: 4; Turan, 2014: 293).¹¹ Bu sesin insan üzerinde olumsuz etkileri de vardı. Nitekim nevbet çalındığı zaman çıkardığı şiddetli sesin insanın kulaklarını sağır edecek kadar etkilediği ve sınırlarını bozarak tedirgin ettiği kaynaklarda bahsedilmiştir (Beyhakî, 2019: 338; İbn Bibi,

⁸ Nevbet sesinin insan üzerinde yarattığı olumsuz etkiyi en iyi açıklayan örneklerden birisi İbni Tagrıberdi’nin Memlûkların İlhanlılar ile yaptığı savaş sırasında Memlûklu ordusundaki davulun sesiyle ilgili söylediği şu sözdür: *“Sultanın davulları çalınıp kösler vurulunca kalpleri korku sardı.” (110).*

⁹ Günümüz Türkçesinde kös şeklinde söylenen Farsça kûs kelimesi “vurma, çarpma ve dövme” gibi anlamlara gelir. Özergin, kösün “deri” anlamındaki Sümerce kelimedenden alındığını iddia etmiştir. Moğolca’da kö’ürge, Çağatay-Türk kültür çevresinde keürge, Kaşgarlı Mahmud’da küwrüg, Ali Şîr Nevâî’de körge adıyla anılır (Kaşgarlı Mahmud, 2005: 337; Sanal, 2002: 271). Bu kelimeye Azerî lehçesinde kyoc, Özbek lehçesinde ve Tacikçede kus-nagora denilmektedir.

¹⁰ Târîh-i Güzîde’deki bir şiirde nevbet sesinin her yere ulaşmasıyla ilgili olarak şu mısralar yazılıdır:

*“Senin nevbetinin sesi herkese ulaşsa da
Lâkin senden başkasına ulaşmaz nevbet” (102).*

Nevbet davulunun sesinin uzaktan duyulmasına başka bir örnek Esterebâdî’nin eserinde şu cümlelerle kaydedilmiştir: *“Biraz daha yol alınca kaleden bir hayli uzaklaştığını anladı. O arada davul sesi kulağına geldi.” (242).*

¹¹ Nevbet sesinin insan üzerinde yarattığı olumlu etki Esterebâdî’nin şu cümlelerinde açıkça görülmektedir: *“Savaş davulunun sesi kulaklarına sazın sesinden daha hoş gelen, er meydanında vuruşmayı, oynayıp dans etmekten kolay sayan yiğit askerleri ve korkusuz savaşçıları düşmana karşı koymaları için sağ ve sol cenahlarda görevlendirdi.” (326).*

1996: 1/398; Devletşah, 1977: 4/389; Marozzi, 2006: 212; T. Vural ve F. Vural, 2012: 566).¹²

III. Nevbetin Kullanıldığı Alanlar

Geçmişte nevbet çok çeşitli alanlarda ve farklı amaçlar için kullanılmıştır. Bu alanları şu başlıklar altında sınıflandırabiliriz.

A. Hâkimiyet Alâmeti Olarak Nevbet

İslâmiyet'ten önceki Türk devletlerinde han, hakan, kağan, tanhü, şanyü, ve ilteber gibi çok çeşitli unvanlar alan hükümdarların alâmetleri arasında; örgin (taht), otağ (hakan çadırı), tuğ (sancak), kotuz (sorguç) ile birlikte davul da bulunuyordu (Çandarlıoğlu, 2003: 96). Bu dönemde savaşlardan veya törenlerden önce Hanlık Otağı kurulup tuğ dikildikten sonra davul çalınırdı (Ögel, 2000: 8/15; Sevim ve Merçil, 1995: 502; Kaya, 2012: 97).

Hunlardaki davulun bağımsızlık sembolü olarak önemi Çin kaynaklarından anlaşılmaktadır. M.Ö. 119'da Hunlar ile Çinliler arasında yapılan savaşta Çinlilerin ünlü komutanı Ho Ch'ü-ping, Hunlara hücum ederek birçok esir ile birlikte bayrak ve davulu ele geçirdi. Bu davul Türkler için bir namus sembolü ve hâkimiyet alâmeti olduğu için çok önemliydi (Ögel, 2000: 6/29; Özaydın, 2007: 41; T. Vural, 2012b: 67-68).

Göktürklerde davulun karşılığı olarak köbürge kelimesi kullanılmıştır (Orhon Yazıtları, 1988: 56). Çin kaynakları, Göktürk hakanının otağının önünde kurt başlı bir sancak olduğunu, bu sancağın yanında Kağanlık Davulu ile diğer sembollerin bulunduğunu kaydetmişlerdir. Göktürklerde tahta çıkan hakanlara kurt başlı bir sancak ve davul verilmesi davulun hâkimiyet alâmeti olarak kullanıldığına bir başka örnektir (Ögel, 2000: 8/34; Özaydın, 2007: 39; Kaya, 2012: 96). 585 yılında isyan eden Göktürk Kağanı İşbara'ya (582-587) Çin imparatorunun onu tanıdığının bir göstergesi olarak gönderdiği hediyeler arasında davul ve boru da vardı. Bu bilgidен davulun Göktürklerde hâkimiyet alâmeti olarak kullanıldığı açıkça anlaşılmaktadır (Ögel, 2000: 8/42; Turan, 1958: 41; Taşağıl, 2003: 45-46; T. Vural, 2012b: 68). Çin İmparatoru T'ang T'ai-tsung, Çin'e bağlanan Göktürklerin başına kağan atadığı A-shih-na'ya davul ve tuğ yollamıştı. Çin'e karşı başkaldıran Batı Göktürk Hükümdarı İşbara Kağan'ın Çinlilerle yaptığı savaşta yenildiğinde davullarını, sancaklarını ve silahlarını Çinli komutana kaptırdığı bilinmektedir (Taşağıl, 2003: 41-

¹² Osmanlı Devleti'nde ise mehter takımının içerisindeki müzik âletleriyle birlikte bu durum düşmana zarar vermek amacıyla kullanılmaya devam edilmiştir (Tekin, 2013: 513-514).

42; Erkoç, 2008: 70; Sanal, 2002: 270-272). D'ohsson, Çin hükümdarının Orta Asya'da göçebe halinde yaşayan ve kendilerine hiç rahat vermeyen Tatarlara karşı önlem için, onları kendisine tâbi kılma yoluna gittiğini ve bu nedenle Tatar reislerine hükümdarlık alâmeti olarak unvanlar, övgüler, beratlar, mühürler, hükümdar elbiseleri, bayrak ve davul verdiğini kaydetmiştir (23). Bütün bu örnekler İslâmiyet'ten önceki Türklerde davulun hâkimiyet alâmeti olarak kullanıldığını göstermektedir.

Nevbet İslâmiyet'ten sonraki Türklerde birçok alanda kullanılmakla birlikte en yaygın şekliyle hükümdarların hâkimiyet alâmeti olarak karşımıza çıkmaktadır. İbnü't-Tıktakâ'ya göre hükümdarlar nizâmı tesis etme konusunda gösterişe önem verdiklerinden kapılarının önünde borazan gibi büyük çalgılar ve davullar çaldırılmışlar, başlarının üzerinde sancaklar dalgalandırmışlardı (44).

İslâmiyet'ten önceki Türklerin kullandığı davula, İslâmî devirdeki Türk devletleri tarafından yeni mûsikî âletleri ilave edilerek nevbet takımı meydana getirildi. Bu dönemde yeni bağımsız olan veya bağımsızlığını ilan eden Türk hükümdarlarının adlarına para bastırmalarına ek olarak hutbe okutmak ve nevbet çaldırmak gibi yapılması zorunlu sayılan başka uygulamalar eklendi. Hükümdarlık alâmeti olarak değer kazanan nevbet; hükümdar sarayının veya otağının kapısının önünde belirli zamanlarda, genellikle namaz vakitlerinde usulüne uygun olarak çalınırdı.

Türk-İslâm devletlerinde tuğ ve davulun bağımsızlık sembolleri olarak kullanılmasının kökleri oldukça eskidir. Nevbet, Karahanlılarda hükümdarın huzurunda çalınan davul ve kös anlamına gelen tuğ kelimesiyle kaydedilmiştir (Kaşgarlı Mahmud, 2005: 127). Karahanlı kültür çevresinde yetişen Yusuf Has Hâcib ise tuğ kelimesini hem sancak hem nevbet anlamında kullanmıştır (18). Karahanlılarda hâkimiyet sembolü olarak davulun "kövrüg" adı ile varlığını devam ettirdiği bilinmektedir. Nitekim Yusuf Has Hâcib, kövrüg'ü vezîrlik alâmetleri arasında sayarak bu hususu açıkça belirtmiştir. Kövrüg'ün "köprüge" imlâsıyla hâkimiyet sembolü olarak Göktürklerde kullanıldığı dikkate alınırsa Karahanlıların bu konuda da Türk millî geleneklerini devam ettirdikleri anlaşılır (Yusuf Has Hacib, 1959: 86; Genç, 1981; 153-154; Yazıcı, 1992: 90; T. Vural, 2012a: 446).¹³ Yusuf Has Hâcib'in nevbet ile ilgili söylediği "*Gök gürlledi, nevbet davulunu vurdu. Şimşek çaktı, hakanın*

¹³ "Kövrüge" olarak geçen kayıtlar da vardır (Zemahşerî, 2017: 85; Clauson, 1981: 174).

tuğunu çekti." (18) cümleleri devletin ihtişam ve kutsallığını gösteren sembolik bir söz olmasının yanında nevbetin bu ihtişama olan katkısını göstermesi bakımından da önemlidir. Hakanın nevbet davulunun bulutlar ve gök gürlemeleri ile ilişki içinde olması Türk düşüncesinin güzel bir örneğidir. Bu dönemde diğer İslâm toplumlarında ve Batı'da bu şekilde görkemli, büyük ve gür ses çıkaran davullara rastlanmamıştır. Bu nedenle Türklerdeki nevbeti Türk devlet anlayışına göre yorumlamak gerekir (Ögel, 2000: 8/16; T. Vural ve F. Vural, 2012: 565).

Gazneliler de nevbeti hâkimiyet alâmeti başta olmak üzere çok geniş bir alanda kullandılar. Mesud b. Mahmud (1031-1041), Abbâsî Halîfesi Kâim Biemrillah'dan veliahdlığının tasdik edildiğine dair menşûr aldıktan sonra sarayının kapısında nevbet çaldırmıştı (Beyhakî, 2019: 16).

Selçuklu sultanları Tuğrul Bey'den (1040-1063) itibaren tahta çıktuktan sonra saltanatlarının tasdiki sırasında halife tarafından kendilerine verilen unvan ve lakapları kullandılar, kapılarının önünde nevbet çaldırdılar (Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2010: 98-99; Kafesoğlu, 1972: 144; Köymen, 1976: 77). Halife Kâim Biemrillâh, 1058 yılında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'e Bağdad'a girişinden bir gün sonra hil'at giydirerek onun sultanlığını tasdik etti. Bu tasdikten sonra Sultan davul ve zurnalarla sarayına döndü (Sıbt İbnu'l-Cezvî, 2011: 41-42; İbn Kesîr, 1994: 192; Azimî, 1988: 167; Cüzcânî, 2015: 115). Abbâsî Halîfesi Kâim Biemrillâh'ın Selçuklulara gönderdiği hükümdarlık alâmetleri arasında kara sancak ve yetki vermeyi simgeleyecek altın bir asa ile birlikte sultanın önünde çalınan bir nevbet de vardı (Gordlevski, 1988: 49).

Selçuklular döneminde sadece başkentte ve otağın önünde değil, sultanların giyaplarında Bağdad'daki saraylarının önünde de nevbet çalınırdı. Sultan Tuğrul Bey'in hastalanarak 8 Ramazan 455/4 Eylül 1063 tarihinde vefat ettiğini (İbnü'l-Esîr, 1987: 41; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2013: 108; İbnü'l Adim, 1982: 7) Büyük Selçukluların Bağdad Vâlisi Ebû Saîd'den önce haber alan halife, bunu dünyevî hâkimiyeti yeniden ele geçirmek için fırsat bildi. Hâlbuki buradaki Selçuklu temsilcisi kendi payitahtından resmî bir yazı almadıkça vazifesine sürdürmek niyetindeydi. Bu nedenle halifenin Irak'ı kendi hâkimiyetine geçirmek için aldığı kararları tanımayarak, bir taraftan müdafaa tedbirleri alırken diğer taraftan Bağdad'daki Selçuklu idare binasının önünde sultanın hâkimiyetinin sembolü olan nevbeti çaldırmayı sürdürdü. O, böyle davranmakla Selçuklu hâkimiyetinin devam ettiğini gösteriyordu (Turan, 1958: 40; Turan, 1969: 101-102; Köymen, 2001: 88; Sevim ve Merçil, 1995: 502).

Tuğrul Bey'den sonra Çağrı Bey ve İnanç Yabgu da kapılarında hâkimiyet alâmeti olarak nevbet çaldırdılar (Turan, 1969: 234). Vezîr Amidü'l-Mülk, Sultan Alp Arslan'ı (1064-1072) karşılayıp tahta oturduğunda nevbet çaldırılmış hatta bu durum Vezîr Nizâmü'l-Mülk ile aralarında kıskançlığa sebep olmuştu (el-Bündârî, 1999: 28).

Selçuklularda XII. yüzyıla kadar nevbet; kös, davul, boru ve zilden meydana gelirken bu yüzyıldan itibaren Nay-ı Türkî denilen Türk borusu eklenmiştir (T. Vural, 2012b: 69).

Türkiye Selçuklularında nevbet takımı sultanın yanında bulunurdu. I. Gıyâseddîn Keyhüsrev (1192-1196, 1205-1211) tahta oturunca adına hutbe okutmuş, para bastırılmış ve nevbet çaldırılmıştı. Rükneddîn Süleyman Şah'a (1196-1204) ise Sultanlık Nevbeti, Gürcistan Seferi öncesinde ulaştı (İbn Bibi, 1996: 1/36). Konya'nın efendileri, itibarlı kimseleri, ahileri ve müzisyenleri Sultan I. Alâeddîn Keykubad (1220-1237)'i nevbet çalarak karşılamışlardı (İbn Bibi, 1996: 1/138-139). Türkiye Selçuklularının Moğolların egemenliğini tanımak zorunda kaldıkları dönemde saltanat tahtına oturan Cimri de 10 Zilhicce 675/13 Mayıs 1277 tarihinde, önceki sultanların âdetine uyarak kendi adına hutbe okutup para bastırdı ve kapısında nevbet çaldırdı (İbn Bibi, 1996: 2/210; Aksarayî, 2000: 97; Münecimbaşı, 1935: 80).

Rükneddîn Kılıç Arslan (1249-1254, 1257-1266)'ın ölümü üzerine yazılan aşağıdaki şiirdeki mısralar, Türkiye Selçuklu Devleti'nde hükümdarlık alâmetlerini göstermesi açısından önemlidir:

*“Ey sikke! Olaydan sora ayarın kalmadı.
Ey davul (kös)! O şahlar şahının mâtemi için kükre.
Ey taç! Ülkenin nizâmı bozuldu, toprağa düş.
Ey taht! Pâdişâhın talihi karardı zehir iç.
Ey çetr! Şimdi siyah kisve giymek yakışır”*

(İbn Bibi, 1996: 2/169-170).

Hârezmşâhların nevbeti hükümdarlık alâmetlerinden biri olarak kullandıkları ve Sultan Alâeddîn Muhammed'in (1200-1220) İskender Nevbeti adıyla dikkat çekici bir nevbet takımının olduğu kaynaklarda yer almıştır (Hamdullâh Müstevfi-yi Kazvîni, 2018: 394). Celâleddîn Hârezmşâh (1220-1231) zamanında da nevbet çalınıyordu. Büyük ölçüde Türklerden etkilenen Moğollardaki hükümdarlık alâmetleri arasında alem, sancak, tuğ, asâ ve nevbet bulunuyordu (Spuler, 1957: 297). Cengiz Han'ın (1206-1227) gece muhafızlarının yapması gereken görevleri söylediği Yasası'nda davulun hükümdarlık için çok önemli olduğu

şu cümleden anlaşılmaktadır: “Gece muhafızları sancağı, davulu (köbürge), mızrakları ve mutfak edevatını muhafaza edecekler.” (Moğolların Gizli Tarihi 1986: 199-200). İlhanlılarda şehzâdeler ile Moğol aristokrasisi sürekli ve ağırlıklı bir üstünlüğe sahipti. Bu nedenle bunların hem kösleri ve hem davulları vardı. Komutanların, özellikle başkomutanların kös vurdurma hakları vardı. Ancak köbürge ve tuğ, Yasa’ya göre tümen komutanlarının hakkıydı (Ögel, 2000: 8/50). İlhanlı hükümdarları tahta çıktıklarında nevbet çaldırırlar, ileri gelen kişilere hil’at giydirir, hâtûnlara, şehzâdelere, emîrlere sayısız para, mücevher ve kıymetli elbiseler dağıtırlardı (Reşîdüddîn, Fazlullah, 2013: 78; Erkoç, 2015: 40). İbn Battûta, İlhanlı hükümdarı Ebû Sa’id Bahadır Han (1316-1335)’a ve nevbet davullarına konağın sökölüp yola çıkması sırasında rastlamış, bu yolculuğun başlaması esnasındaki gördüğü hazırlıkları ayrıntılı bir şekilde anlatırken davulun bu devlette ne kadar önemli bir yerinin olduğunu vurgulamıştır.¹⁴

Nevbet, diğerk hâkimiyet alâmetleri ile birlikte dönemin Türk olmayan müelliflerinin de dikkatini çekmiştir. İbn Haldun Türklere ait hükümdarlık alâmetlerini sayarken davul ve kösün bulunduğunu şu cümlelerle kaydetmiştir:

¹⁴ İbn Battûta, İlhanlılarda davulun önemini şu cümlelerle ifade etmiştir: “Trak hükümdarlarının seyahate çıktığı ve bir yerde konakladığı vakit nasıl bir merasim yapıldığını görmek amacıyla Ebû Sa’id’in avânesi ile Bağdad’dan hareket ettim. Burada şafak sökerken yola çıkmak, kuşluk zamanı mola vermek adettir. Onların yolculuk düzenleri şöyle: Kumandanlardan her biri askeri, davulu ve bayrağıyla gelip sağda veya solda kendine ayrılan yerde durur. Oradan bir adım dahi öne geçmez. Hepsi gelip sıralandıktan sonra hükümdar atına biner, kalkış davulu çalınır. Her kumandan ilerleyerek hükümdarı selamladıktan sonra daha önce belirlenmiş yerine döner. Sonra mabeyinci ve nakipler sultanın huzuruna gelir. Bunların arkasında, güzel elbiselere bürünerek, sultanın atarına binmiş yaklaşık yüz kişiden oluşan saz ve söz takımı ilerler. Çalgıcılar takımının başında boyunlarına davul asılı on süvârî ile elinde zurna bulunan beş süvârî yer alır. Bu zurnalara bizim orada “gayta” [=gayda] deniliyor. Süvârîler bu davul ve zurnaları çalarlar, bir müddet sonra durduklarında saz takımından on kişi onların yerini alır ve şarkı söyler. Bu şekilde on devir yapılıncâ konaklama vakti gelir. Yolculuk esnasında sayıları elliye yakın emîr, hükümdarın sağ ve solunda bulunur. Onların arkasında bayrak tutmak, davul çalmak ve zurna üflemekle görevli takımlar yer alır. Onlardan sonra asker köleler dizilir. Daha sonra mertebelerine göre çeşidi subaylar takip eder kafileyi. Her subayın kendine özgü bayrağı, davulu ve zurnası vardır.”(326).

“Türkler ilk önce baş tarafında bir tutam kıl bulunan büyük bir bayrak yaparlar ve bunu “Şalış” ve “Çetr” adıyla anarlar. Bu bayrak, sultana mahsustur ve onun alâmetidir. Bunun arkasından diğer bayraklar gelir. Bu Türkler bu bayrakları “Sancak” adıyla anarlar. Bunlar pek çok davullar kullanırlar, bunlara “Kösat” adını verirler.” (8-9).

Orta Çağ Türk-İslâm devletlerinde Nevbet çalma sayıları belirli kurallara bağlanmıştı (Eflâkî, 1973: 374-375; Ögel, 2000: 8/15; Sevim ve Merçil, 1995: 502). Sultanlarının gün içerisinde çaldırdıkları nevbet sayıları bağlı devletlerin emîrlerin ve şehzâdelerin çaldırdıkları nevbet sayılarından fazlaydı. Bu dönemde kurallara uymayan bağlı devletlerin hükümdarları, emîrler ve şehzâdeler; sultana, merkezi otoriteye ve halîfeye isyan etmiş kabul edilerek cezalandırılırlardı (Beyhakî, 2019: 73; Köymen, 2001: 88; Taneri, 1993: 109; Arslan, 2012: 88). Sultanlar dışındaki yöneticiler isyan etmiş olarak algılanmamak için çok dikkat etmek zorundaydılar. Nitekim Hârezmşâh Altuntaş; Sultan Mesud’un kendisi hakkındaki kötü düşüncesini sezip Herât sarayından davul çaldırmadan ayrılmış, böylece Sultan Mesud’un plânını bozmuştu (Beyhakî, 2019: 73).

1. Günde Beş Defa Nevbet Vurulması

118

Günde beş defa namaz vakitlerinde nevbet vurulması Türk-İslâm devletlerinde hükümdarlara özgü bir durum idi. Karahanlılarda tuğ ile ifade edilen nevbet, diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi hakanın kapısının önünde belli kurallara uyularak çalınırdı (Kaşgarlı Mahmud, 2005: 127; Ögel, 2000: 8/16). Gazneli sultanlarının saraylarının kapılarında namaz vakitlerinde olmak üzere günde beş defa nevbet çalınırdı (Köymen, 1979: 292). Selçuklularda sultanlar için nevbet, günde beş defa namaz vakitlerinde sarayın önünde çalınırdı. Selçuklulardaki bu uygulama Sultan Tuğrul Bey zamanında başladı. Sultan Tuğrul Bey’in Bağdad’da da otağının önünde günde beş defa nevbet çaldığı bilinmektedir (Köymen, 1976: 77; Köymen 2001: 89; Kafesoğlu, 1972: 144). Sultan Melikşah tahta oturduktan sonra kendi adına günde beş defa nevbet çalınırken o, amcası Osman b. Çağrı’nın da nevbey çaldırmasına izin verdi (Merçil, 2007: 118).

458/1066 yılında Hârezm Seferi’ne çıkan Sultan Alparslan, konakladığı yerlerin birinde muhtemelen çadırındayken kendi davulunun sesinden başka bir davulun sesini duyunca “Bu nedir?” diye sordu. Yanındakiler “Hezaresb’inn davuludur” dediler. Bunun üzerine, Sultan; “Hezaresb kim oluyor ki izinsiz bu işi yapıyor?” dedi. Sultan Alparslan’ın bu sözüne Hezaresb kırıldı. Ertesi gün Sultan ona hil’at

hediyeye etti ve gönlünü aldı (Sibt İbnu'l-Cezvî, 1999: 148; Köymen, 2001: 88-89; (Merçil, 2007: 117).

Hükümdarlar dışında günde beş defa nevbet çalınmasına verilecek ilginç örneklerden birisi de Gevherayîn'in durumudur. Muharrem 470/Temmuz-Ağustos 1078'de Bağdad'a gelen Sadü'd-devle Gevherayîn evinin kapısının önünde günde beş defa nevbet çaldırtmıştı. Oysa Gevherayîn daha önce talepte bulunmuş ve böyle bir geleneğin olmadığı gerekçesiyle isteği geri çevrilmişti (el-Bündârî, 1999: 53; İbnü'l-Esîr, 1987: 108; (Merçil, 2007: 118).

Mehmed Tapar'ın Sultan Berkyaruk (1092-1104)'a karşı hükümdarlık iddiasıyla 494/1101 yılında isyan edip Hemedan civarında günde beş nevbet defa çaldırması savaş sebebi olarak görülmüştü (Azimî, 1988: 32; İbnü'l-Esîr, 1987: 250; Râvendî, 1999: 44; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2010: 151; Turan, 1969: 180). Bundan başka Berkyaruk ile Mehmed Tapar arasındaki son savaştan sonra yapılan antlaşmanın bir maddesi Mehmed Tapar'ın da günde beş defa nevbet çaldırabileceği idi. Hükümdar dışında günde beş nevbet çaldırmanın isyan kabul edilmesine bir başka örnek Emîr Üner'in Sultan Berkyaruk'a karşı isyanı sırasında kırmızı otağ kurdurup kapısında günde beş defa nevbet çaldırmasıdır Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2010: 147; Köymen, 1984: 10; Turan, 1969: 181).¹⁵

Sultan II. Melikşah (1105), kardeşi Muhammed'i Atabeg Bozaba ve Vezîr Tâceddîn ile birlikte Fars'a göndermişti. Sultan Bağdad'a gelince Bozaba 1147 yılında onları İsfahan'a getirdi ve Muhammed'i tahta oturtturarak günde beş defa nevbet çaldırdı. Sultan bu durumu isyan kabul edip üzerlerine yürüdü ve Bozaba'yı öldürdü (İbnü'l-Esîr, 1987: 99; Aksarayî, 2000: 19; Ahmed b. Mahmud, 1977: II/72).

Sultan Sancar (1118-1157)'in, yeğeni Mahmud, günde beş nevbet çaldırıp saltanat merasimleri başlatması konusundaki kıskırtmalara alet olup Hemedan'a geldi (Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2010: 151). Sultan Sancar ile görüşmek için gelen Mahmud görüşmeden önce Vezîr

¹⁵ Emîr Üner'in nevbet çaldırma olayı şu şekilde gerçekleşti: *"Berkyaruk'un Horasan'a gittiği ve Mü'eyye'ül-Mülk'ün azledildiği sırada bu zat sultanın kölesi Üner'i yanına gitti ve; Senin Türkân Hâtûn ile oğlu Mahmud'dan ne eksiğin var? Sultan Melikşah seni bütün oğullarından daha aziz tutardı ve seni "oğlum" diye çağırırdı. Senin kalplerdeki yerin ve itibarın meliklerinkinden fazladır ve sen hüner ve maharet bakımından onlardan üstünsün. Ordu ve halk seni sever ve senin tarafındadır. Saltanat tahtına otur. Bir zafer kazanır kazanmaz bütün cihan eline geçer dedi. Üner bu hileye kandı ve hükümdarlık gururuna kapılarak kendi adına nevbet çaldırıp kırmızı otağ kurdurdu."* (Râvendî, 1999: 141).

Nizâmeddîn'in yanına geldi (Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2010: 170; Köymen, 1984: 10-11; Fidan 2015: 99). Vezîr onu, hükümdarın yanındayken günde beş kere nevbet çaldırmaması (Bûk-i Türki-Türk Borusu) konusunda uyardı (el-Bündârî, 1999: 124; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2010: 169). Ancak Sultan Sancar, yeğeni ve damadı olan Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un kendi yanında olmamak şartıyla günde beş defa nevbet çaldırmasına izin verdi (Köymen, 1989: 118).

III. Tuğrul döneminde (1177-1194), Halife Nâsır Lidinillâh'ın Atabey Kızıl Arslan'a gönderdiği bir mektup üzerine, Kızıl Arslan Irak Selçuklu hânedânına son vermek amacıyla 584/1188 yılında isyan ederek merasimle tahta oturup günde beş defa nevbet çaldırdı (Kafesoğlu, 1984: 118; Özaydın, 2007: 39; Merçil, 2007: 120). Ahmed b. Mahmud bu olayı: *"Kızıl Arslan engel ve rahmetten kurtuldum, pâdişâh oldum sandı. Kendi adına beş nevbet çaldırıp sevindi. Devletinin bâki kalacağına inandı. Kaza ve kaderden gâfil ve saltanat berbat olacağından cahildi. Sonra Atabey Kızıl Arslan bu hâl üzerinde Hemedan'da kaldı, Sultan Tuğrul'un bütün ülkelerini istilâ etti."* şeklinde anlatmıştır (2/130).

Hârezmsâhların da günde beş defa namaz vakitlerinde nevbet çaldırdıkları bilinmektedir (Taneri, 1993: 110; Kafesoğlu, 1984: 206; Arslan 2012: 89). Alâeddîn Muhammed namaz vakitlerinde hükümdarın kapısında beş nevbet çaldırma merasimine son verdi, bu yetkiyi oğullarına ve meliklere devretti. Ancak kendi sarayının önünde güneş doğarken ve batarken yirmi davul ile çalınan Zülkârneyn veya İskender Nevbeti adıyla bilinen nevbet çaldırdı.¹⁶ Delhi'deki Türk Sultanları da Zülkârneyn nevbeti çaldırırlardı (Ögel, 2000: 8/23).

¹⁶Zülkârneyn Semerkand'ı alıp Türk ülkelerine geldiğinde onların büyük ve güçlü bir ordusu bulunan Şû adındaki genç hakanları vardı. Bu hakan Balasagun yakınında Şû adında bir kale yaptırmıştı. Balasagun'daki sarayının önünde her gün beyler için 360 nevbet davulu vurdururdu (Ögel, 2000: 8/23). Nesevî Zülkârneyn Nevbeti için: *"Muhammed b. Tekiş, Nevbet davullarının altın kaplamalı, değneklerin inci kakmalı, diğer âletlerin mücevherlerle süslü olmasını, görevlilerin parlak ve yaldızlı üniformalar giymesini emretmiştir. Zülkârneyn nevbeti denilen bu nevbetin açılış merasimine bizzat nezaret eden Hârezmsâh, ilk nevbetin sarayında tutuklu bulunan hükümdarlar ve onların oğulları tarafından icra edilmesini istemişti. Nevbet çalan tutuklular arasında son Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un oğlu, Gûrlu Gıyâseddîn Mahmud'un oğulları, Bâmiyân hâkimi Melik Alâeddîn, Belh Vâlisi İmâdüddîn ve oğlu, Tirmiz Vâlisi Behram Şah, Buhâra hâkimi Sancar gibi çok sayıda ünlü şahsiyet vardı."* cümlelerini kaydetmiştir (Nesevî, 1934: 21). Hamdullah Müstevfi-yi Kazvî'nî ise biraz da abartılı bir şekilde ; *"O, kendisi için İskender'in Nevbeti'ni kurdurdu. 27 eşek yükü altından*

Türkiye Selçuklularında Sultan I. Mesud'dan (1116-1155) itibaren namaz vakitlerinde günde beş defa nevbet çalındı (İbn Bibi, 1996: 2/210; Aksarayî, 2000: 97; Müneccimbaşı, 1935: 80). İlhanlı hükümdarı Gâzân Han (1295-1304), Anadolu'daki komutanı Abışka (Abuşga) Noyan'dan Türkiye Selçuklu sultanı III. Alâeddîn Keykubad'ı kendi kontrolü altında tutmasını istedi. Bu emir üzerine III. Alâeddîn Keykubad'ı Kayseri-Elbistan arasındaki karargâhı Yabanlu'ya çağırarak Abışka Noyan, burada sultan adına günde beş defa nevbet çaldırdı (Merçil, 2007: 122).

Osmanlı pâdişâhlarının saraylarının kapısında günde beş defa nevbet çalınırdı. Merkez ve saray teşkilâtı kurulduktan sonra pâdişâhın Arz Odası'ndan çıkıp tahta doğru gidişinde Dîvân Nöbeti denilen bir nevbet çalınırdı (Turan, 2014: 293; Yüce ve vd., 1988: 498).

Abbâsî halîfelerinin kullandıkları nevbetler Türk-İslâm devletleri ile benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik İbn Kesîr'in şu cümlelerinden daha iyi anlaşılmaktadır:

“Celâlüd-devle Bağdad'a geldi. Halîfe onu Dicle'de bir gemide karşıladı. Beraberinde ekâbir ve ümerâ da vardı. Celâlüd-devle, halîfenin huzuruna vardığında yeri defalarca öptü. Sonra hükümet konağına gitti. Halîfe ise kendi sarayına döndü. Celâlüd-devle namaz vakitlerinin üçünde tıpkı Adüdü'd-devle, Samsamü'd-devle, Şerefü'd-devle ve Bahaü'd-devle zamanlarında olduğu gibi davul çalınmasını emretti. Halîfe ise beş vakit namazda kendisi için davul çalınmasını emrediyordu. Celâlüd-devle bu üç vakit davul çaldırmayı kendisi için beş vakte çıkartmak istedi, ancak kendisine “böyle yapman halîfe ile eşitlik iddiasında bulunduğun anlamına yorumlanabilir” dediler. Sonra o, beş vakitte de kendisi için davul çaldırmaya karar verdi.” (98).

2. Günde İki veya Üç Defa Nevbet Vurulması

Tâbi bir hükümdarın nevbet çaldırma sayısı ile metbû hükümdarınki farklıydı (Nesevî, 1934: 21). Türk-Sultanları; meliklerin, tâbi hükümdarların ve emîrlerin sabah, akşam ve yatsı namazı vakitlerinde olmak üzere günde üç defa nevbet çaldırmalarına izin vermişlerdi. Hükümdarlar dışında üç yerine beş nevbet çaldıranlar ise cezalandırıldılar (Nizâmü'l-Mülk, 2009: 199; Turan, 1958: 40; Kafesoğlu, 1972: 144; Köymen, 1976: 77; Sevim ve Merçil, 1995: 502; Özaydın, 2007: 39). Nitekim Celâleddîn Hârezmşâh, kendisiyle aynı sayıda nevbet

davul yaptı. Yabancıardan yirmi beş ve Sultan'ın yakınlarından iki kişi olmak üzere ilk gün yirmi yedi şehzâde o nakkâreyi çaldılar.” kaydını düşmüştür (394).

çaldıran Ahlât Vâlisi İzzeddîn Aybeg'e ölüm cezası vermişti (Nesevî, 1934: 21; Kafesoğlu, 1984: 206; Taneri, 1993: 110; Arslan, 2012: 89).

Gazneliler döneminde veliahd tâyîninde nevbet çalınırdı. Mesud'un Abbâsî Halîfesinden veliahdlık menşûru almasından sonra nevbet çalınmıştı (Arslan, 2012: 88). Sultan Mesud, oğullarından Mevdûd'u ve Mecdûd'u vâli tâyîn ettiğinde her ikisine nevbet takımı hediye etmiş, onlar vâli oldukları bölgelerde bu nevbeti iki veya üç defa çaldırmışlardı (Köymen, 1979: 292).

Selçuklularda tâbi hükümdarlardan Fazlaveyh, Hemedan'a gelerek, Sultan Alparslan'a kardeşi Kavurd'tan şikâyetle bulunduğu zaman, sultanın ikramına ve hil'atlarına nâil olmuş, sultan onun kapısının önünde namaz vakitlerinde beş defa nevbet çalmasına izin vermişti. Bu örnek, tâbi hükümdara gösterilen pek nadir bir iltifat ve istisna idi. Çünkü tâbi hükümdar günde üç defa nevbet çaldırabilirdi (Sıbt İbnu'l-Cezvî, 2011: 188-189; Turan, 1969: 114; Köymen, 1976: 77; Özaydın, 1990: 22). Sultan Melikşah (1072-1092), Fahrû'ddevle'nin karargâhında bulunduğu müddetçe sabah, öğle ve akşam namaz vakitlerinde olmak üzere kapısında üç defa, tâyîn edildiği Diyarbakır'da ise beş namaz vaktinde nevbet çaldırmasına izin vermişti (Sıbt İbnu'l-Cezvî, 2011: 255; Yinanç, 1992: 137). Büyük Selçuklularda önemli görevlerden biri Hares Emîrliği idi. Sultanlar birini zindan, sopa veya idam cezasına çarptırıp bu cezanın uygulanmasını emrettiklerinde bu işin gerçekleştirilmesi Hares Emîri'ne düşerdi. Böylesine çok önemli görevleri yerine getiren Hares Emîri'nin kös, alem ve nevbeti bulunurdu (Nizâmü'l-Mülk, 2009: 199). Sultanlar, bazı özel önem verdikleri elçilerin geldiğinde kabullerinde onların kapılarında gönde iki veya üç defa nevbet çaldırılırdı. Sultan Sancar, halife'nin kendisine gönderdiği elçi Ali b. Tarrad ez-Zeynebî'ye izzet ü ikramda bulunmuş ve kapısının önünde üç namaz vaktinde nevbet çalmasını emretmişti (İbn Kesîr, 1994: 369).

Osmanlı Devleti'nde pâdişâhlardan başka vezîrlerin de nevbet çaldırma yetkileri vardı. Vezîrlerin çaldıracakları nevbet sayısı üç olarak sınırlandırılmıştı. Ayrıca pâdişâh ve vezîrlerin kullandıkları nevbet takımları arasında da farklılıklar vardı. Vezîr ve paşaların yedi, sadrâzâmın dokuz, pâdişâhların ise on iki katlı nevbetleri vardı (Ögel, 2000: 8/47; Yüce ve vd., 1988: 498).¹⁷ Vezîrlerin nevbet çaldırmalarına bir diğer örnek Rus Seyyah Afanasiy Nikitin'in verdiği bilgidir. Ona göre, Hindistan'daki Behmen Türk Sultanlığı'nın (1347-1527) ünlü vezîri

¹⁷ Nevbetin büyüklüğü kat terimi ile ifade edilir ve her bir sazın sayısına göre değişirdi.

Melikü't-Tüccar'ın¹⁸ sarayında yirmi borazan, on nakkâreci ve on davulcu bulunuyordu (26).

Geçmişte neveti sadece devlet görevlilerinin değil bazı nüfûzlu kimselerin de çaldığına rastlanılmıştır. Örneğin Vezîr Nizâmü'l-Mülk'ün kapısında günde üç defa nevet çalmırdı (Merçil, 2007: 121). Onun oğlu Mü'eyyed'ül-Mülk 475/1082-1083 yılında İsfahan'dan Bağdad'a geldiğinde burada kendi evinin önünde namaz vakitlerinde olmak üzere günde üç defa nevet çaldırdı. Ancak bu durum halifenin hoşuna gitmedi ve nevet çalmaya son verirdi (el-Bündârî, 1999: 73; Merçil, 2007: 121).

Türk-İslâm devletlerinde hükümdarlardan başka bağlı devletlerin hükümdarlarının, bir bölgeye vâli tâyin edilen şehzâdelerin, yüksek rütbeli devlet adamlarının ve sipehsalârların da nevet takımları vardı. Bu dönemdeki Türk hükümdarları; kendilerine bağlı beyleri, emîrleri ve komutanları taltif etmek istediklerinde, onlara bağımsızlık verdiklerinde veya bağımsızlıklarını tanımak zorunda kaldıklarında başka hediyelerle birlikte bir çalgı grubunu göndermeleri gelenek halini aldı (Bilgiç, 1944: 294; Turan, 1958: 40; Köymen, 1976: 77; Taneri, 1993: 109; Arslan, 2012: 88; T. Vural ve F. Vural, 2012: 565-566; Turan, 2014: 293). Sultan Alparslan'ın kendine tâbi hükümdarlardan Fazlaveyh'e hil'atlar gönderdiği ve kapısında nevet çaldırmasına izin verdiği bilinmektedir (Özaydın, 1990: 2; Köymen 2001: 89; 2). Sultan Melikşah, Cemâziyelevvel 476/Eylül 1083 tarihinde Mervanoğullarına son vermesi için Fahrûddeve'yi Diyarbakır ve Ahlât bölgelerinin emîrliğine tâyin ettiğinde tıpkı yarı bağımsız şekilde vâli tâyin edilen Selçuklu şehzâdelerine yapıldığı gibi kös, hil'at ve sancak gönderdi, onun nevet çaldırmasına izin verdi (el-Bündârî, 1999: 77; İbn Kesîr, 1994: 254; Sibt İbnu'l-Cezvî, 2011: 255; Yinanç, 1944: 137-138; Kafesoğlu, 1973: 38). Abbâsî Halifesi Müsteşrîd Billah ve Büyük Selçuklu Sultanı Sancar'ın, Danişmendli Melik Gâzi (1106-1134)'nin hâkimiyetini tasdik etmek amacıyla gönderdikleri hediyeler arasında nevet de vardı (Özaydın, 2007: 39). Sultan I. Alâeddîn Keykubad, Emîr Hüsâmeddîn Çoban'a 1223 yılındaki Suğdak Seferi sırasında nevet takımı hediye etmişti (Ahmed b. Mahmud, 1977: 2/153-154; Özaydın, 2007: 40). Sultan II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in başarı kazanan emîrleri ödüllendirirken onlara verdiği hediyeler ve imtiyazlar arasında nevet çaldırma izni de vardı (Özaydın, 2007: 40). Bu konuda bir örnek de II. Gıyâseddîn Mesud'un (1282-1296, 1302-1308) Osman Gazi'ye (1299-1326) bağımsızlık fermânı ve Uç

¹⁸ Şemseddîn III. Muhammed (1463-1482) zamanında vezîrlük yapmıştır.

Beyliğı alâmeti olarak davul, boru ve zilden oluşan nevbet takımı göndermesidir (Hadîdî Tarihi, 2015: 32; Neşrî, 2018: 39).¹⁹ Osman Gazi kendisine davul ve boru getirenlere bunları çaldırması ve müzik bitene kadar ayakta durmuştu.²⁰ Osmanlı Devleti'nde Dîvân Nöbeti denilen nevbetinden başka sarayda yapılan törenlerde de nevbet çalınırdı (Gordlevski, 1988: 94; Ögel, 2000: 8/17-18; Yüce ve vd. 1988: 498).²¹ Yezdî, Emîr Timur'un (1370-1405) 1370 yılında Emîr Hüseyin'i ortadan kaldırmasından sonra Seyyîd Bereke'nin ona saltanat alâmeti olarak davul ve alem takdim ettiğini kaydetmiştir (Nizamüddin Şâmî, 1987: 94). Altınordu tahtına geçmek için yardım isteyen Toktamış'a (1380-1406) Emîr Timur'un yardıma ilaveten verdiği hediyeler arasında davul da vardı (Lamb, 2020: 135).

B. Askerî Alanda Nevbet

Mûsikî, insanı çok yönlü olarak güçlü bir şekilde etkiler. Bazen onu canavarlaştırırken bazen de sakinleştirir. Bu açıdan mûsikî, askerî teşkilâtın içinde yer almış ve bu sisteminin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Davul sesinin gür çıkması nedeniyle askerleri daha çok etkilediğinden orduda ön plâna çıkmıştı (Baykara, 2001: 199; Sanal, 2002: 271).²²

¹⁹ Oruç Beğ Tarihi ve Anonim Osmanlı Kroniğı ise Karacahisar'ın fethinden bahsetmiş ancak davul, kös ve nevbetten bahsetmemiştir (Oruç Beğ, 2014: 15; Anonim Osmanlı Kroniğı, 2015: 9; Yüce ve vd., 1988: 498).

²⁰ Osman Gazi'nin müziğın çalma süresince ayakta durmasının nedenini Âşık Paşaoğlu şu şekilde kaydetmiştir: *"İki hususî mânâsı vardır. Bunların biri gazilerdir. Nöbet vurulması gazanın bildirilmesidir. Gaza hazır olun demek olur. Bunlar Allah rızası için gazaya hazırız diye ayak üzere dururlar. Diğeri, yoksul doyurucu sofrası sahipleridir. Dünya halkına nimetler yedirirler. Bu Osmanlı Hânedânı ne yaparsa ahlâk kanunu üzere yapar"* (19).

²¹ Osmanlılarda Osman Gazi ile başlayan nevbet veya mehter müziğı, II. Mahmud dönemine kadar sürmüştü. II. Mahmud 1826'da Mehterhâne'yi kapattı. Yerine Batı'daki askerî mızıkta takımlarına benzer bandonun kurulması için Enderun'daki gençlerden yeni bir mızıkta takımı oluşturdu (Özcan, 2006: 422; Turan, 2014: 294).

²² *"Davul ve kös, yüksek sesleri ve coşturucu güçleri dolayısıyla savaşta âdeta bir silah gibi değer kazanmıştır. Osmanlı ordusu, mehter takımının vurduğu "Kûs-i Rihlet" denilen ritimle yola çıkar ve savaşa başlamadan önce çalınan "Tabl-ı Saf" ile nizâma girerdi. "Tabl-ı Cengi" veya Kkûs-i Gazâ" askere yön verir, davulların susması ise tuğ ve sancakların tehlikede olduğunu gösterirdi. Gün boyu süren savaşlarda o günkü çarpışmaların bittiğı "Tabl-ı Asayış", kalenin fethedildiğı veya zaferin kazanıldığı "Tabl-ı Beşâret" yahut "Kûs-ı Müjde" vuruşlarıyla duyurulurdu. Avrupalıları özellikle davul ve kösleriyle korkutan mehter takımı,*

Nevbetin ordu içinde kullanılmasının amacı; mûsikî nağmelerinin ve güzel seslerin işitildiğinde askerlerin kalplerinde sevinç ve neşe oluşturması içindi. Bu yolla onların çok ağır olan işleri kolay bir şekilde gerçekleştirmelerine imkân vermek ve yapmak istedikleri işlerin uğruna gerekirse canlarını feda etmelerini sağlamak amaçlanıyordu. Çok erken dönemlerden itibaren davulun öneminin farkına varan Türkler, eğitimlerinden başlayarak savaş esnasına kadar askerleri coşturmak ve onlara moral vermek amacıyla orduda neveti çok etkili bir şekilde kullandılar (İbn Haldun, 1996: 4; Turan, 2014: 293; T. Vural ve F. Vural, 2012: 566).²³

İslâmiyet'ten önceki Türk devletlerinde nevet askerî alanda Hunlar ve Göktürklerden itibaren kullanılmaya başlandı. Bu dönemde kös ve davulun çalınması savaşın başlamasına işaret ederdi. Savaş zamanlarında ordunun saldırı ve duraklamalarını Hakanlık Kösü'nün sesi belirlerdi. Bu anlamda davul bir savaş âleti olarak kullanıldı. Kaynaklar savaş sırasında kullanılan kılıç, gürz, kös ve davulun etkisinden ortamı toz bulutunun kapladığını, hatta bu savaş âletlerinin etkisinin büyüklüğünden adeta gökyüzünün renginin değiştiği kaydetmişlerdir (Aksarayî, 2000: 225; Ögel, 2000: 8/3; Özaydın, 2007: 39; Bilgiç, 2012: 294).

Hunlar zamanında askerî alanda nevet benzer mızıkanın kullanıldığına dair bilgilere Çin kaynaklarından ulaşılmaktadır. Bu kaynaklar, Hunların davulu oldukça gelişmiş bir savaş taktiği olarak kullandıklarını kaydetmişlerdir. Hunlar davul çalarak orduyu hareket ettiriyor, hareket halinde olduğu zaman çaldıklarında ise durduruyorlardı. Böylece davul ile ordunun kontrolünü sağlamış oluyorlardı (Ögel, 2000: 8/41; Vural, 2012b: 68).

1683 yılındaki II. Viyana Kuşatması'ndan sonra "Alla Turca" denilen marş ritminde bir müzik türünün doğmasına sebep olmuş ve Haydn, Mozart ve Beethoven gibi birçok ünlü besteci "Türk Marşı" adıyla çeşitli orkestra parçaları bestelemişlerdir." (Bozkurt, 1994: 53).

²³ Türklerin orduda nevet kullanması diğer toplumlarında ilgisini çekmişti: "17. ve 18. yüzyıllarda başta Almanya olmak üzere neredeyse her devlet kendi mehter topluluğunu oluşturma girişimlerinde bulunmaktaydı. 1865 yılında Würzburg'da, 1686 yılında Hannover'da ve 1690 yılında Münih'te mehter takımları kurulmuştu. 1700 yılı başlarında Avrupa'nın irili ufaklı birçok şehrinde mehter takımları ya da adı değiştirilerek Türk Bandosu mânâsında "Türken Trommel" isimli bandolar kuruldu." (Kaya, 2012: 100).

İslâmiyet'ten önceki Türklerin orduda kullandıkları davul ve kös gibi müzik âletlerine İslâmiyet'ten sonra kurulan Türk devletleri tarafından yapılan yeni ilavelerle oluşturulan nevbet orduda da sıklıkla kullanıldı.²⁴

Karahanlılar dönemi savaşçılık ile kültürün harman olduğu bir zamandı. Nevbetin bu dönemde başlıca iki görevi vardı:

a) Hakan'ın otağı veya sarayında nevbet vurma

b) Savaş alâmeti olarak nevbet vurma (Ögel, 2000: 8/106; Genç, 1981: 153-154; T. Vural, 2012a: 446).

Gazneliler de nevbeti orduda kullandılar. Ali Tegin (1020-1034) zamanında Karahanlı-Gazneli mücadelelerinde savaş başlamadan önce Gazneli ordusu, düşmana korku vermek amacıyla hava kararınca kadar nevbet çalmış, ertesi gün sabah olunca da askerler savaş düzeni alıp nevbetin vurulması ile savaşın yapılacağı alana doğru hareket etmişti (Beyhakî, 2019: 316; Köymen, 1979: 290). Sultan Mesud b. Mahmud zamanında Selçuklularla mücadele döneminde de nevbetin bu şekilde kullanıldığı görülür.²⁵ Bu dönemde nevbet orduda sadece piyâdeler tarafından değil aynı zamanda fillerin üzerindeki askerler tarafından da çalınırdı (Beyhakî, 2019: 316, 318; Köymen, 1979: 290).

Selçuklu ordusunda nevbetin kullanılması Sultan Tuğrul Bey zamanında başladı. Selçuklularda nevbet askerî bando tarafından çalınırdı (Eflâkî, 1973: 375; Turan, 1958: 39; Köymen, 1976: 77; Sevim ve Merçil, 1995: 502). Sultanlar sefer dâhil bir yere gittiklerinde nevbet takımlarını yanlarında götürürlerdi. Selçuklu devletlerinde ordunun toplandığı konak; akına başlayış veya sefere çıkma yeri idi. Davullar bu konaktan çıkış sırasında vurulurdu (Nizâmü'l-Mülk, 2009: 199; İbn Bibi, 1996: 1/394; Gordlevski, 1988: 47; Köymen, 2001: 89; Özyayın, 2007: 40). Sultan Alparslan'ın ordusu Malazgirt Savaşı öncesinde sürekli

²⁴ Bu konu Nizâmü'l-Mülk; *"Halife daha sonra askerlerin silah kuşanmasını ve cenk köslerine vurmasını, savaş borularının ötmesini, askerlerin ordugâhtan çıkıp düz alanda harp düzenine geçmelerini fermân buyurdu"* şeklinde kaydetmiştir (21). Fâtımîler nevbet konusunda Abbâsîlerden çok etkilenmişlerdi. *"Halife Aziz-Billâh'ın Suriye seferine çıkarken ordusunun içinde saz borusu ve iki tür davul bulunmaktaydı."* (Farmer, 2000: 36). Orta Çağ'daki Türk olmayan İslâm devletlerinde de savaş davullarına sıklıkla rastlanmaktadır. Saffârî hükümdarı Amr b. Leys ile Sâmânî İbrahim arasındaki savaş başlamadan önce her iki tarafın da savaş davulları çaldırmaları bu konuya verilecek bir örnektir (Hamdullâh Müstevfi-yi Kazvînî, 2018: 300).

²⁵ Beyhakî, Dandanakan Savaşı (1040) sırasında Gazneli ordusunda nevbetin kullanımını şu cümle ile kaydetmiştir: *"Bizimkiler bu gece sabaha kadar çalışıp savaşa hazırlandılar. Sabahleyin davullar çalınmaya başladı."* (539).

tekbir sesiyle haykırarak, nevbet çalıp etrafa oklar atarak Bizans ordusunu moral bakımından çökertmeye çalışmıştı (İbnü'l-Cezvî, 2014: 101; el-Bündârî, 1999: 39-40; El-Hüseynî, 1999: 25-26; Sevim ve Yücel, 1989, 71; T. Vural ve F. Vural, 2012: 572).

Musul Atabeyliği'ndeki savaş malzemeleri arasında davul ve boru da vardı. Ordu davul sesi ile hareket ederdi. Ancak aniden ve gizlice harekete geçecekse görevlilere özellikle davul çalınmaması emredilirdi. Ordunun hareket etmesi veya hareket halindeyken durması için komut davullarla veriliyordu (Gök, 2013: 390, 454).

Türkiye Selçuklularında nevbet takımının orduda çalındığı bilinmektedir (Göksu, 2010: 282). Kaynaklarda Sultan I. Gıyâseddîn Keyhüsrev'in Alaşehir Seferi'ne çıkarken, orduda nevbet çaldırıldığı bilgisi yer almıştır (Aksarayî, 2000: 139). Sultanın 1226 yılında Çemişkezek'i aldığıda nevbet çaldırıldığı da bilinmektedir (Taneri, 1993: 74; Cahen 2012: 74). Bu örneklere ilaveten Sultan I. Alâeddîn Keykubad, Celâleddîn Hârezmşâh ile 1230 yılında yapacağı Yassı Çemen Savaşı için yola çıktığı günde nevbet çaldırmıştı (Nesevî, 1934: 131; İbn Bibi, 1/394; Taneri, 1993: 82; Cahen, 2012: 84). 1243 yılında Türkiye Selçukluları ile Moğollar arasında yapılan Köseadağ Savaşı'nda Selçuklu ordusunda kullanılan nevbetin sesini İbn Bibi şu cümleler ile kaydetmiştir:

“Borunun ve davulun (kös) ötmeye başlamasıyla güneşin yüzü tozdan bembeyaz oldu. Hindi zilin sesinden ve çalınmasından yer tekerlek gibi yerinden oynamaya başladı. Akıl ve düşünce gürültüden iş yapamaz hale geldi. Kalp, can korkusunda çarpmaya başladı.” (1996: 2/146)

Kaynaklarda Türkiye Selçuklu ordusunda çalınan nevbetin etkisinin yeri-göğü titrettiği ifade edilmiştir (İbn Bibi, 1996: 2/69; T. Vural, 2012a: 449; Kaya, 2012: 97). Aksarayî, Türkiye Selçuklu ordusunun ihtişamından bahsederken aynı zamanda nevbet davulundan bahsetmiştir; *“Türkiye Selçuklu Devleti ordusu; yayası, süvârîsi, çok sayıda nevbet davulu, alem, bayrak ve sancağı ile Deccal'in ordusunu andırıyordu.”* (39).

Savaş öncesi ve savaş sırasında bir emirin duyurulması için davul veya trampet çalındığı bilinmektedir (Gök, 2013: 454). Nitekim Hârezmşâh hükümdarı Sultan Celâleddîn, 1221 yılında yapılan Parvan Savaşı sırasında Moğolların etrafını sarmaları için trampet çaldırarak ordusuna ata bin emrini vermişti (Cüveynî, 2013: 346; D'ohsson, 2014: 132). Yine Sultan Celâleddîn, İndus Nehri kıyısında Moğollarla mücadele

ederken askerlerini galeyana getirip onların tekrar hücum kalkmaları için nakkâre çaldırmıştı (İgnatiyeviç, 1953: 57).

Moğollarda savaş zamanlarında davulun çok önemli yeri vardı. Savaşa girecekleri zaman ordu içerisinde her taraftan görülen büyük bayrakları asarlar ve gür sesli davulları çalarak hem ordunun kontrolünü sağlar hem düşmana korku verirlerdi (Moğolların Gizli Tarihi, 1986: 46). İlhanlı ordusunun merkezinde bulunan nevbet, ordu kontrolünün sağlanması açısından çok önemliydi. Ordunun merkezinden başka sağ ve sol kanatlarında da nevbet davulu bulunur ve bu davulların çalınması ile ordu harekete geçer, eğer hareket halinde ise dururdu. Kumandanlardan her biri davulu ve bayrağıyla gelip sağda veya solda kendine ayrılan yerde durur, tamamı sıralandıktan sonra hükümdar atına biner, kalkış davulu çalınır ve ordu hareket ederdi (İbn Battûta, 2000: 326; Ögel, 2000: 8/105). İbn Tagrıberdi; Memlûkler ile İlhanlılar arasında gerçekleşen savaşta, Memlûk Sultanı Baybars'ın nevbet davullarını çaldırarak savaşın gerçekleştiği bölgeye yaklaşmasıyla, sesi duyan İlhanlıların korktuklarını bu korku ve tedirginlik ile 20 bin Tatar'ın savaş alanını terk ettiğini bu sırada Baybars'ın askerlerinin at sırtında nevbet davullarını çalmaya devam ettiklerini kaydetmiştir (110-111). Moğollar ile Memlûkler arasında 27 Rebiülevvel 699/22 Aralık 1299'da başlayan III. Hıms Savaşı'nda sağ kanatta görev yapan Moğol kumandanı Kutluğşah, saltanat köslerini kendi tarafına aldı. Onun böyle bir değişikliğe gitmesindeki amacı Memlûklerin Moğol sultanının merkezde değil de sağ kanatta bulunduğunu zannedip o tarafa saldırmaları içindi. Nitekim öyle de olmuş ve bu nedenle savaşın seyri değişmişti (Uyar, 2020: 67, 172).

Timurlular nevbet yerine nakkâre kelimesini kullanmışlar (Aka, 1991: 9; Marozzi, 2006: 119; İnalçık, 2016: 133) ve nevbet âletlerinin bulunduğu yere tablhâne veya nakkâr hâne, buraya bakan görevliye nakkâreci adını vermişlerdi (Aka, 1991: 116). Emîr Timur'un orduya çok önem verdiği bilinmektedir. Müellifi tartışma konusu olan ancak Emîr Timur'un faaliyetlerine büyük ölçüde ışık tutan Tüzükât'ta; Timur'un asker sayısına göre her komutana davul ve boru verdiği, ordu içerisindeki yüzbaşılardan büyük davulları taşıdıkları kaydedilmiştir. Timurlularda oymak ve boy beylerine de davul ve boru verilirdi (103-104). Emîr Timur'un bir emîri bir memleketi fethettiğinde veya bir orduyu yendiğinde onu ödüllendirirken verdiği hediyeler arasında Tuğ

ve nakkâre de vardı.²⁶ Yezdî, 803/1401 yılındaki Dımeşk kuşatması öncesinde Timurlu askerlerinin nakkâre ve nefir çalarak savaş çılgılığı attıklarını kaydetmiştir (Şerefüddin Ali Yezdî, 2013: 358).

Emîr Timur 783/1381 yılında Herât'ı fetih için sefere çıktığı zaman da ordusunda tabl (davul), nakkâre ve boru çaldırmıştı (Nizamüddin Şâmî, 1987: 100). 801/1398-1399 tarihinde Hindistan Seferi'ne çıktığında düşmana korku salmak için nakkâre çaldığı bilinmektedir (İgnatiyeviç, 1953: 140). Bu konuda başka bir örnek Sultan Yıldırım Bayezid ile Emîr Timur arasında 1402 yılında yapılan Ankara Savaşı'nda Emîr Timur, muharebenin başlaması için köslerin vurulmasını emretmişti (Nizamüddin Şâmî, 1987: 100). Bu dönemde; ordunun toplanması, geçit resmi, hücum emri ve askeri coşturmak amaçlı davullar da çalınırdı (Lamb, 2020: 156, 169-170, 203, 256). Timurlularda daha sonraki dönemlerde de orduda nakkâre çalındığı, savaşın kazanılmasından sonra ise müjde nakkâresi vurulduğu bilinmektedir. Nitekim 823/1420 yılında Mirza Şahruh (1405-1447), I. Azerbaycan Seferi'ne çıktığında tavacılara orduya savaş araçlarıyla birlikte nakkâre temin etmelerini emretmişti (Hasan-ı Rumlu, 2006: 139, 144). 824/1421 yılında Karakoyunlu Mirza İskender (1420-1438) ile yapılan Eleşkirt Savaşı sırasında Mirza Şahruh'un ordusundaki davul ve kös sesinin düşmana verdiği korkuyu Tihranî şu cümlelerle kaydetmiştir:

"Kiyâmet gününün korkusunu uyandıran onun borusunun (nefir) sesinden düşman uzaklaşmış, onun davulundan, düşmanın kulağına Sür Borusu geliyor, korkudan mezardakiler başlarını dışarı çıkarmış." (63).

Hândmîr; Mirza Şahruh ile Mirza İskender arasında 832/1429 tarihinde yapılan Selmas Savaşı'nda iki devletin davul, ney, kös ve zurna seslerinin her tarafı inlettiğini kaydetmiştir (619). Karakoyunlular ile Akkoyunlular arasındaki mücadeleler sırasında Akkoyunlu Kara Osman (1394-1435), Karakoyunlu Kara Yusuf'un (1389-1420) üzerine saldırıya geçerken nakkâre çaldırmıştı (Hasan-ı Rumlu, 2006: 77).

Osmanlı Devleti'nde hem pâdişâhların saraylarında, hem de orduda mehter adı verilen mızıka çalınırdı. Mehterde kullanılan en önemli müzik âletleri; davul, kös, zil, zurna ve nakkâre idi (Schweigge, 2004:

²⁶ Tüzükât'da bu konu şu cümlelerle kaydedilmiştir: *"Şöyle emrettim ki; on iki emîrin her birine bir bayrak ve bir davul verilsin. Emîrlere emrine bayrak, nakkâre, tümen tuğu, chartuğ (dört bayraklı tuğ) takdim etsinler."* (103).

208; Özaydın, 2007: 39; Turan, 2014: 293). Bu devlette mehter, askerler tarafından üç şekilde çalınırdı:

a) Gazaya davet, sefere çıkış ve seferde saldırı için çalınan nevbet

b) Sefer sırasında otağın önünde çalınan nevbet

c) Barışta veya pâdişâh sarayda iken çalınan Sarayıçi Nevbeti (Ögel, 2000: 8/18-19; Sanal, 2002: 271; Özaydın, 2007: 39).²⁷

Görüldüğü gibi davul gerek İslâmiyet'ten önceki gerekse İslâmî devirdeki Türk devletlerinde savaşa başlamak, savaş sırasında orduyu harekete geçirmek, durdurmak, çoşturmak, düşmana saldırmak, korku salmak başta olmak üzere birçok alanda kullanılmıştır (Beyhakî, 2019: 316, 318; Hamdullâh Müstevfi-yi Kazvîni, 2018: 300; Esterebâdî, 1990: 147; İbn Battûta, 2000: 326; Cûzcânî, 2015: 34; Cüveynî, 2013: 285, 347,515; Gök, 2013: 390, 454; Ögel, 2000: 8/41; Vural, 2012b: 68).

C. Zaferlerde ve Kutlamalarda Nevbet

İslâmiyet'ten önceki Türk devletlerinde bir savaşın kazanılmasından veya isyanın bastırılmasından sonra hakanın büyük kazanlı davulu belli usuller çerçevesinde çalınarak zafer halka haber verilirdi (Ögel, 2000: 8/7). Aynı usul İslâmiyet'ten sonraki Türk devletlerinde de devam etti. Bu duruma verilecek örneklerden birisi Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in 450/1058-59 yılında Arslan Besâsîrî'yi yenip onu öldürtmesinden sonra başının Bağdad'a götürülmesini ve bir mızrağın ucuna geçirilerek davullar ve zurnalar eşliğinde dolaştırılmasını emretmesidir (İbn Kesîr, 1994: 15). Sultan Alparslan Bizans'a karşı 26 Ağustos 1071 tarihinde kazandığı Malazgirt Meydan Muharebesi'nin sonucunu bir fetihnâme ile Bağdad'daki halîfeye bildirince, fetihnâme halîfelik ileri gelenleri ve saray önünde toplanan halka okundu, davullar vurulup borular çalındı (Sevim ve Yücel, 1989: 79).²⁸

Süleyman Şah (1075-1086), Hristiyan âleminin kutsal yerlerinden biri sayılan Antakya'nın fethini özel bir elçilik heyetiyle Sultan

²⁷ Osmanlılardaki mehter konusu çok uzun ve tafsilatlı olduğu için burada ayrıntılarıyla anlatılmayıp yeri geldikçe bu devletten konuyla ilgili bazı örnekler verilerek diğer Türk-İslâm devletleriyle olan kültürel birlikteliği anlatılmak istenmiştir.

²⁸ Osmanlı Devleti'nde "Bir yerin fethinden sonra vurulan köse "Beşâret Kösü" denirdi. 1521'de Kanunî Sultan Süleyman'ın Macaristan Seferi'nde Belgrad'ı fethetmesi üzerine *Dîvân-ı Âli'de üç defa Beşâret Kösü'nün vurulmuştu.*" (Sanal, 2002: 271). Haçlı Seferleri sırasında Hristiyan askerlerinin Müslüman askerleri taklit ederek tâlim yaparken tabl ve nakkâre çaldıkları Avrupalı araştırmacılar tarafından kaydedilmiştir (Michaud, 2011: 162).

Melikşah'a bildirdiğinde, buna çok sevinen Sultan başkent İsfahan'da fethi kutlama törenleri yaptırırken zafer davulları da çaldırmıştı (Kafesoğlu, 1973: 72; Köymen, 1976: 78; Sevim ve Yücel, 1989: 104). Türkiye Selçuklularında Sultan I. İzzeddîn Keykâvus (1211-1220), I. Alâeddîn Keykubad karşısında kazandığı zaferden sonra yapılan kutlamalarda nevbet çaldırmıştı (Cüzcânî, 2010: 130; Köymen, 2001: 88).

D. Karşılama ve Uğurlama Merasimlerinde Nevbet

Türk-İslâm devletlerinde önemli bir şahsiyetin karşılama töreninde nevbet çalınırdı. Gaznelilerde Hâcib-i Büzürg Bilge Tegin'in, emîrin huzuruna geldiği zaman hil'at, davul ve büyük bayraklar ile düzenlenen merasimini Beyhakî şu cümlelerle anlatmıştır:

“Safer ayının on birinde (7 Şubat 1031) Pazar günü Hâcib-i Büzürg Bilge Tegin için pek muhteşem bir hil'at ve buna ilâveten Ali-yi Karîb'e Gurgân'da yaptıkları merasimde olduğu gibi davul, büyük bayraklar, mancuklar, köleler, dirhem keseleri, kesilmemiş kumaşlar ve bundan başka birçok şeyler hazırladılar. Huzur meclisi dağıldıktan sonra Emîr'in verdiği emir üzerine Hâcib Bilge Tegin'i esvaphâneye götürdüler. Orada hil'at giydirdiler. Davulları develerin üstüne yüklediler, bayrakları sarayın kapısına astılar, mancukları, köleleri, gümüş para torbalarını ve kumaş toplarını bahçenin ortasında bıraktılar.” (143).

Bu konuya Gaznelilerde verilebilecek bir başka örnek Abbâsî Halîfeliğinin elçisinin huzura kabul merasimleridir. Bu kabuller sırasında fil üzerinde davullar çalınmıştı (Beyhakî, 2019: 16; Köymen, 1979: 292).

Uğurlama törenlerinde de nevbet çalındığı bilinmektedir. Nitekim Selçuklu Sultanı Melikşah, halîfenin yanından çıkıp gemiye binerek oradan ayrıldığı sırada davullar vurulup bayraklar çekilmek suretiyle uğurlanmıştı (İbnü'l-Cezvî, 2014: 143-144). Bundan başka geçit törenlerinde de nevbetin kullanıldığı bilinmektedir (T. Vural, 2012a: 446).

E. Düğün Şenlik Hastalık ve Yasta Nevbet

İslâmiyet'ten önceki Türk devletlerinde davul ve diğer müzik âletlerinin diğer bir kullanım alanı düğünler ve şenliklerdi (Gökalp, 1991: 205). Bu dönemde düğünlerde çalınan davula İslâmiyet'ten sonraki Türk devletlerinde de rastlanmıştır. Mesela Selçuklu Devleti'nde Sultan Alparslan'ın Seferiyye Hâtûn'dan olan

kızı ile Halife Kâim Biemrillâh'ın torunu Uddedüddîn arasında gerçekleşen nikâhtan sonra davullar vurulmuş borular çalınmıştı (İbnü'l-Cezvî, 2014: 109). Nevbet yalnızca evlilik merasimi olan düğünlerde değil aynı zamanda Sunnet düğünlerinde de çalınırdı (T. Vural, 2012a: 447).

Türk-İslâm devletlerinde çok sevinçli zamanlarda nevbet çalınıyordu. Bir vassalın isyanının bastırılmasından sonra, âsi bir emirin esir alınmasından veya öldürülmesinden sonra da nevbet çalınıyordu (Merçil, 2007: 117). Nevbetin sosyal alanlarda neşeli zamanlarda kullanımı ile ilgili en iyi örnek ise çok sayıda davul ve zurnanın eşliğinde 1361 yılından beri yapılan Geleneksel Kırkpınar Yağlı Güreşleri'dir (Yüce ve vd., 1988: 498; Bozkurt, 1994: 53).²⁹ Sultanlar gezintiye çıktıklarında da yanlarında nevbet bulunuyordu. I. Alâeddîn Keykubad, Abbâsî halifesinin elçisi Ömer b. Muhammed Suhreverdî ile birlikte gezintiye çıktığı sırada yanında nevbet de vardı (Merçil, 2007:122).

Timurlular döneminde mûsikî, devletin önemli şehirleri başta olmak üzere birçok yerde icra edilen belli başlı sanat dallarından biriydi. Bu durum meclislerde, düğün ve eğlencelerde kendini iyice hissettirmişti (Şahin, 2013: 430). Aynı dönemde polo veya çevgân oyunlarında, hakan ya da beylerin topa vurmalarıyla nevbet de çalmaya başladılar (Ögel, 2000: 8/6-7).

Bazen bir ölümü haber vermek için kös vurulurdu ki buna "Yas Kösü" denilirdi (Ögel, 2000: 8/7). Halife ve sultanların ağır hastalıklardan kurtulmalarından sonra da iyileşmelerini kutlama amaçlı nevbet çalındığı bilinmektedir (Özaydın, 2007: 40).

Önemli bir şahsiyet ölünce onun tâziye günlerinde nevbet çalınmasına ara verildiğine dair örnekler vardır (T. Vural ve F. Vural, 2012: 570). Hârezmşâh Hükümdarı Alâeddîn Tekiş'in 19 Ramazan 596/3 Temmuz 1200 tarihinde ölümünün ardından onun şahsiyetine hürmeten resmî mâtem ilân edilerek üç gün nevbet çalınmasına ara verilmişti (Kafesoğlu, 1984: 148; Ayan, 2007: 212).

²⁹ Ayrıca Osmanlı Devleti'nde keyifli zamanlarda nevbet çalınması devam etmiştir: Pâdişâh "Câmiye gelmek üzere ata bindiği sırada, durumu haber vermek için davullar ve nefirler çalındı." (T. Vural ve F. Vural, 2012: 567).

Bazı Türk devletlerinde hükümdarlar öldükleri zaman bile nakkâreleri yanlarında taşınırdı. Buna dair bir örnek Emîr Timur'un naaşının defin için Semerkand'a götürülürken yanında nakkâresinin de bulunmasıdır (Şerefüddin Ali Yezdî, 2013:459). Defin bitince onun özel kösü bir süre çalındı ve sonra parçalandı (Şerefüddin Ali Yezdî, 2013: 462). Davulunun yırtılma sebebi, eski Türklerdeki Şamanlarında olduğu gibi davulun Emîr Timur'u temsil ediyor olmasındandı (Seyhan, 2007: 72-74).

F. Tedavi Amaçlı Nevbet

Müziğin İslâmiyet'ten önceki Türklerde Şamanlar tarafından hastaları tedavi amacıyla kullanıldığı bilinmektedir. Türk-İslâm devletlerinde bu amaçtaki kullanım devam etti. Birçok Türk devleti nevbet âletlerinin çıkardığı güzel sesleri insanları için tedavi için kullandı. Her ne kadar hâkimiyet alâmeti ve askerî alandaki kadar bir mızıkâ halinde olmasa da nevbet bîmarhânelerde akıl hastalarının tedavisinde, kötü ruhların kovulmasında, neşe ve hüznün açığa çıkarılmasında da kullanılmıştı (T. Vural, 2012a: 448).

G. Dîni Alanda Nevbet

Türk medeniyetinin oluşumunda birçok inancın etkin rol oynadığı ve Türklerin tarih boyunca benimsedikleri dinlerin onların kültürlerinin önemli bir ögesi durumunda olduğu bilinmektedir. İslâmiyet'ten önceki Türk devletlerinde dîni inançlar üç başlık altında toplanabilir. 1. Tabiat Kuvvetlerine İnanma. 2. Atalar Kültü. 3. Gök Tanrı İnancı. Türkler bu inanç ritüellerinde mûsikîyi çok kullandılar (Çandarlıoğlu, 2003: 97-98; T. Vural ve F. Vural, 2012: 564).

Eski Türkler; korktukları doğaüstü güçlerden korunmak, yardım dilemek, hayvanlar ve kendileri dışındaki insanlar üzerinde etkili olmak için çeşitli çalgılardan ve insan seslerinden yararlandılar. Kökeni Hunlardan önceki dönemlere kadar uzanan Türk müziğini icra edenler Şamanlar (Kamlar)'dı.³⁰ Şamanlar sağaltım ve büyü başta olmak üzere çeşitli alanlarda müzikten faydalandılar (F. Vural, 2016: 18).

³⁰ Yakut şamanları daha adaylıkları sırasında bir davula sahip olurlardı. Şaman öldüğü zaman davulu parçalanıp yanındaki ağaca asılırdı. Yakut şamanları davul bulunmadığında onun yerine atkuyruğu kullanırlardı. Şamanların davul sahibi olmaları da cübbe sahibi olmaları gibi koruyucu ruh eliyle olurdu. Genç samana yaşlı veya tecrübeli bir şaman davulu bozkır bir alana götürerek elbiseyle birlikte verirdi (Seyhan, 2007: 74).

Şamalar davulun sesini odaklanma aracı olarak kullandılar (Kaya, 2014:254). Şamanların kullandığı bu davul ile Hunların kullandığı nevbet davulunun benzerliği bize Türk kültürünün diğer kuşaklara aktarımını göstermesi bakımından oldukça önemlidir (Kafesoğlu, 1980: 22; Drury, 1996: 76; Bozkurt, 1994: 53). Göktürk Hakanı İşbara'nın sahip olduğu davul ve boru takımlarının aynısının Gök Tanrı İnancı'nın âyinlerinde de çalındığı bilinmektedir (Ögel 2000: 8/42). Hunlardan itibaren varlığı bilinen Şamanizm İnancı Moğollar zamanında da varlığını sürdürdü (Semen, 2007: 85). Moğollar tıpkı Hunlar gibi yeryüzü hâkimiyetinin kendilerine Tanrı tarafından bahşedildiğine inanıyorlardı. Onların ibadet şekilleri basitti. Güneşin ve ayın tutulmasında şamanlar davul çalarlardı. Ayrıca gene davul çalınarak şeytânî kuvvetleri ürküttüklerine inanırlardı (Carpini, 2001: 38; Rubruk, 2001: 123; Spuler, 1952: 188-189).

Davul'un, Türklerin İslâmîyet'e girişinden sonra eklenen yeni müzik âletleriyle nevbete dönüşmesinden sonra kullanıldığı alanlarda değişiklikler ve çeşitlilikler meydana geldi. Bu dönemden önce genellikle dîni alanda, hakanın otağının veya sarayının önünde ve orduda kullanılan davul (Ögel, 2000: 8/106), İslâmîyet'ten sonra aynı zamanda gün içerisindeki namaz vakitleri, mevlid kandilleri, şehzâdelerin sünnet düğünleri, hacı karşılamaları ve uğurlamaları, elçi kabulü ve uğurlamaları başta olmak üzere birçok alanda kullanıldı (İbn Kesîr, 1994: 100; Ocak, 2002: 328; Bilgiç, 2012: 294).

Selçuklu sultanlarının halîfelerle ilişkilerinin ilk ve en geniş şekilde devam ettiği dönem hiç şüphesiz ki Sultan Tuğrul Bey zamanıdır. Sünnî dünyanın lideri olan halîfeye elçi göndererek temasa geçen ve onun yanında siyâsî bir güç olarak yer alan Sultan Tuğrul Bey'dir (Azimî, 1988: 73). Selçukluların Sultan Tuğrul Bey ile başlayan bu süreçte gün içerisindeki namaz vakitleri, Kâbe örtüsünün getirilmesi, hac kervanlarının güvenliğini sağlama, hacıların karşılanması ve uğurlanması başta olmak üzere çok çeşitli alanlarda nevbet çaldırdıkları bilinmektedir (Ocak, 2002: 328; Özaydın, 2007: 39; Bilgiç, 2012: 294). Kâbe örtüsünün getirilmesi sırasında nevbetin çalınması ile ilgili olarak Sıbt İbn'ül-Cevzî şu bilgileri vermiştir:

"Sultan Melikşah tarafından gönderilen Salâr adıyla bilinen İranlı (Türk), altın işlemeli bir katırla Mekke'ye geldi. Başında siyah bir sarık, önünde de davul ve borazanlar vardı. O, beraberinde, üzerinde Mahmud b. Sebüktekin'in adı yazılı Kâbe için sarı ipek bir örtü getirmişti. Bu örtü uzun zamandan beri Naşabur'da Ebû'l-Kâsım ed-Dihkan b. El-Bey'in yanında kutsal bir emânet olarak duruyordu." (196).

Hükümdarların kapılarının önünde günde beş defa çalınan nevbet, hâkimiyet alâmeti olmasının yanında namaz vakitlerini de hatırlatıyordu (Beyhakî, 2019: 139; Merçil, 1987: 1; Arslan, 2012: 88).³¹ Bu nevbet çaldırma işi devletlerin en sıkıntılı zamanlarında dahi devam ediyordu. Nitekim Moğol baskısı altında olmalarına rağmen IV. Kılıç Arslan (1249-1254, 1257-1266), II. İzzeddîn Keykâvus (1246-1249, 1249-1262) ve II. Alâeddîn Keykubad (1249-1254)'ın, ortak saltanatları zamanında namaz vakitlerinde nevbet çaldırmışlardı (Sevim ve Merçil, 1995: 502). Kendisinden önceki diğer Türk-İslâm devletleri gibi Osmanlılarda da namaz vakitlerinde nevbet çalındı. Bundan başka Osmanlılarda İkinci Nevbeti adıyla bir nevbet vardı. İkinci ezanından sonra, otağ önünde bir tarafta çavuşlar diğer tarafta kapıcılar saf tutarak dururlar ve nevbet çalınır, sonra da dua edilirdi (Ögel, 2000: 8/18; Yüce ve vd., 1988: 498; Turan, 2014: 294).

Sonuç

Türklerde mûsikînin varlığı, onların tarihleri kadar eskidir. Ordular tarafından davul ve nevbet kullanımı hem İslâmiyet'ten önceki Türk devletlerinde hem de Türk-İslâm devletlerinde görülmektedir.

Nevbetin ordu içerisindeki kullanımı sayesinde askerlerin seferlere çıkarken ve sefer esnasında heyecan içinde görevlerini yerine getirmeleri sağlanmıştı. Bunun yanında Türk devletleri bir savaş kazandıklarında bu durumu nevbet çalmak suretiyle kutluyorlardı.

Nevbet Türk hükümdarların otağının veya sarayının kapısının önünde belirli kurallar içinde hükümdarlık alâmeti olarak çalınırdı. Bu kurallar hükümdarlar ile onların emîrleri arasındaki statüyü belirtmek içindi. Türk-İslâm devletlerinde hükümdar kapısının önünde beş nevbet çaldırabilirken emîrler iki veya üç nevbet çaldırabilirlerdi. Hükümdar gibi beş nevbet çaldırma girişiminde bulunan şehzâdeler, emîrler veya bağlı devletler isyan etmiş kabul edilerek çeşitli şekillerde cezalandırılırlardı. Ancak zaman zaman bizzat sultanların bazı şehzâde ve emîrlerin kendi görev yerlerinde günde beş defa nevbet çaldırmalarına izin verdikleri de görülmüştür. Burada dikkate alınması gereken günde beş defa çaldırılmasında hükümdarın izni ve rızasının olup olmadığıydı.

³¹ Nevbet çalma geleneği Orta Çağ'da Müslüman Türk devletleri dışında da kullanılıyordu. Buna en iyi örnek Abbâsî halifelerinin kapılarının önünde namaz vakitlerinden haberdar olmak için çaldırdıkları nevbettir (İbn Kesîr, 1994: 100; Özaydın, 2007: 39).

Dîni inanç yönünden nevbet takımının içindeki en önemli mûsikî âleti olan davulun kullanımı İslâmiyet'ten önceki Türk devletlerinde Gök Tanrı İnancı ve Şamanizm âyinlerinde görülmüştür. Özellikle Şamanizm inanç ritüelinde şamanların çaldıkları davul ile Hunlar zamanında hükümdarlık alâmeti olarak kullanılan davulun benzerliği dikkat çekmektedir. Bu benzerlik Türk devletlerinin kültürel devamlılığını göstermesi bakımından çok önemlidir. Türk-İslâm devletlerinde nevbetin İslâmî inanç için gerçekleştirilen vazifelerin yanında da kullanıldığı görülmektedir. Nebbet çalma kuralları namaz vakitleri esas alınarak İslâmî inanç anlayışı içinde gerçekleştirilmiştir. Hacılara eşlik eden nevbet takımı, onların gelişini kutlamak için de çalınmıştır. Bundan başka sevinçli zamanlar, düğünler, elçi kabulleri, karşılama ve uğurlamalar başta olmak üzere çok çeşitli alanlarda nevbet kullanılmıştır.

Kaynakça

1. Kaynak Eserler

- Afanisiy Nikitin (2019). *Üç Deniz Ötesine Seyahat*. (Çev. Serkan Acar). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ahmed b. Mahmud. *Selçuk Nâme* (1977). 1-2. (Haz. Erdoğan Merçil). İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.
- Ahmet Eflâkî (1973). *Âriflerin Menkıbeleri*. 2. (Çev. Tahsin Yazıcı). İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*. (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Anonim Osmanlı Kroniği (*Osmanlı Tarihi*) (2015). (Haz. Necdet Öztürk). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Âşıkpaşaoğlu (1992). *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*. (Haz. Hüseyin Nihal Atsız). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Aziz b. Erdeşir-i Esterebâdî (1990). *Bezm U Rezm*. (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Başbakanlık Yayınları.
- Celâleddîn Suyûtî (2014). *Halifeler Tarihi*. (Çev. Onur Özatağ). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Dede Korkut Hikâyeleri* (2011). (Haz. Zehra Ünüvar). İstanbul: Pırılı Yayınları.
- Dede Korkut Kitabı. I.* (1989). (Haz. Muharrem Ergin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Devletşah (1977). *Devletşah Tezkiresi. 4.* (Çev. Necati Lugal). İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.
- Ebu Bekr-i Tihranî (2001). *Kitab-ı Diyarbekriyye.* (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî (2019). *Târîh-i Beyhakî.* (Çev. Necati Lugal, Haz. Hicabi Kırlangıç). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- El-Azimî (1988). *Azimî Tarihi.* (Çev. Ali Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hadîdî Tarihi (Manzum Osmanlı Tarihi)* (2015). (Haz. Necdet Öztürk). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî (2018). *Târîh-i Güzîde.* (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hândmîr (1362). *Târîh-i Habîbu's-Siyer fî Ahbârî Efrâdi'l-Beşer. 3.* (Neşr. M. N. Debir Siyâkî). Tahran: Kitâbfurûşi-yi Hayyam.
- Hasan-ı Rumlu (2006). *Ahsenü't-Tevârîh.* (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbn Battûta et-Tancî (2000). *İbn Battûta Seyahatnâmesi. 1.* (Çev. A. Sait Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Bibi (1996). *El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye. 1-2.* (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İbn Haldun (1996). *Mukaddime. 2.* (Çev. Zakir Kadri Ugan). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İbn Kesîr (1994). *El-Bidâye ve'n-Nihâye. 12.* (Çev. Mehmet Keskin). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbni Tagrıberdi (2013). *En-Nücûmu'z-Zâhire.* (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.

- İbnü'l Adim (1982). *Buğyetü't-taleb fi Tarihi Haleb*. (Çev. Ali Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbnü'l-Cezvî (2014). *El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*. (Çev. Ali Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbnü'l-Esîr (1987). *El-Kâmil fi't-târîh*. 10. (Çev. Abdülkerim Özaydın). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü't-Tıktakâ (2017). *Siyaset Âdâbı*. (Çev. Harun Yılmaz). İstanbul: Klasik Yayınları.
- İmad Ad-Dîn Al-Kâtib Al-İsfahânî (Al-Bondârî Tarafından İhtisar Edilen) (1999). *Irak ve Horasan Selçukluları*. (Çev. Kıvameddin Burslan). (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Johann de Plano Carpini (2001). *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*. (Çev. Ergin Ayan). Trabzon: Derya Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmud (2005). *Dîvânü Lügâti't-Türk*. (Çev. Seçkin Erdi-Tuğba Yurtsever). İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî (2000). *Müsâmeretü'l-Âhbâr*. (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mevlânâ Mehmed Neşrî (2018). *Cihânnümâ (Osmanlı Tarihi)*. (Haz. Necdet Öztürk). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Minhâc-i Sirâc el-Cüzcânî (2015). *Tabakât-ı Nâsirî*. (Çev. Erkan Göksu). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Minhac-i Sirâc el-Cüzcânî (2010). "Tabakat-ı Nasirî On İkinci Tabaka: Selçuklular". (Çev. A. A. Aghdam). *Tarih Okulu*. 8/111-140.
- Moğolların Gizli Tarihi* (1986). (Çev. Ahmet Temir). (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî (1999). *Râhat-Üs-Sudûr ve Âyet- Üs-Sürûr* 1. (Çev. Ahmet Ateş). (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Müneccimbaşı (1935). *Anadolu Selçukîleri* (Neşr. H. Fehmi Turgal). İstanbul: Türkiye Yay.

- Nesevî (1934). *Celâlüttin Harzemşâh*. (Çev. Necip Asım). İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası.
- Nizâmü'l-Mülk (2009). *Siyasetname*. (Çev. M. Taha Ayar). (14. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Nizamüddin Şâmî (1987). *Zafernâme*. (Çev. Necati Lugal). (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Oğuz Kağan Destanı* (1936). (Haz. Willy Bang- Reşit Rahmeti). İstanbul: Burhaneddin Matbaası.
- Orhon Yazıtları* (1988). (Haz. Talat Tekin). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Oruç Beğ Tarihi (Osmanlı Tarihi)* (2014). (Haz. Necdet Öztürk). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullah (2010). *Cami'ü't-Tevârih-Selçuklu Devleti*. (Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullah (2013). *Cami'ü't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*. (Çev. İsmail Aka vd.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sadrüddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâşır İbn Ali el-Hüseyinî (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*. (Çev. Necati Lugal). (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sahibkiran Emîr Timur Muhammed Tarağay Bahadıroğlu (2010). *Timur'un Günlüğü-Tüzükât-ı Timur*. (Haz. Kutlukhan Şakirov-Adnan Aslan). (2. Baskı). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Sıbt İbnu'l-Cezvî (2011). *Mir'âtü'z-Zaman Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*. (Çev. Ali Sevim). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şerefüddin Ali Yezdî (2013). *Emîr Timur (Zafernâme)*. (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Wilhelm Von Rubruk (2001). *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*. (Çev. Ergin Ayan). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Yusuf Has Hacib (1959). *Kutadgu Bilig*. 2. (Çev. R. Rahmeti Arat). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Zemahşerî (2017). *Mukaddimetü'l-edeb*, (Haz. N. N. Poppe, Çev. Mustafa S. Kaçalın). (2. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

2. Araştırma Eserler

Aka, İsmail (1991). *Timur ve Devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arslan, İsmail (2012). "Türk-İslâm Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri". *Ekev Akademi Dergisi*. 51/73-92.

Ayan, Ergin (2007). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Başer, Suad (1995). *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre'den Sevgi Toplumuna*. İstanbul: Seyran Yayınları.

Baykara, Tuncer (2001). *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Bilgiç, A. Timur (2012). *Tarih Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Bozkurt, Nebi (1994). "Davul". *İslam Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 53-55.

Cahen, Claude (2012). *Osmanlılardan Önce Anadolu*. (Çev. E. Üyepazarıcı). (4. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Clauson, Sir Gerard (1981). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen-Century Turkish*. 1. Szedeg: Studia Uralo-Altaica.

Çandarlıoğlu, Gülçin (2003). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

D'ohsson, Abraham C. M. (2014). *Moğol Tarihi*. (Çev. Bahadır Apaydın). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları.

Drury, Nevili (1996). *Şamanizm*. (Çev. Erkan Şimşek). İstanbul: Okyanus Yayınları.

Erkoç, H. İhsan (2008). *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Göktürk Dönemi)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı.

- Erkoç, H. İhsan (2015). "Anadolu'da Moğol Etkileri (13.-15. Yüzyıllar)". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*. 19/37-64.
- Farmer, H. G. (2000). "Tabl-Khana, Nakkar-Khana, Nakkara-Khana". *El²*, Leiden Brill, 10/34-38.
- Fidan, Ayşe Gül (2015). *Hâce İmâm Zâhiru'd-Dîn Nişâbü'rî'nin Selçuknâme'si*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Fars Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı.
- Genç, Reşat (1981). *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gordlevski, Viladimir (1988). *Anadolu Selçuklu Devleti*. (Çev. Azer Yaran). Ankara: Şahin Matbaası.
- Göher Vural, Feyzan (2016). *İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültür ve Müzik Hun, Göktürk ve Uygur Devletleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gök, Halil İbrahim (2013). *Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gökalp, Ziya (1991). *Türk Uygarlığı Tarihi*. (Haz. Yusuf Çotuksöken). İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Göksu, Erkan (2010). *Türkiye Selçuklularında Ordu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İgnatiyeviç, Mihail (1953). *Cengiz Han ve Timurlenk Devirlerinde Moğol-Tatar ve Orta Asya Milletlerinin Harb Sanatı ve Fütuhatları*. (Çev. Bahattin Kuban-Salih-Fethi Gökçaylı). Ankara: E.U. Rs.
- İnalçık, Halil (2016). *Akademik Ders Notları (1938-1986)*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kafesoğlu, İbrahim (1972). *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kafesoğlu, İbrahim (1973). *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

- Kafesoğlu, İbrahim (1980). *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kafesoğlu, İbrahim (1984). *Harezmşahlar Devleti Tarihi*. (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kaya, Emin Erdem (2012). "Türk Ordu Geleneğinde Askeri Müzik Olgusu". *İdil Dergisi*. 1/3. 93-105.
- Kaya, Mustafa (2014). "Ozanlık Geleneğimizi XXI. Yüzyıla Taşıyanlardan Âşık Kul Sadık". *Folklor/Edebiyat*. 20 (78). 253-259.
- Köymen, Mehmet Altay (1976). *Tuğrul Bey ve Zamanı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Köymen, Mehmet Altay (1979). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. I. Ankara: Güven Matbaası.
- Köymen, Mehmet Altay (1984). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. II. (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Köymen, Mehmet Altay (1989). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Köymen, Mehmet Altay (2001). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. III. (4. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lamb, Harold A. (2020). *Emir Timur*. (Çev. A. Göke Bozkurt). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Marozzi, Justin (2006). *Timurlenk*. (Çev. Hülya Kocaoluk). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Merçil, Erdoğan (1987). *Gazneli Mahmud*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Merçil, Erdoğan (2007). *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Merçil, Erdoğan (2009). "Sipehsâlâr". *İslam Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 259-260.
- Michaud, J. F. (2011). *Haçlı Seferlerinin İlginç Olayları*. (Haz. Güray Kırpık). İstanbul: Lotus Yayınları.

- Mimaroğlu, İlkhan (1995). *Müzik Tarihi*. (5. Baskı). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Ocak, Ahmet (2002). *Selçukluların Dinî Siyaseti*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Tatav Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. 6, 8. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özaydın, Abdülkerim (1990). *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özaydın, Abdülkerim (2007). "Nevbet". *İslam Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 38-41.
- Özcan, Nuri (1994). "Dinî Mûsiki". *İslam Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 359-360.
- Özcan, Nuri (2003). "Mehter". *İslam Ansiklopedisi*. C. 28. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 545-549.
- Özcan, Nuri (2006). "Muzika-yi Hümâyün". *İslam Ansiklopedisi*. C. 31. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 422-423.
- Özcan, Nuri-Yalçın Çetinkaya (2006). "Mûsikî". *İslam Ansiklopedisi*. C. 31. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 257-261.
- Radloff, Wilhelm (1995). *Manas Destanı*. (Haz. Emine Gürsoy, Naskaji). Ankara: Türksoy Yayınları.
- Sanal, Haydar (2002). "Kös". *İslam Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 270-272.
- Say, Ahmet (1997). *Müzik Tarihi*. (3. Baskı). Ankara: Müzik Ansiklopedisi.
- Schweigger, Salamon (2004). *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*. (Çev. Türkîş Noyan). İstanbul: Kitap Yayınları.
- Sevim, Ali (2008). "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler". *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*. 29 (33). 1-42.
- Sevim, Ali-Erdoğan Merçil (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Sevim, Ali-Yaşar Yücel (1989). *Türkiye Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Seyhan, Tanju Oral (2007). "Emir Timur'un Ölümü, Cenaze Merasimi ve Vasiyeti". *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu 26-27 Mayıs 2005 Bildiriler*. (Ed. A. Kara-Ö. İşbilir). İstanbul. 65-87.
- Spuler, Bertold (1952). *İran Moğolları*. (Çev. Cemal Köprülü). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şahin, Mustafa (2013). "Timur İmparatorluğu'nda Müzik-Eğlence Kültürü ve Yetişen Ünlü Müzisyenler". *History Studies*. 5 (2). 429-441.
- Şen, Ülkü Sevim (2016). "İnsan ve Toplum Ekseninde Müzik Estetiği Kavramı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 9 (45). 1110-1120.
- Taneri, Aydın (1993). *Harezmşahlar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Taşgağl, Ahmet (2003). *Gök-Türkler*. 1. (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TDK Türkçe Sözlük* (1988). (Haz. İsmail Parlatır-vd.). 1-2. (8. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tekin, Erhan (21013). "Zurna". *İslam Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 513-514.
- Tram-Sofi (2007). *Atalarımız Hunlar*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Turan, Osman (1958). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Turan, Osman (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. (2. Baskı). İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- Turan, Şerafettin. (2014). *Türk Kültür Tarihi*. (7. Baskı). Ankara: Bilgi Yayınları.
- Uyar, Mustafa (2020). *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Vural, Timur (2012a). "Türkiye Selçukluları Döneminde Nevbet Geleneği". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 5 (23). 445-454.
- Vural, Timur (2012b). "Türk Askeri Müziğinin Savaşlarda Yeri ve Önemi". *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*. 4 (13). 66-74.
- Vural, Timur (2016). "Mehter Geleneğinin Yaşanan Kimliği". *The Journal of Academic Social Science Studies*. 46/29-40.
- Vural, Timur-Feyzan Göher Vural (2012). "Büyük Selçuklularda Nevbet Geleneği". *The Journal of Academic Social Science Studies*. 5 (6). 563-576.
- Yazıcı, Nesimi (1992). *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Yinanç, Mükrimin Halil (1944). *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.
- Yüce, Nuri-Günay Kut-Okay Orhan (1988). *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. 2. (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu). İstanbul: IRCICA.

Şenol, Eren (2020). "Türkiye'de Coğrafya Bölümlerine Yönelik Öğrenci Hareketliliğinin Sebepleri ve Yönü Üzerine Genel Değerlendirme". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. S. 8, s. 145-184.

**TÜRKİYE'DE COĞRAFYA BÖLÜMLERİNE YÖNELİK ÖĞRENCİ
HAREKETLİLİĞİNİN SEBEPLERİ VE YÖNÜ ÜZERİNE
GENEL DEĞERLENDİRME**
GENERAL ASSESSMENT OF THE DIRECTION AND REASONS OF
STUDENT MOBILITY TOWARDS
GEOGRAPHY DEPARTMENTS IN TURKEY

Dr. Öğr. Üyesi Eren ŞENOL*
Giresun Üniversitesi
eren.senol@giresun.edu.tr

Öz

Bu çalışmada Türkiye'deki coğrafya bölümlerine yönelik öğrenci hareketliliği araştırılmıştır. Veriler YÖK ATLAS veri tabanından sağlanmıştır. Bu veri tabanına göre 2015-2019 döneminde 16.357 öğrencinin coğrafya bölümlerine yerleştiği, bunların 12.682'sinin iller arası öğrenim hareketliliğine katıldığı tespit edilmiştir. Hareketlilik üzerinde bazı illerde bölüm bulunmamasının, diğerlerinde ise arz-talep dengesinin gözetilmemiş olmasının etkili olduğu belirlenmiştir. Ülkede doğuya göre batının, iç bölgelere oranla kıyı bölgelerin, güneye göre kuzeyin, büyükşehirlere oranla büyükşehir statüsünde olmayan illerin daha fazla tercih edildiği gözlenmiştir. Ayrıca öğrencilerin 1/5'inin ikamet ettiği ildeki, bir o kadarının da komşu ildeki bölümlere yerleştiği; hareket yönü üzerinde coğrafi yakınlığın pozitif yönde etkili olduğu tespit edilmiştir. Küreselleşen dünyada

* ORCID: orcid.org/0000-0003-2510-8491

öğrencilerin kendi yörelerinde kalmalarının kişisel gelişimleri sağlama adına risk oluşturduğu, ancak bazı fırsatları da beraberinde getirdiği ileri sürülmüştür. Bu öğrencilerin dâhil edildiği projeler ile yöre coğrafyası hakkında nitelikli etütler yapılabileceği, yaşanan durumun fırsata dönüştürülebileceği ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: YÖK ATLAS, Coğrafya Bölümleri, Öğrenci Hareketliliği, Türkiye.

Abstract

In this study, student mobility has been investigated for geography departments in Turkey. The data has been obtained from CoHE ATLAS database. According to this database, it was determined that 16,357 students settled in geography departments in the 2015-2019 period, and 12,682 of them participated in learning mobility. Two main reasons for this mobility were: 1) some provinces do not have geography departments in their respective universities, 2) the supply/demand was not sufficiently/correctly considered for the others; in other words, the number of students willing to and who have the right to register for geography departments were higher than the capacity of the geography departments offered in their corresponding provinces. The directions of this mobility were more towards west than east, towards coastal regions than internal ones, towards the north than south, and towards non-major cities than major cities or metropolises. Only 20% of the admitted students chose the universities situated in the same city they dwelled, and another ~20% selected the universities in neighboring provinces. Thus, geographical proximity is a positively correlated variable on the determination of the direction of student mobility. In our global world, although there are drawbacks to the personal development of students while they stay in their region for university education, it also brings some other benefits. With the projects they participate in, they might make quality surveys/examinations related to their region's geography.

Keywords: CoHE ATLAS, Geography Departments, Student Mobility, Turkey.

Giriş

İnsanlar, mekâna aidiyet hissetmekle birlikte yaşam döngüsü içerisinde değişik gerekçelerle yer değiştirirler. Bu durumun sebeplerinden birini eğitim hizmeti alma isteği oluşturur. Eğitim amaçlı yer değişikliği, sürecin en alt basamağında bile görülmekte;

ilkokuldan yükseköğretime kurum sayısı azalmakta, bununla ters orantılı olarak hareketliliğe katılan nüfus artmaktadır. Türkiye’de 2006 ve sonrasında mevcut üniversitelere yenileri eklenmiştir. Bu gelişme, lise çağı sonrası nüfusta özellikle 20-24 yaş grubunda yer değişikliğini hızlandırmış; ülkede “yükseköğrenim görme isteği” iller arası nüfus alış verişinin önemli sebeplerinden biri haline gelmiştir.

Literatürde, eğitim amaçlı yer değişikliğini ifade etmek için “göç”, “hareketlilik”, “nüfus hareketliliği”, “öğrenci hareketliliği” gibi terimler kullanılmıştır. Işık (2009: 28); Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) göçü “iki sayım arasında 5 ve daha yukarı yaştaki nüfusun daimi ikametgâhlarındaki değişim” biçiminde tanımladığını belirtmiş; dolayısı ile eğitim amaçlı hareketler için “göç” kelimesinin kullanılmasında bir sakınca olmadığını ifade etmiştir. Yazgan (2015: 181); küresel ölçekte teknolojik gelişmelerle beşeri hareketliliğin arttığını, göç kavramının dinamik ve süreklilik tarafını vurgulamak için hareketlilik (mobility) kavramının tercih edilir hale gelmeye başladığını belirtmiştir. Üniversite öğrencilerinin gün içinde, hafta sonlarında, akademik dönem içi resmi tatillerde ve akademik dönemleri ayıran uzun zaman dilimlerinde ailelerinin ikamet ettiği yerlere döndüklerini, eğitim süreçleri boyunca iki ikamet alanlı yaşadıklarını, bunun statik nitelikteki göçten farklı olduğunu ifade etmiştir (Yazgan, 2015: 184). Bu gerekçelerle eserinde göç yerine “hareketlilik” terimini kullanmıştır. Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) tarafından 2018 Yükseköğretim Kurumları Sınavı (YKS) sonuçlarına göre öğrencilerin ikamet ettikleri illeri ve yerleştikleri üniversiteleri içeren bir araştırma raporu kamuoyu ile paylaşılmış; bu eserde “nüfus hareketliliği” terimi tercih edilmiştir (YÖK, 2019). Öğrencilerin yükseköğrenim amacı ile ülke dışına çıkması, küreselleşmenin etkisi ve devletlerin teşvikleri ile giderek yaygınlaşmaktadır. Kendi içinde öğrenim ve staj hareketliliği gibi alt türleri bulunan, Erasmus başta olmak üzere farklı programlarla desteklenen bu yer değişikliği üzerine literatür daha zengindir ve bunların önemli bir kısmında “öğrenci hareketliliği (student mobility)” terimi tercih edilmiştir (Rumberger, 2003; Knight, 2012; Şimşek ve Bakır, 2016; Collins,

2018; Alkın, 2019). Bu çalışmada, yükseköğretim sürecine dâhil olan öğrenciler içerisinde ikametgâh değişikliği yapmayan, bu sebeple göç istatistiklerine yansımayanların varlığı ve literatürdeki yaygın kullanım dikkate alınarak “öğrenci hareketliliği” terimi kullanılmıştır.

Literatürde, öğrenci hareketliliğinin sebep ve yönü daha çok “üniversite seçimi-tercihi üzerinde etkili olan faktörler” şeklinde ele alınmıştır. Akar (2012: 97) Uludağ, Balıkesir ve Onsekiz Mart Üniversitelerinin İktisadi ve İdari Bilimler Fakültelerinde öğrenim gören öğrencileri üzerine yaptığı çalışmada, tercih üzerinde etkili olan üç temel faktörün akademik saygınlık, coğrafi konum ve üniversiteyle ilgili bilgi edinilen kaynaklar olduğunu tespit etmiştir. Şenol (2014: 163) Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi öğrencilerinin ilgili fakülteyi ve üniversiteyi tercihlerinde şehrin doğal çevre özellikleri ile sınavdan alınan puanın olumlu, üniversite imajının ise olumsuz etkide bulunduğunu belirlemiştir. Çatı, İstar ve Özcan (2016: 163) tercih üzerinde kurumun saygınlığının, öğrenciye sağladığı imkânların, kampüs ortamının ve sosyalliğin etkisinin fazla olduğunu; bunun cinsiyete, devlet-vakıf üniversitesi tercihinin ve sayısal-sözel bölüm okuma özelliklerine göre değiştiğini tespit etmişlerdir. Ceylan, Köse ve Aydın (2017: 278) tercih üzerinde üniversite ve şehir özelliklerinin etkisini vurgulamışlar; üniversite saygınlığı, fiziki imkânlar ve şehrin güvenliğinin tercihte etki derecesinin cinsiyete göre farklılaştığını, kız öğrencilerin özellikle güvenliğe daha fazla önem verdiklerini belirlemişlerdir. Kurnaz (2019: 612) 30 farklı üniversiteden 1.213 aşçılık ve gastronomi bölümü öğrencisine uygulanan anket sonucunda, bunların üniversite seçimlerinde kurum saygınlığının, iş olanaklarının ve çevrenin etkili olduğunu tespit etmiştir. Bekdemir (2000: 173) Giresun’u, Doğanay (2001: 68-69) Gümüşhane’yi, Aliağaoğlu (2003: 119) Afyonkarahisar’ı, Soylu (2003: 132) Bingöl’ü, Uğur (2003: 242) Aydın’ı, Ünal (2004: 83) Tokat’ı konu alan çalışmalarında, bu illerdeki üniversite öğrencilerinin coğrafi kökenlerine dair değerlendirmeler yapmışlardır. Komşu illerden gelen öğrenci oranının fazlalığına; dolayısı ile coğrafi yakınlığın yer seçimindeki önemine dikkat çekmişlerdir.

1. Amaç, Veri, Yöntem

Bu çalışmada, ülkemizde coğrafya öğrenimi gayesi ile yapılan yer değişikliğinin, görünür hale gelen öğrenci hareketliliğinin temel sebeplerini ve ana yönlerini tespit etmek amaçlanmıştır. Veriler YÖK tarafından erişime açılan YÖKATLAS (www.yokatlas.yok.gov.tr) veri tabanından temin edilmiştir. Burada, bölümlerle ilgili 25 başlık altında veriler sunulmaktadır. Sunulan verilerden birini de yerleşen öğrencilerin ikamet yeri bilgisi oluşturmaktadır. Her bir coğrafya bölümü için 2015-2019 yılları arası veriler, adı belirtilen veri tabanından indirilmiş; excel dosyası üzerinde 81 ilde 44’ü normal, 14’ü ikinci öğretim şeklinde 58 örgün coğrafya programı var olduğu için önce 81x58’lik, devamında ise bu 58 program 40 ilde yer aldığı için 81x40’lık matrisler oluşturulmuştur. Sonrasında belirli özellikleri dikkate alınarak oluşturulan il kümeleri arasında, ham haldeki verilerin okurun anlayabileceği ve isterse kullanabileceği bir şekle sokulması olarak tanımlanabilecek betimsel analiz (Özdemir, 2010: 336) yapılarak, önce hareketliliğin temel sebepleri, sonrasında ise hareket yönü üzerinde etkili olan faktörler saptanmıştır.

YÖK ATLAS verileri 2015 öncesi döneme ait bilgileri içermemektedir. Ayrıca yerleştirilen ama kayıt yaptırmayan, kayıt sonrası öğrenci değişim programları ile yatay-dikey geçiş yapan öğrencileri de kapsamamaktadır. Veri setinin bu iki dezavantajı ile öğrenci tercihlerindeki bireysel farklılıklar, çalışmada hareketliliğin sebepleri ve yönü üzerine daha ayrıntılı sonuçlara ulaşılmasını kısıtlamaktadır. Bölümler düzeyinde görüşme ve anket yöntemleri ile öğrenci görüşleri esas alınarak yapılacak çalışmalarla daha ayrıntı sonuçlara ulaşmak mümkündür. Ayrıca sunulan veri setinde zaman aralığı genişledikçe yeni bulgulara ulaşmak olasıdır. Yukarıda ifade edilen kısıtlılıklara rağmen bu çalışma, genel durumun tespitini amaçladığı, konusunda öncü çalışmalardan biri olduğu ve daha ayrıntılı çalışmalara esin kaynağı olabileceği için önem taşımaktadır.

2. Coğrafya Bölümleri

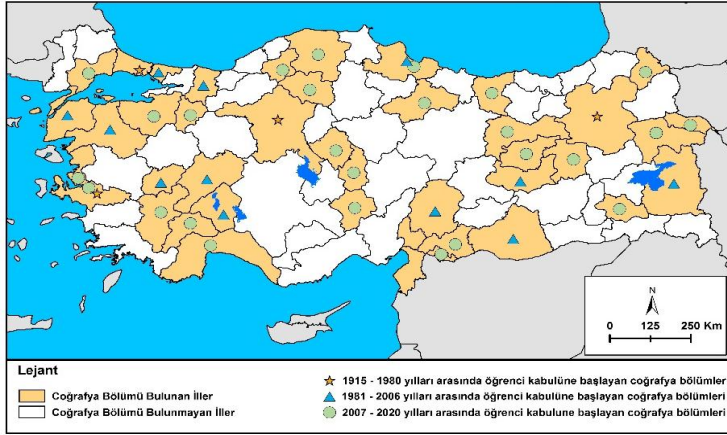
Akyol, Anadolu toprakları üzerinde coğrafya biliminin evrimini mutlakiyet, meşrutiyet ve cumhuriyet dönemlerini dikkate alarak

üç başlık altında kaleme almıştır (Akyol, 1943a, 1943b, 1943c). Erinç, bu sınıflandırmayı siyasal düzenin bir bilim dalı üzerindeki etkisini göstermesi bakımından kıymetli bulmakla birlikte, aynı bilim dalındaki süreci görüşler, kavramlar, metotlar, malzeme ve tekniklerdeki gelişmeler üzerinden değerlendirmeyi tercih etmiştir. Bu bağlamda 1915 yılını, “Türk coğrafyasının geçirdiği evrimde mutlu bir uyanış, modern coğrafyanın Türkiye’de kuruluşu yolunda ileri hamleyi müjdeleyen önemli bir dönüm noktası” olarak nitelendirmiş; 1915’e kadar olan dönemi “Modern Coğrafyadan Öncesi” olarak tanımlamıştır (Erinç, 1973: 3-5).

14 Ekim 1915’te kurulan Darülfünun’un dört fakültesinden biri edebiyat, bu fakülte içindeki dört bölümden biri de coğrafyadır (Erinç, 1973: 10; Özey, 1998: 2). 1 Temmuz 1933’te yürürlüğe giren üniversite reformu ile birlikte Darülfünun, İstanbul Üniversitesi’ne dönüşmüş; ilk coğrafya bölümü de bu üniversite bünyesinde kurulmuştur (Erinç, 1973: 18; Doğanay, 2014: 41; Akkan, 1972: 2; Gümüştü, Karakaş Özür, 2016: 121; Özçağlar, 2014: 283-284). Bunu sırasıyla Ankara, Atatürk ve Ege Üniversitelerinde açılan bölümler izlemiştir (Sekin, 1999: 148 – 150; Koçman, 1999: 5; Kayan, 2000: 7; Gümüştü, 2013: 402; İlhan, Gülersoy ve Gümüş, 2013: 1588; Günal, 2019: 372; Aksoy ve Türker, 2020: 148). 1980’ler daha çok coğrafya öğretmenliği bölümlerinin kurulduğu yıllardır. 1990 itibari ile yeniden coğrafya bölümleri açılmaya başlanmıştır. Aynı yıl Fırat Üniversitesi Coğrafya Bölümü’ne öğrenci yerleştirilmiş; bunu Şanlıurfa Harran, Kahramanmaraş Sütçü İmam, Çanakkale Onsekiz Mart, Isparta Süleyman Demirel, Afyon Kocatepe ve Sakarya Üniversitelerindeki coğrafya bölümleri izlemiştir. 1998 sonrasında coğrafya öğretmenliği bölümlerinin coğrafya bölümlerine dönüştürülmesi sürecinin de etkisi ile Samsun Ondokuz Mayıs ve Balıkesir Üniversitelerinde coğrafya bölümleri kurulmuş; Marmara Üniversitesi’nde açılanla birlikte yeni milenyumun ilk yıllarında ülkedeki coğrafya bölümü sayısı 16’ya, bölümün bulunduğu il sayısı ise 15’e ulaşmıştır. Koçman (1999: 5-9) donanım, öğretim üyesi ve nitelikteki eksiklikleri ön plana çıkararak, bölüm sayısındaki bu artışın kaygı verici olduğunu ileri sürmüştür. Erinç’in 1941 yılındaki coğrafya kongresini başlangıç kabul

ederek “Türk Coğrafyasının Yükselişi” olarak tanımladığı dönemin sona erdiğini belirtmiş; 1981 sonrasında “Türk Coğrafyasının Yaygınlaşması ve Nitelikte Kayıplar” dönemi olarak adlandırmıştır. Bu sav birçoklarınınca da kabul görmüştür (Kayan, 2000: 19-21; Pérouse, 2011: 2). Gümüscü (2013: 420) ise internet kullanımı ile birlikte iyileşme emarelerinin belirlediğini, ancak batılı meslektaşların gerisinde olma halinin devam ettiğini ifade etmiştir.

2006 yılında her ilde en az bir üniversite kurulması siyaseti ile birlikte ülkedeki üniversite sayısı hızla artmış; yeni coğrafya bölümleri açılmıştır. Hem donanım hem de öğretim üyesi bakımından imkânları kısıtlı olan bu bölümlerin de eklenmesi ile birlikte ülkede coğrafya öğretimi verilen bölüm sayısı 13 yıl gibi kısa sürede 2,8 kat artarak, 16’dan 44’e ulaşmıştır. 2019 sonu itibari ile lisans düzeyinde coğrafya öğrenimi görmek isteyenler için 40 ilde, 44 üniversite bünyesindeki 59 programda (44’ü örgün, 14’ü İkinci öğretim, 1’i uzaktan eğitim şeklinde) coğrafya öğrenimi görme seçeneği bulunmaktadır (Şekil 1).¹

¹ 2020 yılı Temmuz ayında yapılan YKS sonuçlarına göre Malatya İnönü ve Gümüşhane Üniversitelerinin Coğrafya bölümleri öğrenci kabulüne başlamıştır. Ayrıca Ankara Üniversitesi’nde Uzaktan Eğitim Fakültesi bünyesinde Coğrafya bölümü kurulmuş, bu bölüme 103 öğrenci yerleştirilmiştir. Yeni eklenenlerle birlikte program sayısı 62’ye, coğrafya öğretimi hizmeti verilen il sayısı da 42’ye yükselmiştir. YÖK ATLAS veri tabanında 2020 YKS sonuçlarına göre bölümlere yerleşen öğrencilerin illere göre dağılımı henüz paylaşılmadığı için bu çalışma 2015-2019 verileri dikkate alınarak hazırlanmıştır.

Şekil 1. Türkiye’de coğrafya bölümü bulunan iller ve öğrenci kabulüne başladıkları döneme göre coğrafya bölümleri.

1975’e kadar coğrafya öğrenimi görmek isteyenler, İstanbul ve Ankara illerine yönelmek durumundaydı. Yeni bölümler, bölümün kurulduğu illerden ve haliyle diğer yerlerden, bu iki ile yönelen öğrenci sayısının azalmasına yol açmışlar; ancak kontenjan ve bölüme kayıtlı öğrenci sayısı arttığı için ülke genelinde hareketliliğin artmasını da beraberinde getirmişlerdir. Örneğin, ilk kez 2016 yılında öğrenci alan Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Coğrafya Bölümü’nde hâlihazırda 62 Tokatlı öğrenim görmektedir. Açılan bölüm, hem bunları ilde tutarak hem de diğer illerden 186 öğrenci alarak, bu öğrencilerin gidebileceği bölümlerin etki alanını değiştirmiş, kendine ise genişleyen bir etki alanı açmıştır. Aynı zamanda hareketliliğe katılan öğrenci sayısının artışına sebep olmuştur. Benzer etkiyi açılan her yeni coğrafya bölümünün de yaptığı ve yapacağı söylenebilir.

Günel (2019: 377), Harran Üniversitesi Coğrafya Bölümü’nün etki alanını incelemiş; bölümün öğrenci aldığı il sayısının azaldığını, bölümdeki Şanlıurfalı öğrenci sayısının ve oranının ise arttığını tespit etmiş; bölüm etki alanındaki daralmanın en önemli sebeplerinin açılan yeni bölümler ve artan kontenjanlar olduğunu ileri sürmüştür. Harran Üniversitesi Coğrafya Bölümü için geçerli olan bu tespitin az nüfuslu illerdeki, yüksek kontenjanlı coğrafya bölümleri için geçerli olduğunu söylemek güçtür. Bunlara Giresun Üniversitesi Coğrafya Bölümü örnek olarak gösterilebilir. Yakın çevreden öğrenci alan bu bölüm, öğrenci aldığı illerde bölüm açıldıkça, bu illerden daha az öğrenci almakta; abartılı kontenjanında beliren açık, yakın çevresindeki illerde de nüfus az olduğu için görece daha uzak illerden gelen öğrencilerle dolmakta; bölüm etki alanı genişlemektedir. Burası Samsun’dan 2015 yılında 11 öğrenci almış; Samsun Üniversitesi’nde açılan bölümün etkisi ile sayı 2019’da 4’e düşmüştür. Yine Tokat’tan 2015 yılında 5 öğrenci almış, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi bünyesinde açılan coğrafya bölümünün etkisi ile buradan gelen öğrenci sayısı da 2019’da 1’e düşmüştür. Beliren kontenjan açığı, taban puanda düşüşü ve görece daha uzak illerden öğrenci yerleşmesi sonucunu doğurmuştur.

Bölüm sayısı az iken tercih üzerinde etkili olan faktörler daha basitti. Sorgulama ihtiyacı belki yoktu. Bölüm ve kontenjan arttıkça yer seçimi daha karmaşık hale gelmiş, yukarıda örneklendirildiği üzere benzer gelişmeler farklı sonuçlara yol açmış, geleceği planlamak adına hareketliliğin sebeplerini ve yönünü tespit önem taşır hale gelmiştir. Çünkü, etki alanındaki değişimler, taban puanlarındaki dramatik düşüşler, mezunların istihdam sorunları, bunu gözlemleyen liseli öğrenci grubunun bölüme olan ilgisinin azalması vb. gibi nedenlerle, yakın gelecekte kontenjanını dolduramama sorunu yaşayan bölümlere, belki bazı coğrafya bölümleri de eklenebilir.

3. 2015-2019 Yılları Arasında Coğrafya Bölümlerine Yerleşen Öğrenciler

YÖK ATLAS verilerine göre coğrafya bölümlerine 2015-2019 yılları arasındaki 5 yıllık dönemde 16.357 öğrenci yerleşmiştir (Tablo 1). Öğrenci sayısı bakımından ilk sırada Balıkesir Üniversitesi Coğrafya Bölümü yer almaktadır. Burayı sırasıyla Erzurum Atatürk, Karabük, Afyon Kocatepe, Kahramanmaraş Sütçü İmam, Isparta Süleyman Demirel, Uşak ve Sakarya Üniversitesi coğrafya bölümleri izlemektedir (Şekil 2). Birden fazla bölüm bulunan (İstanbul, İzmir ve Samsun) ya da tek bölüm olmakla birlikte ikinci öğretim programı var olan illerde (Afyonkarahisar, Antalya, Balıkesir, Bilecik, Çankırı, Elazığ, Erzurum, Giresun, Isparta, Kahramanmaraş, Karabük, Sakarya, Şanlıurfa ve Uşak) kontenjanın yüksek, dolayısı ile yerleşen öğrenci sayısının fazla olduğu görülmektedir. Tokat, Bursa, Nevşehir, Bingöl, Tunceli, Iğdır ve Osmaniye illerindeki coğrafya bölümleri 2015 sonrası öğrenci kabulüne başlamışlardır. Bu sebeple önümüzdeki yıllarda buralarda da toplam yerleşen sayısının artması beklenmektedir.

Tablo 1. Coğrafya bölümü bulunan üniversiteler ve bu üniversitelerdeki coğrafya bölümlerine yerleşen öğrenci sayıları (2015-2019).

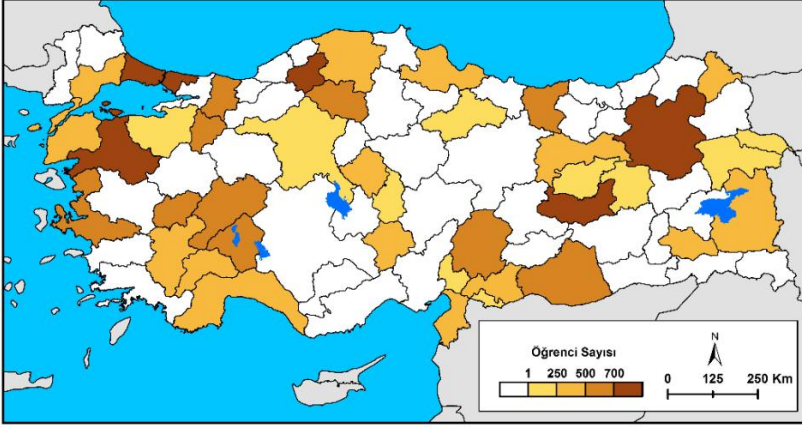
Coğrafya Bölümü Bulunan Üniversiteler*	2015	2016	2017	2018	2019	Toplam
Balıkesir	186	186	186	186	154	898

* Üniversiteler, 5 yıl boyunca coğrafya bölümlerine kabul ettikleri toplam öğrenci sayısına göre sıralanmıştır.

Elazığ Fırat	164	164	164	164	144	800
Erzurum Atatürk	164	164	164	164	144	800
Karabük	176	154	154	144	134	762
Afyon Kocatepe	144	144	144	144	124	700
K. Sütçü İmam	144	144	144	143	124	699
I. Süleyman Demirel	104	104	124	164	154	650
Uşak	124	124	124	124	124	620
Sakarya	104	124	124	124	124	600
Giresun	104	104	124	124	114	570
Bilecik Şeyh Edebali	94	104	124	124	114	560
İstanbul	113	113	113	113	103	555
Şanlıurfa Harran	104	124	124	124	62	538
Çankırı Karatekin	82	104	124	124	103	537
Antalya Akdeniz	41	41	93	103	103	381
Ç. Onsekiz Mart	77	76	77	77	62	369
Ege	72	72	72	72	72	360
Van Yüzüncü Yıl	62	62	62	62	62	310
Marmara	52	62	62	62	62	300
Mehmet Akif Ersoy	41	52	62	72	72	299
H. Mustafa Kemal	47	62	62	62	62	295
Ardahan	52	62	62	62	52	290
Kırşehir Ahi Evran	52	52	62	62	62	290
S. Ondokuz Mayıs	52	52	62	62	62	290
N. Ömer Halisdemir	51	52	62	62	62	289
Denizli Pamukkale	41	52	62	62	62	279
Gaziantep	41	52	62	62	62	279
Kastamonu	41	52	62	62	62	279
Siirt	41	52	62	62	62	279
E. Binali Yıldırım	41	52	62	62	52	269
T. Namık Kemal	41	41	52	62	62	258
Kilis 7 Aralık	52	41	52	52	52	249
T. Gaziosmanpaşa	0	62	62	62	62	248
Ağrı İbrahim Çeçen	41	41	52	52	52	238
Bursa Uludağ	0	0	62	72	72	206
Ankara	31	31	41	41	52	196
N. Hacı Bektaş Veli	0	0	62	62	62	186
Bingöl	0	0	52	62	52	166
İzmir Bakırçay	0	0	0	62	72	134
Tunceli Munzur	0	0	0	41	52	93
İzmir Kâtip Çelebi	0	0	0	41	51	92
Samsun	0	0	0	0	62	62

İğdır	0	0	0	0	41	41
O. Korkut Ata	0	0	0	0	41	41
Toplam	2.776	2.978	3.420	3.643	3.540	16.357

Kaynak: YÖK ATLAS veri tabanından yararlanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır (www.yokatlas.gov.tr).

Şekil 2. Coğrafya bölümü öğrencilerinin yerleştikleri illere göre dağılımı (2015 - 2019).

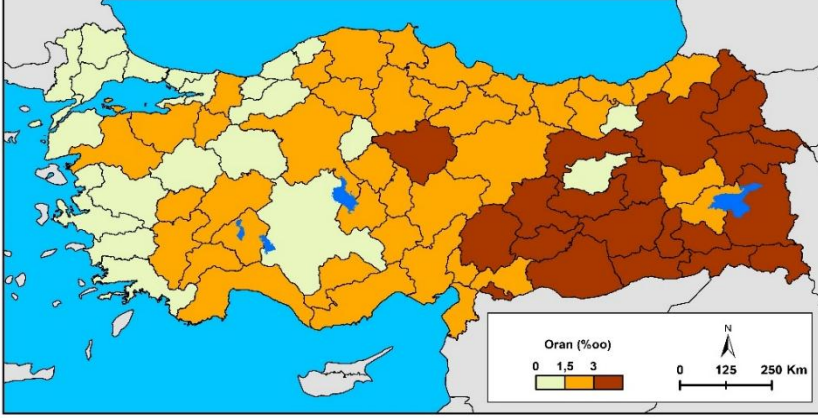
Coğrafya bölümlerine yerleşen öğrencilerin yaklaşık olarak onda birini İstanbul ikametliler (1.520 öğrenci) oluşturur. Onu sırası ile Şanlıurfa, Ankara, Diyarbakır, Van ve Gaziantep illerinde ikamet edenler izler (Tablo 2). Coğrafya bölümlerine yerleşen öğrenci sayısı toplam nüfusa oranlandığında ($83.154.997 / 16.357 = 5.084$) her 5.084 kişiden birinin son beş yıl içinde coğrafya bölümüne kayıtlığı sonucuna ulaşılır. Aynı işlem iller için yapıldığında doğu illerinde coğrafya bölümlerine yerleşenlerin toplam nüfusa oranının, batı illerine göre daha fazla olduğu görülmektedir (Şekil 3). Üniversiteler lise sonrası, genel olarak 18 ve üzeri nüfusa açık olmakla birlikte bu hizmeti talep edenlerin daha çok 20-24 yaş grubu olduğu görülür. İlin coğrafya bölümlerine yerleşen öğrenci sayısı, ildeki bu yaş grubuna oranlandığında istisnalar olmakla birlikte yine benzer dağılım ile karşılaşılmakta, batı illerine göre doğu illerinde coğrafya bölümlerine yerleşenlerin oranının daha yüksek olduğu tespit edilmektedir (Şekil 4).

Tablo 2. Coğrafya bölümlerine yerleşen öğrencilerin, il toplam nüfusuna ve ilin 20-24 yaş grubuna oransal dağılımı (2015-2019).

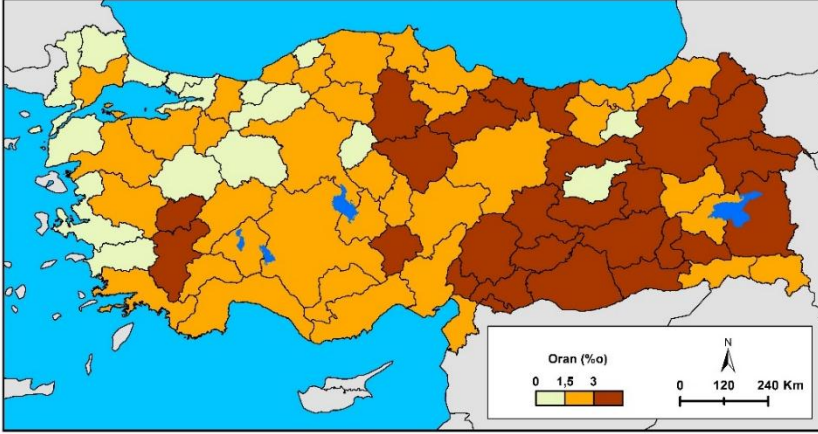
İller	Coğrafya Bölümlerine Yerleşen Öğrenci Sayısı (2015-2019)	Nüfus Miktarı (Toplam)	Nüfus Miktarı (20-24 Yaş Grubu)	Coğrafya Bölümlerine Yerleşen Öğrencilerin Toplam Nüfusa Oranı (%oo)	Coğrafya Bölümlerine Yerleşen Öğrencilerin 20-24 Yaş Grubundaki Nüfusa Oranı (%)
Adana	384	2.237.940	162.225	1,7	2,4
Adıyaman	296	626.465	51.131	4,7	5,8
Afyon	151	729.483	58.780	2,1	2,6
Ağrı	280	536.199	52.998	5,2	5,3
Aksaray	95	416.367	36.496	2,3	2,6
Amasya	72	337.800	24.798	2,1	2,9
Ankara	923	5.639.076	440.512	1,6	2,1
Antalya	495	2.511.700	177.853	2,0	2,8
Ardahan	40	97.319	8.747	4,1	4,6
Artvin	26	170.875	13.231	1,5	2,0
Aydın	115	1.110.972	79.471	1,0	1,4
Balıkesir	188	1.228.620	83.254	1,5	2,3
Bartın	16	198.249	15.050	0,8	1,1
Batman	246	608.659	56.721	4,0	4,3
Bayburt	12	84.843	11.424	1,4	1,1
Bilecik	36	219.427	17.886	1,6	2,0
Bingöl	105	279.812	27.350	3,8	3,8
Bitlis	96	348.115	33.614	2,8	2,9
Bolu	26	316.126	29.389	0,8	0,9
Burdur	43	270.796	25.403	1,6	1,7
Bursa	474	3.056.120	214.129	1,6	2,2
Çanakkale	32	542.157	44.145	0,6	0,7
Çankırı	37	195.789	16.307	1,9	2,3
Çorum	151	530.864	37.049	2,8	4,1
Denizli	258	1.037.208	76.317	2,5	3,4
Diyarbakır	589	1.756.353	154.790	3,4	3,8
Düzce	42	392.166	32.649	1,1	1,3
Edirne	29	413.903	38.437	0,7	0,8
Elazığ	262	591.098	51.665	4,4	5,1
Erzincan	87	234.747	23.977	3,7	3,6
Erzurum	350	762.062	76.047	4,6	4,6
Eskişehir	100	887.475	75.021	1,1	1,3
Gaziantep	537	2.069.364	169.929	2,6	3,2
Giresun	104	448.400	34.664	2,3	3,0
Gümüşhane	31	164.521	19.087	1,9	1,6
Hakkâri	84	280.991	36.873	3,0	2,3
Hatay	346	1.628.894	120.756	2,1	2,9
İğdir	107	199.442	18.771	5,4	5,7
İsparta	101	444.914	44.267	2,3	2,3
İstanbul	1520	15.519.267	1.217.874	1,0	1,2
İzmir	375	4.367.251	307.614	0,9	1,2
Karabük	52	248.458	27.577	2,1	1,9
Karaman	49	253.279	21.897	1,9	2,2

Kars	143	285.410	28.312	5,0	5,1
Kastamonu	72	379.405	29.838	1,9	2,4
Kayseri	298	1.407.409	109.846	2,1	2,7
Kırkkale	35	283.017	25.682	1,2	1,4
Kırklareli	22	361.836	30.060	0,6	0,7
Kırşehir	54	242.938	21.156	2,2	2,6
Kilis	61	142.490	13.768	4,3	4,4
Kocaeli	196	1.953.035	145.516	1,0	1,3
Konya	291	2.232.374	189.284	1,3	1,5
Kütahya	64	579.257	46.661	1,1	1,4
Malatya	375	800.165	64.302	4,7	5,8
Manisa	199	1.440.611	104.371	1,4	1,9
K. Maraş	459	1.154.102	88.528	4,0	5,2
Mardin	285	838.778	75.411	3,4	3,8
Mersin	384	1.840.425	132.134	2,1	2,9
Muğla	105	983.142	65.535	1,1	1,6
Muş	103	408.809	37.756	2,5	2,7
Nevşehir	63	303.010	25.866	2,1	2,4
Niğde	104	362.861	32.823	2,9	3,2
Ordu	211	754.198	52.250	2,8	4,0
Osmaniye	151	538.759	39.063	2,8	3,9
Rize	67	343.212	26.909	2,0	2,5
Sakarya	154	1.029.650	82.079	1,5	1,9
Samsun	262	1.348.542	102.105	1,9	2,6
Siirt	162	330.280	35.901	4,9	4,5
Sinop	40	218.243	15.304	1,8	2,6
Sivas	110	638.956	59.326	1,7	1,9
Şanlıurfa	998	2.073.614	179.570	4,8	5,6
Şırnak	157	529.615	60.962	3,0	2,6
Tekirdağ	123	1.055.412	79.116	1,2	1,6
Tokat	156	612.747	48.948	2,5	3,2
Trabzon	154	808.974	64.399	1,9	2,4
Tunceli	9	84.660	8.346	1,1	1,1
Uşak	100	370.509	31.327	2,7	3,2
Van	587	1.136.757	108.604	5,2	5,4
Yalova	19	270.976	20.163	0,7	0,9
Yozgat	153	421.200	34.566	3,6	4,4
Zonguldak	69	596.053	42.116	1,2	1,6
Toplam	16.357	83.154.997	6.624.078	2,0	2,5

Kaynak: YÖK ATLAS veri tabanından yararlanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır (www.yokatlas.gov.tr).

Şekil 3. İlin toplam nüfusu içinde coğrafya bölümlerine yerleşenlerin oranı.

Şekil 4. İlin 20-24 yaş grubundaki nüfusu içinde, coğrafya bölümlerine yerleşenlerin oranı.

4. Coğrafya Bölümlerine Yönelik Öğrenci Hareketliliği ve Temel Sebepleri

Coğrafya bölümlerine yönelik hareketliliğin üç temel sebebi vardır: İkamet edilen ilde bölüm bulunmaması, bölüm bulunan illerde ise kontenjanın il nüfusuna göre oldukça az veya abartılı düzeyde fazla olması.

2015-2019 döneminde coğrafya bölümlerine yerleştirilen 16.357 öğrenciden 3.675'i ikamet ettiği ilde öğrenimine başlamış; 12.682'si öğrenci hareketliliğine katılmıştır. Coğrafya öğrenimi için il değiştiren 12.682 öğrenciden 5.939'unun (%46,8'inin) il

dışına çıkmasında, ikamet ettikleri ilde (41 il) bölüm olmaması etkili olmuştur (Tablo 3). Bunların, yaşadıkları ilde en az bir üniversite bulunmaktayken ve aldıkları puana göre il içinde yerleşebilecekleri başka bölümler varken coğrafya öğrenimi için il dışına çıkıyor olmaları, temel olarak bölüme ve bilim dalına karşı ilgileri ve yatkınlıkları ile açıklanabilir. Aileden-çevreden uzaklaşmak için coğrafya bölümünü aracı olarak kullanmak da gerekçelerinden biri olabilir.

Tablo 3. Coğrafya bölümü bulunmayan illerden, coğrafya bölümlerine yerleşen öğrenci sayıları (2015-2019).

İl	Coğrafya Bölümlerine Yerleşen Öğrenci Sayısı	İl	Coğrafya Bölümlerine Yerleşen Öğrenci Sayısı
Diyarbakır	589	Eskişehir	100
Adana	384	Bitlis	96
Mersin	384	Aksaray	95
Malatya	375	Hakkâri	84
Kayseri	298	Amasya	72
Adıyaman	296	Zonguldak	69
Konya	291	Rize	67
Mardin	285	Kütahya	64
Batman	246	Karaman	49
Ordu	211	Düzce	42
Manisa	199	Sinop	40
Kocaeli	196	Kırıkkale	35
Şırnak	157	Gümüşhane	31
Trabzon	154	Edirne	29
Yozgat	153	Artvin	26
Çorum	151	Bolu	26
Kars	143	Kırklareli	22
Aydın	115	Yalova	19
Sivas	110	Bartın	16
Muğla	105	Bayburt	12
Muş	103	Toplam	5939

Kaynak: YÖK ATLAS veri tabanından yararlanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır (www.yokatlas.gov.tr).

2015-2019 döneminde coğrafya bölümlerine 16.357 öğrenci yerleştirildiğini, bunun 3.675’inin ikamet ettiği ilde öğrenimine devam ettiğini, 5.939’unun ise ikamet ettiği ilde bölüm olmadığı için il dışına çıktığını ifade etmiştik. Bu verilere göre ikamet ettiği ilde bölüm bulunduğu halde il dışına çıkanların sayısı 6.743’tür $[(16.357) - (3.675 + 5.939) = 6.743]$. İstanbul, Ankara, Bursa, Antalya, Gaziantep, Şanlıurfa, Van, Hatay ve Ağrı illerinde talebe göre bölüm kontenjanı azdır . Başka bir ifade ile bu illerde ikamet

edip de coğrafya bölümlerine yerleşenlerin sayısı (6.418 öğrenci), ildeki coğrafya bölümlerinin kontenjanından (3.380 öğrenci) fazladır. Bu durumda teorik olarak kontenjan fazlası 3.038 öğrenci il dışına doğru hareket etmek zorunda kalır. Gerçekte ise il dışına çıkanların sayısı daha yüksektir; 4.755 kişidir (Tablo 4).

Tablo 4. Coğrafya bölümü kontenjanı il içi talebe göre az olan illerde, coğrafya bölümlerine yönelik öğrenci hareketliliği (2015-2019).

İl	İldeki Coğrafya Bölümlerinin Kontenjanı	Coğrafya Bölümlerine Yerleşen Öğrenci Sayısı	Aradaki Fark	İldeki Coğrafya Bölümüne Yerleşen Öğrenci Sayısı	Diğer İllerdeki Coğrafya Bölümlerine Yerleşen Öğrenci Sayısı
İstanbul	855	1520	665	576	944
Ankara	196	923	727	106	817
Bursa	206	474	268	78	396
Antalya	381	495	114	105	390
Gaziantep	279	537	258	114	423
Van	310	587	277	155	432
Hatay	295	346	51	106	240
Şanlıurfa	538	998	460	305	693
Ağrı	238	280	42	105	175
Osmaniye	41	151	110	4	147
İğdir	41	107	66	9	98
Toplam	3380	6418	3038	1663	4755

Kaynak: YÖK ATLAS veri tabanından yararlanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır (www.yokatlas.gov.tr).

Üniversite adaylarının coğrafya öğrenimi için talebi olabilir. Talep varlığına karşın arz olmasaydı hareketlilik gerçekleşmezdi. Bu nedenle bölüme yönelik hareketliliğin sebeplerinden üçüncüsünü, il içindeki talebe oranla kontenjanı fazla olan bölümlerin varlığı oluşturur. Coğrafya bölümü bulunan 40 ilden 29'unda talebe göre arz fazlası bulunmaktadır (Tablo 5). Bu arz fazlası diğer illerde ikamet edenler tarafından değerlendirilmekte, hareketliliğin önemli bir kısmı da bu arz fazlalığına bağlı olarak gerçekleşmektedir.

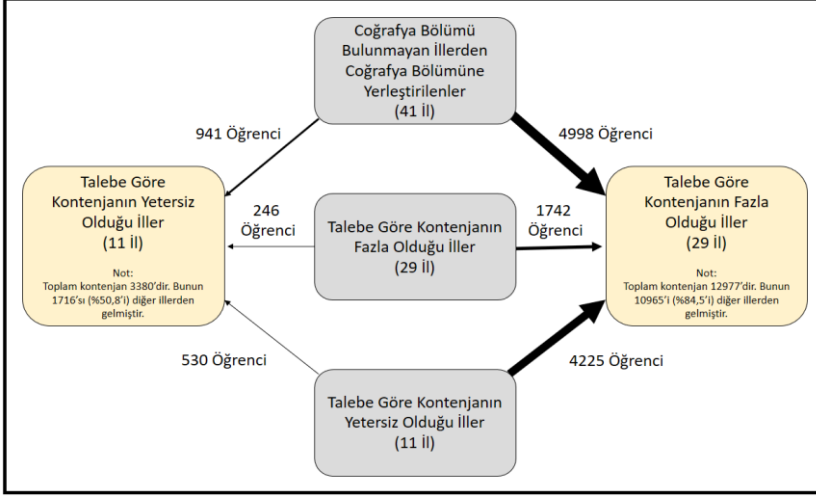
Tablo 5. Coğrafya bölümü kontenjanı il içi talebe göre fazla olan illerde, coğrafya bölümlerine yönelik öğrenci hareketliliği (2015-2019).

İl	İldeki Coğrafya Bölümünün Toplam Kontenjanı	İlin Coğrafya Bölümlerine Yerleşen Öğrenci Sayısı	Fark (Kontenjan Fazlası)	İlin, İldeki Coğrafya Bölümüne Yerleşen Öğrenci Sayısı	Diğer İllerden, Bu İllerdeki Coğrafya Bölümlerine Yerleşen Öğrenci Sayısı
Balıkesir	898	188	710	84	814
Karabük	762	52	710	45	717

Afyon	700	151	549	96	604
Isparta	650	101	549	69	581
Elazığ	800	262	538	216	584
Bilecik	560	36	524	17	543
Uşak	620	100	520	68	552
Çankırı	537	37	500	16	521
Giresun	570	104	466	47	523
Erzurum	800	350	450	271	529
Sakarya	600	154	446	93	507
Çanakkale	369	32	337	9	360
Burdur	299	43	256	19	280
Ardahan	290	40	250	11	279
Maraş	699	459	240	232	467
Kırşehir	290	54	236	27	263
İzmir	586	375	211	131	455
Kastamonu	279	72	207	39	240
Kilis	249	61	188	36	213
Niğde	289	104	185	56	233
Erzincan	269	87	182	53	216
Tekirdağ	258	123	135	38	220
Nevşehir	186	63	123	15	171
Siirt	279	162	117	80	199
Tokat	248	156	92	62	186
Samsun	352	262	90	70	282
Tunceli	93	9	84	4	89
Bingöl	166	105	61	33	133
Denizli	279	258	21	75	204
Toplam	12.977	4.000	8.977	2.012	10965

Kaynak: YÖK ATLAS veri tabanından yararlanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır (www.yokatlas.gov.tr).

Bölüm bulunan ve il içindeki talebe oranla bölüm kontenjanı fazla olan illerden coğrafya bölümlerine 4.000 öğrenci yerleştirilmiş; neredeyse yarısı, 1.988’i, il dışına çıkmıştır (Şekil 5). Bölüm bulunan illerden taban puanın yüksek olduğu özellikle İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa, Antalya gibi illere yönelik üzerinde kalite arayışının, üniversite sürecinde özenilen öğrencilik hayatını sosyo-kültürel imkânların daha fazla olduğu büyükşehirlerde yaşama isteğinin; daha düşük puanlı illere yönelik üzerinde bölüme yerleşme isteğinin; eşdeğer puanlı yere yönelme üzerinde ise aileden-çevreden uzaklaşma isteğinin etkili olma olasılığı yüksektir. Ancak bu varsayımları test etmek için görüşme ve anket yöntemleri ile veri toplanmasına ve toplanan verinin analizine ihtiyaç vardır.

Şekil 5. Coğrafya bölümlerine yönelik öğrenci hareketliliği. Ülke genelinde bölüm bulunan 40 il içinde talebe göre kontenjanın fazla olduğu 29 ile yönelik daha güçlü bir hareketlilik vardır.

5. Öğrenci Hareketliliğinin Yönü

Üniversite adayları, YKS'den aldıkları puanları dikkate alarak, öğrenim görmek istedikleri bölümün bulunduğu üniversiteler ve dolayısıyla iller arasında seçim yapmaktadırlar. Bölüme yerleşme hadisesi bireysel seçimlerin sonucunda gerçekleştiği için kişiye özgü olma özelliği taşır. Ancak bireysel kararları yönlendiren başta puan ve kontenjan olmak üzere diğer çevresel faktörler bazı kalıpların belirmesine sebep olmakta, bunlar genel eğilimlerin tespitine ve model oluşturmaya imkân vermektedir.

5. 1. Çıkış noktasına göre coğrafya bölümlerine yönelik öğrenci hareketliliğinin yönü

2015-2019 yılları arasında coğrafya bölümlerine yerleştirilen öğrencilerin yaklaşık olarak 1/5'i (3.675 öğrenci) ikamet ettiği ilde kalmıştır. Barınma, yeme-içme ve ulaşım yükseköğretimdeki başlıca harcama kalemleridir. Maliyeti azaltma isteği, ikamet edilen ya da komşu ilde bulunan bölümü tercihin önemli sebeplerinden biridir. Buna ek olarak alınan puan, bilinen çevreden (aile ve arkadaş çevresinden) uzaklaşmak istememek ya da ailenin il dışına çıkışa izin vermemesi diğer sebepler olarak sıralanabilir. Kişiye özgü sebep ne olursa olsun ortaya çıkan veri,

açılan her yeni bölümün öğrenci hareketliliğini artırdığını; ancak ikamet edilen ilde bölüm varlığının, oradan çevreye doğru olan hareketliliği negatif yönde etkilediğini göstermektedir.

Talebe göre kontenjanın fazla olduğu illerde (Tablo 5’teki 29 il) coğrafya bölümlerine yerleşenlerin daha çok kendi illerini tercih ettikleri görülmektedir. Bu oran Karabük’te %87’ye kadar yükselmektedir. Buna karşılık, talebe göre kontenjanın az olduğu illerde (Tablo 4’teki 11 il), ildeki coğrafya bölümlerine yerleşenlerin oranı %40’ların altına düşmektedir. Hatta bu oran Ankara’da %11’e kadar inmekte, il dışına çıkışın daha baskın olduğu tespit edilmektedir. Ancak, bu illerde bölüm kontenjanlarının önemli bir kısmının ilgili ilde ikamet edenler tarafından doldurulduğu; dolayısı ile il dışına çıkış hadisesinin, gönüllülükten ziyade ilde yeterli kontenjan bulunmamasından kaynaklandığı görülmektedir (Tablo 6).

Tablo 6. Coğrafya bölümü bulunan illerde, bölümün toplam kontenjanı ve bölümün bulunduğu ilden coğrafya bölümlerine yerleşenler içinde ikamet ettiği ilde kalanların sayısı ve oranları (2015-2019).

İl	İldeki Coğrafya Bölümlerinin Kontenjanı (1)	İlin Coğrafya Bölümlerine Yerleşen Öğrenci Sayısı (2)	İlin, İldeki Coğrafya Bölümüne Yerleşen Öğrenci Sayısı (3)	İlin Coğrafya Bölümüne Yerleşen Öğrencileri İçinde İlde Kalanların Oranı $(3*100)/2$	Toplam Kontenjan İçinde İlde İkamet Edenlerin Oranı (%) $(3*100)/1$
Karabük	762	52	45	87	6
Elazığ	800	262	216	82	27
Erzurum	800	350	271	77	34
Isparta	650	101	69	68	11
Uşak	620	100	68	68	11
Afyon	700	151	96	64	14
Erzincan	269	87	53	61	20
Sakarya	600	154	93	60	16
Kilis	249	61	36	59	14
Kastamonu	279	72	39	54	14
Niğde	289	104	56	54	19
Kahramanmaraş	699	459	232	51	33
Kırşehir	290	54	27	50	9
Siiirt	279	162	80	49	29
Bilecik	560	36	17	47	3
Giresun	570	104	47	45	8
Balıkesir	898	188	84	45	9
Tunceli	93	9	4	44	4
Burdur	299	43	19	44	6
Çankırı	537	37	16	43	3

Tokat	248	156	62	40	25
İstanbul	855	1520	576	38	67
Ağrı	238	280	105	38	44
İzmir	586	375	131	35	22
Bingöl	166	105	33	31	20
Tekirdağ	258	123	38	31	15
Hatay	295	346	106	31	36
Şanlıurfa	538	998	305	31	57
Denizli	279	258	75	29	27
Çanakkale	369	32	9	28	2
Ardahan	290	40	11	28	4
Samsun	352	262	70	27	20
Van	310	587	155	26	50
Nevşehir	186	63	15	24	8
Gaziantep	279	537	114	21	41
Antalya	381	495	105	21	28
Bursa	206	474	78	16	38
Ankara	196	923	106	11	54
İğdır	41	107	9	8	22
Osmaniye	41	151	4	3	10

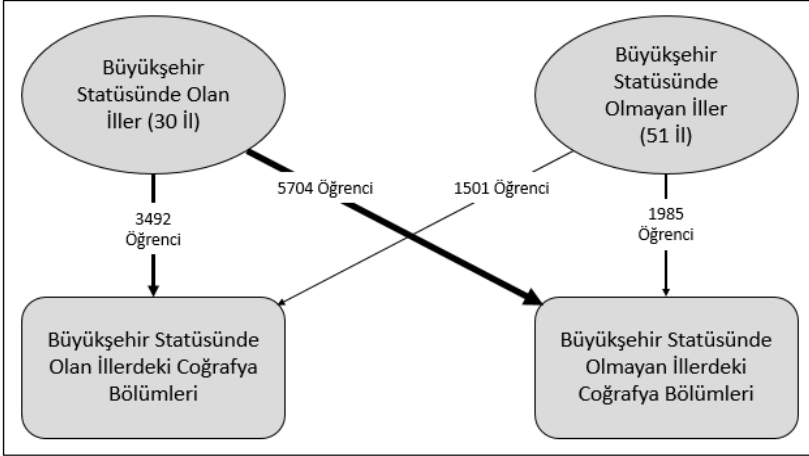
Kaynak: YÖK ATLAS veri tabanından yararlanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır (www.yokatlas.gov.tr).

2015-2019 yılları arasında coğrafya bölümüne yerleşen 12.682 öğrenci 81 ilden, bölüm bulunan 40 ile doğru hareket etmiştir. Bunların 3.230'u (%25,5'i) komşu ildeki bölüme gitmiştir. İl dışına çıkarken komşu ile yönelme üzerinde ikamet edilen ilde bölüm yokluğu, coğrafi ve sosyal yakınlık ile başta ulaşım giderleri olmak üzere öğrenim maliyetini azaltma isteği en etkili faktörlerdir. Öğrenci gönderen ilin, iki ve daha fazla komşusunda bölüm bulunmakta ise niteliğin, imajın iyi olduğu yere değil de nüfusu az, kontenjanı fazla, taban puanı düşük olana yönelik hareketliliğin daha fazla olduğu görülmektedir. Hem Samsun hem de Giresun illerinde coğrafya bölümü bulunmakta; Samsun'daki bölüm daha köklü, akademik kadro bakımından daha güçlü ve hatta donanım yönünden daha iyi durumdadır. Böyle olmakla birlikte coğrafya bölümlerine yerleşen Orduluların nüfusun az, kontenjanın çok, taban puanının daha düşük olduğu Giresun'da daha fazla olduğu görülür. Buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. Coğrafya bölümüne yerleşen Gaziantep'iler Kahramanmaraş değil de, Kilis'te; Manisalılar İzmir değil de Uşak'ta; Konyalılar Ankara değil de Afyon'da, Kocaelililer İstanbul değil de Sakarya'da; Kırıkkaleliler Ankara değil de Çankırı'da; Eskişehir'iler Ankara, Bursa değil de Bilecik ve Afyon'da daha fazladır. Kuşkusuz bu genel durumdan ayrılan örnekler de vardır. Muğlalıların Burdur

değil de Antalya’da; Aydınlıların Uşak değil de İzmir’de daha fazla olması gibi... Ancak bunların sayısı birinci gruptakilere oranla daha azdır. Tespit edilen bu genel eğilim beklentinin aksine yer seçiminde kalite ve nitelik yerine bölüme yerleşme isteğinin, kontenjanın ve YKS’den alınan puanın daha etkili olduğunu göstermektedir. Sonuç üzerinde, coğrafya mezunlarının istihdam edildikleri bazı alanlarda (özel sektörde öğretmenlik ve kamuda polislik vb.) bölümde alınan bilgi ve edinilen beceri yerine diplomanın yeterli olmasının, bu nedenle adayların diplomaya odaklanmasının da rolü vardır.

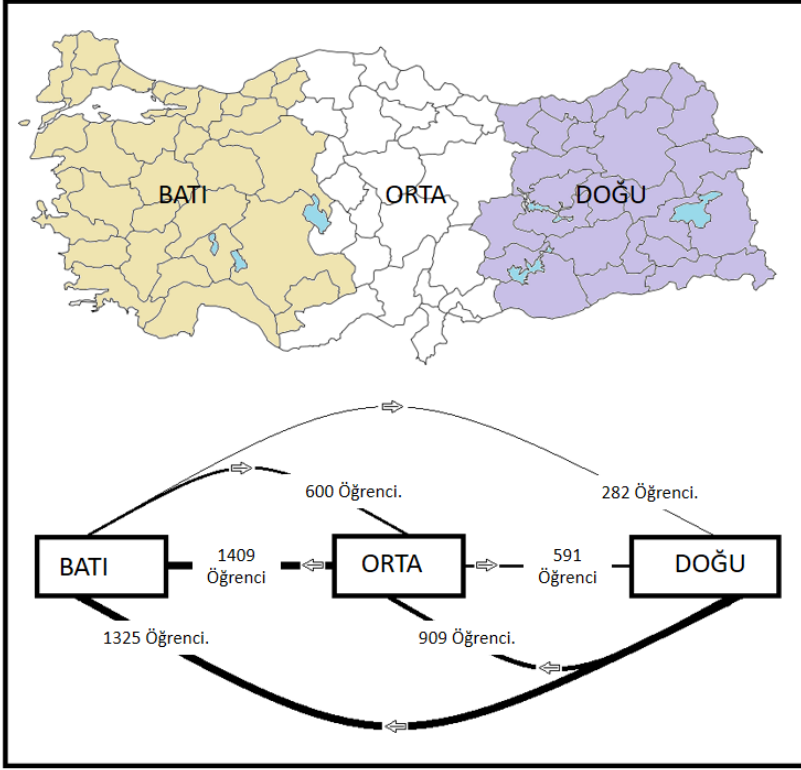
Birden fazla komşu ilde coğrafya bölümü olması durumunda görece niteliği - imajı daha iyi il ve bölümlere yönel(e)meme hali, sınırdaş olmayan iller arasında da gözlenmektedir. İstanbulluların Bursa yerine Karabük’te, Bilecik’te; Ankaralıların Sakarya yerine yine Karabük’te, Afyon’da, Diyarbakırlıların Gaziantep yerine Tunceli, Siirt ve Ardahan’da yoğunlaşması bu genellemeye örnek olarak gösterilebilir.

Ülkemizdeki 81 ilden 30’unun nüfusu 750.000’in üzerindedir. 6360 sayılı yasaya göre büyükşehir statüsünde olan bu illerin diğerlerine oranla hizmet kalitesi, yaşam konforu ve imkânlar bakımından daha olumlu özelliklere sahip olması, bu sebeple daha fazla talep görmesi beklenir. Ancak söz konusu coğrafya bölümlerine yönelik hareketlilik olduğunda büyükşehir statüsü taşımayan illere yönelik hareketliliğin daha yaygın olduğu görülmektedir (Şekil 6). Kontenjan ve nüfus arasındaki dengesizlik ortaya çıkan durumun başlıca sebebidir.

Şekil 6. Coğrafya bölümüne yönelik öğrenci hareketliliğinde büyükşehir statüsüne sahip olma durumunun etkinliği.

Ülke genelinde göçün 1950 sonrasında hızlandığı (Özgür, 1994: 63) ve genel olarak göç yönünün doğudan batıya doğru olduğu kabul edilir (Yüceşahin ve Özgür, 2006: 20; Yakar, 2013: 39). Coğrafya öğrenimi amaçlı hareketliliğin yönünü tespit amacı ile kabaca dikdörtgene benzeyen ülke 26^0-33^0 doğu meridyenleri (DM) arası batı, 33^0-38^0 DM arası orta ve 38^0-45^0 DM arası da doğu olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Neticede coğrafya öğrenimi için batı kısımdan doğu kısma doğru giden öğrenci sayısının azaldığı; buna karşın doğudan batıya hareketliliğin arttığı; ülkedeki göç yönüne benzer bir eğilimin yaşandığı belirlenmiştir (Şekil 7). Ancak bir farklılık söz konusudur. Zira göçte varış yeri, batının büyük merkezleri olurken; coğrafya bölümlerine yönelik hareketlilikte batının az nüfuslu ve sosyo-ekonomik açıdan görece geride kalan illerinin daha çok tercih edildiği görülmektedir. Göç doğu yarıdaki işsizlik, buna karşılık batıdaki iş olanakları / olasılıkları, fırsat arayışı ile ilgilidir. Coğrafya bölümlerine yönelik hareketlilikte batının büyük illerindeki kontenjan azlığı, bu varış noktası farklılığının ana sebeplerinden biridir.

Şekil 7. Coğrafya bölümlerine yönelik öğrenci hareketliliğinde doğu-batı yönlü farklılıklar.

Ülkenin doğu yarısında ikamet edenler, ülkedeki tüm coğrafya bölümlerini tercih ederken, batı yarıdakilerin daha çok kendi bölgelerinde kalmaları, diğer bölgelere yönelme konusunda çekimser davranmaları, ülkenin doğu illerinden coğrafya bölümlerine yönelik talebin oransal olarak daha fazla çıkmasına (şekil 3 ve 4'teki görünümün oluşmasına) sebep olmaktadır.

5. 2. Varış noktasına göre coğrafya bölümlerine yönelik öğrenci hareketliliğinin yönü

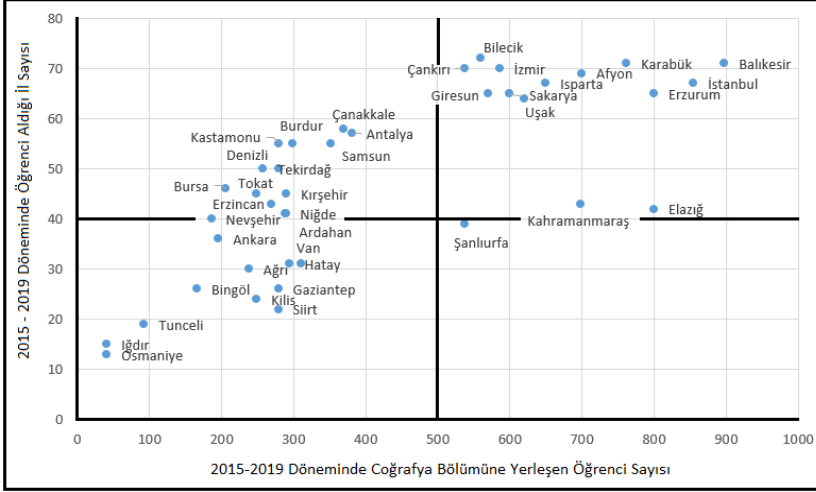
Oluşturulan matristen yararlanılarak bölümlerin hizmet bölgesini tespit amacı ile her bir bölüme son beş yıl içinde yerleşen öğrenci ve bunların geldiği il sayısına bakılmıştır (Tablo 7, Şekil 8).

Tablo 7. Coğrafya bölümü bulunan üniversiteler, buradaki coğrafya bölümüne yerleşen öğrenci miktarı ve bu bölümlerin öğrenci aldıkları il sayısı (2015-2019).

Coğrafya Bölümünün Bulunduğu Üniversite	Bölüme Yerleşen Öğrenci Sayısı	Öğrenci Aldığı İl Sayısı
Bilecik Şeyh Edebali	560	72
Karabük	762	71
Balıkesir	898	71
Çankırı Karatekin	537	70
İzmir (Ege & Bakırçay & K. Çelebi)	586	70
Afyon Kocatepe	700	69
İstanbul & Marmara	855	67
Isparta Süleyman Demirel	650	67
Giresun	570	65
Sakarya	600	65
Erzurum Atatürk	800	65
Uşak	620	64
Çanakkale Onsekiz Mart	369	58
Antalya Akdeniz	381	57
Samsun & OMÜ	352	55
Kastamonu	279	55
Burdur Mehmet Akif Ersoy	299	55
Tekirdağ Namık Kemal	258	50
Denizli Pamukkale	279	50
Bursa Uludağ	206	46
Tokat Gaziosmanpaşa	248	45
Kırşehir Ahi Evran	290	45
Erzincan Binali Yıldırım	269	43
K. Maraş Sütçü İmam	699	43
Elazığ Fırat	800	42
Ardahan	290	41
Niğde Ömer Halisdemir	289	41
Nevşehir Hacı Bektaş Veli	186	40
Şanlıurfa Harran	538	39
Ankara	196	36
Van Yüzüncü Yıl	310	31
Hatay Mustafa Kemal	295	31
Ağrı İbrahim Çeçen	238	30
Gaziantep	279	26
Bingöl	166	26
Kilis 7 Aralık	249	24

Siirt	279	22
Tunceli Munzur	93	19
İğdır	41	15
Osmaniye Korkut Ata	41	13

Kaynak: YÖK ATLAS veri tabanından yararlanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır (www.yokatlas.gov.tr).

Şekil 8. Coğrafya bölümü bulunan illerin, bölüme yerleşen öğrenci ve öğrenci alınan il sayısına göre dağılımları (2015-2019).

Neticede coğrafya bölümlerinin hepsi ülke genelinden öğrenci alabilecekken, üç anlamlı dağılım tespit edilmiştir:

a. Beş yıllık toplam öğrenci sayısı 500’den fazla olan bölümlerin, 60 civarı ve üzeri ilden öğrenci aldığı görülmektedir. Ancak Kahramanmaraş Sütçü İmam, Şanlıurfa Harran ve Elazığ Fırat Üniversitelerinin coğrafya bölümlerinde, kontenjan fazlalığına rağmen öğrenci alınan il sayısı 40 civarındadır. Diğer çok kontenjanlı üniversitelere göre anlamlı farklılık oluşturacak derecede düşüktür.

b. Eşdeğer kontenjana sahip Antalya, Bursa, Burdur, Denizli, Çanakkale, Tekirdağ illerindeki coğrafya bölümlerinin öğrenci aldığı il sayısı Van, Hatay, Bingöl, Ağrı, Ardahan, Siirt, Kilis’teki coğrafya bölümlerinin öğrenci aldığı il sayısından fazladır. Bu göstergelere göre kontenjanı görece az olan bölümler içinde, batı yarıdakilere yönelik talebin daha fazla olduğu söylenebilir.

c. Eşdeğer kontenjana sahip yerlerde, ülkenin kuzey yarısındaki bölümlerin öğrenci aldığı il sayısı güney yarıya göre (Isparta, Burdur, Antalya ve Denizli hariç) daha fazladır. Ancak bu farklılık ülkenin doğu ve batı yarısındakiler kadar keskin değildir.

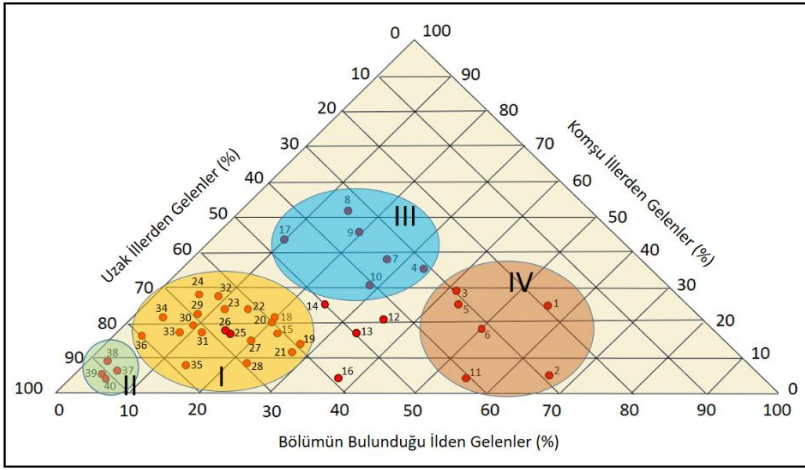
Bölümlerin beslenme alanlarını-hizmet bölgelerini tespit etmek amacı, bölüme yerleşen öğrenciler geldikleri yere göre il içinden, komşu ve diğer illerden gelenler şeklinde üç gruba ayrılmıştır. Bu gruplandırmaya göre tablo 8; devamında şekil 9 oluşturulmuştur. Dört ana küme belirlenmiştir.

Tablo 8. Coğrafya bölümü bulunan üniversiteler ve buradaki coğrafya bölümlerine yerleşen öğrencilerin il içinde, komşu ve uzak ilde ikamet etme durumlarına göre dağılımları (2015-2019).

Coğrafya Bölümünün Bulunduğu Üniversite	Yerleşen Öğrenci Sayısı	Bölümün Bulunduğu İlden Gelen Öğrenciler		Komşu İllerden Gelen Öğrenciler		Diğer İllerden Gelen Öğrenciler	
		Sayı	(%)	Sayı	(%)	Sayı	(%)
Şanlıurfa Harran	538	305	56,7	130	24,2	103	19,1
İstanbul ve Marmara	855	576	67,4	32	3,7	247	28,9
Gaziantep	279	114	40,9	82	29,4	83	29,7
Kahramanmaraş Sütçü İmam	699	232	33,2	249	35,6	218	31,2
Ağrı İbrahim Çeçen	238	105	44,1	57	23,9	76	31,9
Van Yüzüncü Yıl	310	155	50	55	17,7	100	32,3
Elazığ Fırat	800	216	27	305	38,1	279	34,9
Tekirdağ Namık Kemal	258	38	14,7	135	52,3	85	32,9
Niğde Ömer Halisdemir	289	56	19,4	130	45,0	103	35,6
Siirt	279	80	28,7	85	30,5	114	40,9
Ankara	196	106	54,1	9	4,6	81	41,3
Hatay Mustafa Kemal	295	106	35,9	60	20,3	129	43,7
Erzurum Atatürk	800	271	33,9	135	16,9	394	49,3
Tokat Gaziosmanpaşa	248	62	25	62	25,0	124	50,0
İğdır	41	9	22	7	17,1	25	61,0
Bursa Uludağ	206	78	37,9	8	3,9	120	58,3
Osmaniye Korkut Ata	41	4	9,8	18	43,9	19	46,3
Bingöl	166	33	19,9	35	21,1	98	59,0
Denizli Pamukkale	279	75	26,9	39	14,0	165	59,1
Samsun ve OMÜ	352	70	19,9	71	20,2	211	59,9
Antalya Akdeniz	381	105	27,6	41	10,8	235	61,7
Kilis 7 Aralık	249	36	14,5	59	23,7	154	61,8
Isparta Süleyman Demirel	650	69	10,6	155	23,8	426	65,5
Burdur Mehmet Akif Ersoy	299	19	6,4	83	27,8	197	65,9
Sakarya	600	93	15,5	103	17,2	404	67,3
Afyon Kocatepe	700	96	13,7	132	18,9	472	67,4
Erzincan Binali Yıldırım	269	53	19,7	42	15,6	174	64,7
İzmir (Ege, Bakırçay, K. Çelebi)	586	131	22,4	50	8,5	405	69,1
Giresun	570	47	8,2	127	22,3	396	69,5
Balıkesir	898	84	9,4	173	19,3	641	71,4
Uşak	620	68	11	108	17,4	444	71,6
Kırşehir Ahi Evran	290	27	9,3	80	27,6	183	63,1

Nevşehir Hacı Bektaş-ı Veli	186	15	8,1	34	18,3	137	73,7
Çankırı Karatekin	537	16	3	120	22,3	401	74,7
Kastamonu	279	39	14	24	8,6	216	77,4
Bilecik Şeyh Edebali	560	17	3	95	17,0	448	80,0
Karabük	762	45	5,9	46	6,0	671	88,1
Çanakkale Onsekiz Mart	369	9	2,4	35	9,5	325	88,1
Ardahan	290	11	3,8	15	5,2	264	91,0
Tunceli Munzur	93	4	4,3	4	4,3	85	91,4
Toplam	16357	3675	22,5	3230	19,7	9452	57,8

Kaynak: YÖK ATLAS veri tabanından yararlanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır (www.yokatlas.gov.tr).

Şekil 9. Etki alanlarına göre coğrafya bölümleri. (1-Şanlıurfa Harran, 2-İstanbul ve Marmara Üniversiteleri, 3-Gaziantep, 4- K.Maraş Sütçü İmam, 5-Ağrı İbrahim Çeçen 6-Van Yüzücü Yıl, 7-Elazığ Fırat, 8-Tekirdağ Namık Kemal, 9-Niğde Ömer Halisdemir, 10-Siirt, 11-Ankara, 12-Hatay Mustafa Kemal, 13-Erzurum Atatürk, 14- Tokat Gaziosmanpaşa, 15-Iğdır, 16-Bursa Uludağ, 17-Osmaniye Korkut Ata, 18-Bingöl, 19-Denizli Pamukkale, 20-Samsun ve Ondokuz Mayıs, 21-Antalya Akdeniz, 22-Kilis 7 Aralık, 23-Isparta Süleyman Demirel, 24-Burdur Mehmet Akif Ersoy, 25-Sakarya, 26- Afyon Kocatepe, 27- Erzincan Binali Yıldırım, 28-Ege, Bakırçay ve Katip Çelebi, 29-Giresun, 30- Balıkesir, 31-Uşak, 32-Kırşehir Ahi Evran, 33-Nevşehir Hacı Bektaş-ı Veli, 34-Çankırı Karatekin, 35-Kastamonu, 36-Bilecik Şeyh Edebali, 37-Karabük, 38-Çanakkale 18 Mart, 39-Ardahan, 40-Tunceli Munzur Üniversitesi)

Birinci kümeyi Kilis, Isparta, Burdur, Sakarya, Afyon, Erzincan, Giresun, Balıkesir, Uşak, Kırşehir, Nevşehir, Çankırı, Kastamonu ve Bilecik illeri oluşturmaktadır. Bu illerdeki coğrafya bölümlerinde il içinden ve komşu illerden gelen öğrenci oranı %15’in üzerinde, %40’ın ise altındadır. Aslında bu illerden coğrafya bölümlerine

yerleşenlerin daha çok kendi illerini tercih ettikleri görülür. Komşu illerden de bu illere yönelik talep söz konusudur. Buna rağmen yakın çevreden gelen öğrenci oranının düşük kalmasında, bazılarında talebe göre kontenjanın abartılı fazla olması (Balıkesir, Giresun, Bilecik, Uşak, Afyon, Isparta, Sakarya), bazılarının komşularında da coğrafya bölümünün bulunması (Kilis, Burdur, Erzincan, Kırşehir, Nevşehir, Çankırı, Kastamonu), bazılarında ise hem kendi nüfuslarının hem de komşu illerin nüfusunun az olması etkilidir.

İkinci kümeyi Karabük, Çanakkale, Ardahan ve Tunceli illeri oluşturur. Bu illerdeki coğrafya bölümlerinde, yakın çevreden gelen öğrenci oranı %15'in altındadır. Nüfus azlığına bağlı olarak il içi talebin düşük kalması, komşu illerde bölüm varlığı ve hatta komşu illerde de nüfusun az olması bu illerin yakın çevreden beslenmesini güçleştirmektedir. Ortaya çıkan açık, sınırdaş olmamakla birlikte yakın bölgedeki büyükşehirlerde ikamet edenler tarafından doldurulmaktadır. Çankırı ve Kastamonu Ankaralıların, Karabük Ankara ve İstanbulluların, Bilecik Ankara, Eskişehir, Sakarya, Bursa ve İstanbulluların, Tunceli Diyarbakırlıların rağbet gösterdiği illerdir.

Üçüncü kümeyi Kahramanmaraş, Elazığ, Niğde, Tekirdağ ve Siirt illeri oluşturmaktadır. Bu illerdeki coğrafya bölümlerinde, komşu illerden gelen öğrenci oranı %30'un üzerinde olup; diğer coğrafya bölümlerine oranla dikkat çekici ölçüde yüksektir. Kahramanmaraş; Kayseri, Adana ve Malatya'dan, Elazığ; Malatya ve Diyarbakır'dan, Niğde; Adana, Mersin ve Kayseri'den, Tekirdağ; İstanbul'dan, Siirt ise Batman, Bitlis, Şırnak ve Mardin'den kayda değer sayıda öğrenci almaktadır. Bu görünümün belirmesinde komşuları içinde coğrafya bölümü bulunmayan büyükşehirlerin varlığı, başka bir ifade ile sınırdaş illerde nüfusun fazla olması etkili olmuştur. Tekirdağ ilinin, İstanbul'da bölüm varlığı nedeni ile bu genellemeye uymadığı düşünülebilir. Ancak İstanbul'da mevcut bölümlerin kontenjanının il nüfusuna oranla az olması, Edirne ve Kırklareli'nde de bölüm bulunmaması Tekirdağ'ın yakın çevreden yoğun bir şekilde beslenmesine yol açmıştır.

Dördüncü kümeyi İstanbul, Ankara, Şanlıurfa, Gaziantep, Van ve Ağrı illeri oluşturur. Bu illerdeki bölümlerde, bölümün bulunduğu

ilden ve komşu vilayetlerden gelen öğrencilerin oranı %50’nin üzerindedir. İstanbul ve Ankara’da coğrafya bölümlerinin kontenjanları il nüfusuna göre oldukça azdır. Ülkenin diğer illerinde ikamet edenler için görece hizmet kalitesi yüksek İstanbul ve Ankara’da üniversite okuma maliyeti, barınma giderleri eklendiği için yükselmektedir. İstanbul ve Ankara’da ikamet edenler içinse il dışına çıkmak öğrenim maliyetini artırmaktadır. Onlar için ilde kalmak, öğrenim maliyetini düşürmek, bunu yaparken de daha kaliteli hizmet almak anlamına gelmektedir. Bu gerekçelerle ildeki bölüm daha çok talep görmekte kontenjan nüfusa göre az olduğu için taban puan yükselmektedir. Bu sarmal yapıda yükselen taban puanlar, diğer illerde ikamet edenler için bu illerdeki bölümlerin tercih edilmesini engelleyen ikinci faktör (birincisi barınma maliyeti idi) olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca aynı adaylar için Ankara ve İstanbul’da coğrafya bölümüne yerleşeceği puanla kendi ilinde imajı daha yüksek bölümlere, barınma maliyeti olmadan yerleşme durumu belirlemektedir. Bu üç temel durum nedeni ile diğer illerde ikamet eden adaylar, İstanbul ve Ankara’daki üniversitelerde coğrafya öğrenimi görme hususunda aşırı istekleri yoksa bu illere yönelmemektedirler. Neticede İstanbul (%67,4) ve Ankara’da (%54,1) coğrafya bölümüne yerleşen öğrenciler içinde bölümün bulunduğu ilde ikamet edenlerin oranı yükselmekte, %50’leri aşmaktadır. Şanlıurfa Harran (%56,7), Van Yüzüncü Yıl (%50), Ağrı İbrahim Çeçen (%44,1), Gaziantep (%40,9), ve hatta Kahramanmaraş Sütçü İmam (%33,2), Hatay Mustafa Kemal (%35,9), Erzurum Atatürk (%33,9), Siirt Üniversitesi (%28,7) coğrafya bölümlerinde de il içinden gelen öğrenci oranının yüksek olduğu görülür. Nüfusa göre kontenjanın görece az olmasının yanı sıra ülkenin batı yarısından bu bölümlere olan talebin azlığı bu sonucun çıkmasında etkili olmaktadır. İlgi azlığında kültürel farklılıklar, doğal çevre özellikleri ve terör ortamının da etkisi olmalıdır. Özetle, bazı bölümlerde bölümün bulunduğu ilde ikamet eden öğrenci oranı fazladır. Ancak bu benzer görünümün ortaya çıkmasında etkili olan faktörler değişkenlik göstermektedir.

İstanbul, Ankara, Bursa Uludağ ve Antalya Akdeniz Üniversitesi coğrafya bölümlerine komşu illerden gelen öğrenci oranının düşük

olduğu görülmektedir. Yakın çevrede görece daha düşük puanla öğrenci alan ve nüfus miktarına göre kontenjanı fazla olan bölümlerin varlığı; bu dört bölümde yakın çevrede ikamet eden öğrenci oranının düşük kalmasına yol açmıştır. Buna karşın görece köklü geçmişe sahip olan Şanlıurfa Harran, Van Yüzüncü Yıl, Kahramanmaraş Sütçü İmam, Hatay Mustafa Kemal ve Erzurum Atatürk Üniversitesi coğrafya bölümlerinde ise komşu illerden gelenlerin oranı yüksektir. Yakın çevredeki coğrafya bölümleri ile bunlar arasında taban puan farkının açılmamış olması ve ülkenin batı yarısından bu bölümlere talebin düşük olması bu görünümün belirmesinde etkili olmuş olabilir.

5. 3. Coğrafi bölge ölçeğinde, coğrafya bölümlerine yönelik öğrenci hareketliliğinin yönü

2015-2019 döneminde coğrafya bölümlerine yerleşen 16.357 öğrenciden 8.202'si (% 50,1'i) ikamet ettiği bölgedeki bölümlere yerleşmiştir (Tablo 9).

Tablo 9. Coğrafi bölge ölçeğinde coğrafya bölümlerine yönelik öğrenci hareketliliği (2015-2019).

Coğrafi Bölgeler	Karadeniz Bölgesi	Marmara Bölgesi	Ege Bölgesi	Akdeniz Bölgesi	İç Anadolu Bölgesi	Doğu Anadolu Bölgesi	Güneydoğu Anadolu Bölgesi
Karadeniz Bölgesi	837	259	118	63	119	160	7
Marmara Bölgesi	238	2003	236	113	93	95	15
Ege Bölgesi	52	243	794	205	40	29	4
Akdeniz Bölgesi	190	267	311	1055	260	141	139
İç Anadolu Bölgesi	459	394	363	284	707	94	11
Doğu Anadolu Bölgesi	216	263	148	175	114	1753	116
Güneydoğu Anadolu Bölgesi	219	317	215	470	165	735	1053

Kaynak: YÖK ATLAS veri tabanından yararlanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır (www.yokatlas.gov.tr).

Tablo incelendiğinde komşu bölgeler arasında öğrenci hareketliliğinin daha yaygın; Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinden batı; iç bölgelerden ise kıyı bölgelerine doğru yönelen bir hareketlilik olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca

hareketlilik bilançosunda Marmara Bölgesi’nin diğer bölgelerin hepsinden göç alır; Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin ise her bölgeye göç verir pozisyonda konumlandığı tespit edilmektedir. Diğerlerinden Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ne yönelimin az olması, güvenlik imajının öğrenci hareketliliğine etkisini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Ayrıca kamu görevlileri gibi üniversite öğrencilerinin de bölgeye gitme konusunda çekimser davranması, beliren mekânsal ayrışma hem sosyolojik hem de siyasi açıdan üzerinde durulması, çözüm üretilmesi gereken bir durumdur.

6. Tartışma

Ülkede yükseköğretime geçiş için merkezi sınav yapılmakta, üniversite adayları aldıkları puana göre kontenjanları sınırlandırılmış bölümler içerisinde seçim yapmakta, puan ve tercih durumuna göre üniversitelere yerleştirilmektedirler. Bazı illerde coğrafya bölümü bulunmaması, coğrafya bölümü bulunan illerde ise talep ve kontenjan arasındaki dengesizlikler, coğrafya öğrenimi için öğrenci hareketliliğe sebep olmaktadır. Kuşkusuz kontenjan ve nüfus arasında denge hali olsa dahi -Akdeniz Bölgesi örneğinde görüldüğü gibi- bireysel istekler nedeni yine hareketlilik gerçekleşecekti. Ancak boyutları, muhtemelen şimdikine oranla daha dar olacaktı. Üniversite adaylarının yer seçiminde, dolayısı ile hareket yönünde genel olarak bölümün (ve elbette üniversitenin) marka değerinin (Torlak ve Doğan, 2011: 11), akademik itibar ve eğitim kalitesinin (Apaydın ve Seçkin Kapucu, 2017: 215), bulunduğu kentin doğal çevre özelliklerinin, öğrencinin aldığı puanın (Şenol, 2014: 163; Taş, Türkan ve Çolak, 2017: 35), sosyal yaşam imkânlarının (Çatı, İstar ve Özcan, 2016: 163), güvenlik kaygısının (Köse ve Aydın, 2017: 278), başta rehber ve coğrafya öğretmenleri olmak üzere kıymet verdikleri kişilerin telkinlerinin (Ateş ve Kılınç, 2013: 51; Beceren, 2010: 102), aile ilişkilerinin (Şahin ve Yıldız, 2006: 10-11), cinsiyetin (Köksal, 2016: 52) vb. etkili olduğu ileri sürülür. Altuğ, yakınlık türlerini coğrafi, bilişsel, sosyal, kurumsal ve örgütsel yakınlık olarak beş başlık altında toplamıştır (Altuğ, 2020: 153-155). Bu çalışmada, coğrafya bölümlerine yerleşen öğrencilerin 1/5’inin bölümün bulunduğu, bir o kadarının da komşu ilden geldiği;

coğrafya bölümlerine hareketlilik yönü üzerinde en belirleyici unsurun “coğrafi yakınlık” olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte doğu-batı yönlü hareketlilikteki farklılık, tercihte diğer yakınlık türlerinin de dikkate alındığını göstermektedir. Her birinin etki derecesi, bölümler içinde yapılacak görüşme ve ankete dayalı çalışmalarla daha net ortaya çıkarılabilir.

Coğrafya bölümlerinin çoğunda komşu illerden ve il içinden gelen öğrenci oranı yüksektir. Uluslararası öğrenci hareketliliğinin teşvik edildiği günümüz dünyasında, yatay geçiş ve üniversitelerin artması sonucunda yaygınlaşan yörede kalma hali, yerelleşme, mevcut gelişmelerin uzağında kalma durumu Yaralı Akkaya (2020: 376-377) tarafından eleştirilmiştir. Komşu illerden ve il içinden gelen öğrenci oranının yüksek olduğu bölümlerde ders havuzuna yakın çevre coğrafyası ile ilgili seçmeli dersler eklenebilir. Böylece, mezuniyet sonrasında da bölgelerinde kalma ihtimali olan bu bireylerin yaşadıkları yer hakkında coğrafi bilgi açısından donanımlı olmaları, sahanın avantaj ve dezavantajlarını, fırsat ve tehditlerini bilmeleri bunları değerlendirmeleri sağlanabilir. Ayrıca coğrafi araştırmalarda saha çalışmalarının önemi büyüktür. Bölgeden gelen öğrencilerin dâhil edildiği projeler hazırlanarak, onların aracılığı ile daha nitelikli veriler toplanabilir. Yakın çevre coğrafyasına dair kapsamlı saha çalışmaları yapılabilir. Böylece hem onların mesleki yeterlilikleri artırılabilir hem de ülke, bölge ve yöre coğrafyası hakkında plan ve projelere yön verecek nitelikli eserler üretilebilir. Küreselleşen dünyada kişisel gelişimi olumsuz etkileyebilecek bu yerinde kalma hali fırsata dönüştürülebilir.

Göç ve hareketlilik sebepleri çoğu zaman itme-çekme kuramı üzerinden açıklanır. Söz konusu coğrafya bölümlerine yönelik hareketlilik olduğunda ikamet edilen ilde coğrafya bölümü bulunmaması, varsa bölüm kontenjanının azlığı, bölümün bulunduğu şehir ve üniversitenin olumsuz imajı, taban puanın yüksekliği itici; bazı illerde nüfusa göre kontenjanın fazla olması, bölümün bulunduğu şehir ve üniversitenin olumlu imajı, taban puanın düşük olması çekici faktörler olarak belirlemektedir. Lee, göç kararında ve sürecinde etkili olan faktörleri çıkış ve varış yerine ilişkin faktörler, araya giren engeller ve bireysel faktörler

şeklinde gruplandırmış; benzer koşulların bireylerde farklı motivasyon sağlayabildiğini, örneğin “a” özelliğinin bir birey için pozitif, başka bir birey için nötr veya negatif faktöre dönüşebildiğini ileri sürmüştür (Lee, 1966: 50). Coğrafya bölümlerine yönelik hareketlilikte “ikamet edilen ilde, aynı sosyal çevrede, aile yakınında yükseköğrenim görme” bazı bireyler için pozitif, bazıları içinse negatif faktör olarak belirmiştir.

Stouffer, eğer bir birey X bölgesinden Y bölgesindeki bir eve taşınıyorsa, Y bölgesinde bu bireyin doldurabileceği daha önceden oluşmuş açık bir pozisyon olması gerektiğini belirtmiştir. Bireyin geldiği Y bölgesinde doldurduğu ve henüz doldurulmamış diğer pozisyonları fırsat olarak değerlendirmiştir. Birden fazla boşluk olduğu durumlarda “kesişen/araya giren fırsatlar”-ın göç yönü üzerinde etkili olduğunu belirtmiş; göçün fırsat sayısı ve fırsat artış hızı ile doğru, kesişen fırsat sayısı ile ters orantılı gerçekleşeceğini ileri sürmüştür (Stouffer, 1940: 854-857). Söz konusu coğrafya bölümlerine yönelik hareketlilik olduğunda abartılı kontenjanların varlığı fırsat, aynı pozisyonda birden fazla bölüm olması ise “araya giren/kesişen fırsatlar” olmaktadır. Manisa ikametliler için İzmir’deki coğrafya bölümü fırsattır. Manisa ilinden İzmir’e yoğun hareketlilik beklenir. Yine Manisa ilinde ikamet edenler için Balıkesir, Uşak ve Denizli illerinde de bölüm açılması fırsat sayısını artırmıştır. Kesişen fırsatlar Manisa ilinden, komşusu pozisyonundaki İzmir’e (ya da diğerlerine) yönelik hareketliliği azaltmıştır. Benzer şekilde yeni bölümler açıldıkça İstanbul’a, Ankara’ya ve hatta Şanlıurfa’ya yönelik hareketliliğin azalması da Stouffer’in kesişen fırsatlar teorisini destekler niteliktedir.

Sonuç ve Öneriler

Ülkede zorunlu eğitimin 12 yıla çıkarılması ile birlikte hemen hemen her genç lise mezunu olmuştur. İllerde en az bir üniversite kurulması ile ön lisans ve lisans programlarına erişim kolaylaşmıştır. Özellikle bu iki düzenlemenin etkisiyle ülke içi öğrenci hareketliliği artmıştır. Gelişmelerden coğrafya bölümleri de etkilenmiştir. Açılan her yeni bölüm hareketliliğe katılan öğrenci sayısının artmasına, hareketlilik sebepleri ve yönü

üzerinde etkili olan faktörlerin çeşitlenmesine, sürecin karmaşıklaşmasına yol açmıştır.

Coğrafya bölümlerine yönelik hareketlilikte ülkenin doğusuna göre batısının, güneyine göre kuzeyinin, iç kesimlerine göre kıyı bölgelerinin daha çok rağbet gördüğü tespit edilmiştir. Beklentinin aksine büyükşehirler, batının görece daha gelişmiş illeri kontenjan ve talep arası uyumsuzluk nedeni ile öğrenci gönderen iller pozisyonundadırlar. Bu da öğrenci hareketliliğinde bölüme yerleşme isteğinin daha baskın görünmesine, kaliteye bağlı yer değişikliğinin ise maskelenmesine yol açmaktadır. Öğretim üyesi ve donanım bakımından bölümler arası ciddi farklar varken, eksikleri olan bölümlere doğru olan hareketlilik, bilgi ve beceri kazanımı yerine diplomanın istihdamda yeterli olması ile de ilgilidir. Üniversite yönetimleri kaliteyi artırmak adına öğrencinin rağbet gösterdiği bu bölümleri öğretim üyesi ve donanım bakımından mutlaka desteklemelidir. Aksi halde coğrafyacı değil, coğrafya mezunu sayısı artacaktır.

Ülkede coğrafya bölümlerinde istihdam edilen toplam 306 öğretim üyesi bulunmaktadır (YÖK, 2020). Görece geride kalan bölümlerin niteliğinin iyileştirilmesi sürecine bu az sayıdaki akademisyen, alana aidiyet gösterip ortak çaba içine girerek katkı sağlayabilir. Pandemi sürecinin öğrettiği, davranışa dönüştürdüğü uzaktan eğitim yöntemi ile genelin ulaşabileceği ders materyalleri üretilebilir; konferanslar, seminerler yaygınlaştırılabilir; coğrafya bölümlerine yerleşmiş meslektaş adaylarının daha iyi yetişmesi, ülkede coğrafya biliminin kökleşmesi sağlanabilir. Böyle bir işbirliği, ülkedeki coğrafya öğretiminin niteliğinin artırılması hususunda, üniversite yönetimlerinin bölümleri akademisyen ve donanım bakımından desteklemesini beklemekten daha iyi sonuç verebilir.

Coğrafya bölümlerinde henüz kontenjan sorunu yaşanmadığı, açılan her yeni bölüme doğru öğrenci hareketliliği olduğu görülmektedir. Hedef, nitelikli coğrafyacılara yetiştirmekse, konu çeşitliliği çok geniş olan coğrafya bölümlerinde üç öğretim üyesi ile öğrenci kabul etme durumu gözden geçirilmelidir. Yeni açılan/açılacak bölümlerde eğitim ve öğretime başlanması için meslek kurumlarının (coğrafya için Türk Coğrafya Kurumu'nun)

görüşlerine başvurulması daha uygun bir yaklaşım olacaktır. Rekabet elbet gereklidir. Ancak nüfus ve talep arasındaki denge gözetilerek komşu üniversiteler arasında ihtisaslaşma yolu seçilmeli, akademik kadroyu ve donanımı daha verimli kullanmak adına kısa mesafelerde benzer bölümler açmak yerine öğretim kadrosu güçlü, yeterli donanıma sahip farklı bölümler oluşturma yolu tercih edilmelidir. Özellikle az nüfuslu illerde, komşu illerde de nüfus azsa ya da coğrafya bölümü bulunuyorsa, coğrafya bölümü açmak öğrenci yönelimi açısından çok iyi sonuçlar vermeyecektir. Donanım açısından desteklense dahi büyük olasılıkla taban puan düşük kalacak, kontenjanın doldurulamaması, dolayısı ile üniversite kaynaklarının verimli kullanılamaması gibi durumlar belirecektir.

Öğrenci hareketliliğinin tespitini sağlayacak veriler son beş yıldır yayınlanmaktadır. Veri arttıkça daha nitelikli çıkarımlar yapılabilir. Ayrıca ülkede her geçen gün mevcut bölümlere yenileri eklenmektedir. Açılması düşünülen coğrafya ve diğer bölümler için potansiyel etki alanının belirlenmesi hususunda coğrafyacılar, bu tür çalışmalarla karar vericilere yol gösterici raporlar hazırlayabilirler.

Kaynakça

- Akar Cüneyt (2012). “Üniversite Seçimini Etkileyen Faktörler: İktisadi ve İdari Bilimler Öğrencileri Üzerine Bir Çalışma”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*. C. 7, S. 1, s. 7-120.
- Akkan, Erdoğan (1972). “Cumhuriyetin 50. Yıldönümünde Coğrafya”. *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*. S. 5-6, s. 1-5.
- Aksoy, Bülent - Abdullah Türker (2020). “Türkiye’de Coğrafya Eğitimi Alanında Yayımlanan Makalelere İlişkin Bir Literatür Değerlendirmesi (1923-2018)”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. C. 18, S. 35, s. 143-161.
- Akyol, İbrahim Hakkı (1943a). “Son Yarım Asırda Türkiye’de Coğrafya: Mutlakiyet Devrinde Coğrafya”. *Türk Coğrafya Dergisi*. S. 1, s. 3-15.

- Akyol, İbrahim Hakkı (1943b). "Son Yarım Asırda Türkiye'de Coğrafya: Meşrutiyet Devrinde Coğrafya". *Türk Coğrafya Dergisi*. S. 2, s. 21-36.
- Akyol, İbrahim Hakkı (1943c). "Son Yarım Asırda Türkiye'de Coğrafya: Cumhuriyet Devrinde Coğrafya". *Türk Coğrafya Dergisi*. S. 3-4, s. 247-276.
- Aliağaoğlu, Alpaslan (2003). *Afyonkarahisar Şehir Coğrafyası*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alkın, Ruhi Can (2019). "Student Mobilities, Migration and the Internationalization of Higher Education". *Medeniyet ve Toplum Dergisi (METDER)*. C. 3, S. 1, s. 131-134
- Altuğ, Fatih (2020). "İnovasyonun Coğrafyası: Coğrafi ve İlişkisel Yakınlıkların Bilgi Yayılması ve Öğrenme Süreçlerine Etkisi". *Ege Coğrafya Dergisi*. C. 29, S. 1, s. 151-165.
- Apaydın, Çiğdem - Munise Seçkin Kapucu (2017). "Üniversiteyi Tercih Etme, Akademik İtibar ve Sosyal Etkinlik Arasındaki İlişki: Akdeniz ve Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Lisans Öğrencileri Örneği". *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*. C. 23, S. 2, s. 199-222.
- Ateş, Murat - Yusuf Kılınç (2013). "Üniversite Öğrencilerinin Coğrafya Bölümlerini Tercih Etmelerinde Lise Coğrafya Öğretmenlerinin Etkisi". *Marmara Coğrafya Dergisi*. S. 28, s. 47-63.
- Becerem, Ertan (2010). "Üniversite Tercihinde Ne Kadar Bilinçliler: Süleyman Demirel Üniversitesi Öğrencilerine Yönelik Bir Çalışma". *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*. C. 2, S. 2., s. 101-110.
- Bekdemir, Ünsal (2000). *Giresun Kent Coğrafyası*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceylan, Hasan Hüseyin - Bekir Köse - Serdar Aydın (2017). "Üniversite ve Şehir Özelliklerinin Üniversite Tercihindeki Etkisinin Cinsiyete Göre Değerlendirilmesi". *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C. 8, S. 20, s. 269-286.

- Collins, Ayşe (2018). “Kendimizi Pazarlayabiliyor muyuz? Yükseköğretimde Küreselleşme ve Öğrenci Hareketliliği: Turizm ve Otel İşletmeciliği Okullarının Karşılaştırılması ile İlgili Bir Örnek Çalışma”. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*. C. 2, S. 2, s. 34-41.
- Çatı, Kahraman - Emel İftar - Hayati Özcan (2016). “Üniversite Tercihlerine Etki Eden Faktörlerin İncelenmesi: Türkiye Genelinde Bir Alan Araştırması”. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*. S. 2, s. 163-177.
- Doğanay, Hayati (2014). *Türkiye Beşeri Coğrafyası*. Ankara: Pegem Akademi.
- Doğanay, Serkan (2001). *Gümüşhane Şehir Coğrafyası*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erinç, Sırrı (1973). *Elli Yılda Coğrafya*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Gümüşçü, Osman (2013). “Katip Çelebi’den Günümüze Türkiye’de Coğrafyanın Tarihi Serüveni”. *TÜCAUM VII. Coğrafya Sempozyumu (18-19 Ekim 2012) Bildiriler Kitabı*. Ankara. s.389-423.
- Gümüşçü, Osman - Nazan Karakaş Özür (2016). “Türkiye’de Modern Coğrafyanın Kuruluşu ve Örgütlenmesi”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C. 32, s. 93, s. 105-147.
- Günel, Veysi (2019). “Öğrenci Tercihlerine Göre Harran Üniversitesi Coğrafya Bölümü’nün Etki Alanındaki Değişim (2005 -2019)”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 68, s. 358-378.
- Işık, Şevket (2009). “Türkiye’de Eğitim Amaçlı Göçler”. *Coğrafi Bilimler Dergisi*. C. 7, S. 1, s. 27-37.
- İlhan, Ali - Ali Ekber Gülersoy - Nevzat Gümüş (2013). C”oğrafya Bölümü ve Coğrafya Öğretmenliği Anabilim Dalı Mezunlarının Mezuniyet Sonrası Karşılaştıkları İstihdam Sorunu”. *Turkish Studies*. S. 8/9, s. 1585-1602.
- Kayan, İlhan (2000). “Türkiye Üniversitelerinde Coğrafya Eğitimi”. *Ege Coğrafya Dergisi*. S. 11, s. 7-22.

- Knight, Jane (2012). "Student Mobility and Internationalization Trends and Tribulations". *Research in Comparative and International Education*. C. 7, S. 1, s. 20-33.
- Koçman, Asaf (1999). "Cumhuriyet Döneminde Yükseköğretim Kurumlarında Coğrafya Öğretimi ve Sorunları". *Ege Coğrafya Dergisi*. S. 10, s. 1-14.
- Köksal, Kemal (2016). "Üniversite ve Meslek Seçimini Etkileyen Unsurlara Yönelik Bir Alan Araştırması". *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*. C. 26, S. 2, s. 39-69.
- Kurnaz, Alper (2019). "Üniversite Seçimini Etkileyen Faktörler: Aşçılık ve Gastronomi Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. C. 8, S. 1. s. 623-638.
- Lee, Everett S. (1966). "A Theory of Migration". *Demography*. S. 3, s. 47-57.
- Özçağlar, Ali (2014). *Coğrafyaya Giriş*. Ankara: Ümit Ofset Matbaacılık.
- Özdemir Murat (2010). "Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 11, S. 1, s. 323-343.
- Özey, Ramazan (1998). *Türkiye Üniversitelerinde Coğrafya Eğitimi ve Öğretimi*. İstanbul: Özeğitim Yayınları.
- Özgür, Murat Ertuğrul (1994). "Türkiye'deki İç Göçlerde Ankara İlinin Yeri". *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. S. 4, s. 63-76.
- Pérouse, Jean François. (2011). "Echos Géographiques de Turquie". *EchoGeo*. S. 16, s. 1-10.
- Rumberger, Russell W. (2003). "The Causes and Consequences of Student Mobility". *Journal of Negro Education*. C. 72, S. 1, s. 6-21.
- Sekin, Sefa (1999). "Cumhuriyetin 75. Yılında Coğrafya". *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*. C. 2, S. 11, s. 147-153.
- Soylu, Hasbi (2003). *Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma: Bingöl*. Erzurum: Aktif Yayınevi.

- Stouffer, A. Samuel (1940). “Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance”. *American Sociological Review*. C. 5, S. 6, s. 845-867.
- Şahin, Musa - Recep Yıldız (2006). “Liseli Gençliğin Üniversite Algılaması ve Gelecek Tasarımı”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S. 14, s. 1-19.
- Şenol, Eren (2014). “Üniversite Öğrencilerinin Yer Seçimlerinde Etkili Olan Faktörler: Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Örneği”. *Coğrafyacılar Derneği, Uluslararası Kongresi Bildiriler Kitabı (04-06 Haziran 2014)*. Muğla. s.154-164.
- Şimşek, Bahattin - Sıddık Bakır (2016). “Uluslararası Öğrenci Hareketliliği ve Atatürk Üniversitesi’nin Uluslararasılaşma Süreci”. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*. S.55, s.509-542.
- Taş, Barış - Okan Türkan - Çolak, Merve (2017). “Şehir ve Üniversite Tercihleri Üzerine Bir Araştırma: Çankırı Karatekin Üniversitesi”. *Akademik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. C. 5, S. 60, s. 27-40.
- Torlak, Ömer - Volkan Doğan (2011). “Üniversite Adaylarının Üniversite Marka Algılarının Üniversite Tercihlerine Etkilerinin Ölçümü: Eskişehir Örneği”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*. C. 12, S. 1, s. 97-113.
- Uğur, Abdullah (2003). *Aydın Şehir Coğrafyası*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünal, Çiğdem (2004). *Şehir Coğrafyası Açısından Tokat*. Erzurum: Aktif Yayınevi.
- Yakar, Mustafa (2013). “Türkiye’de İller Arası Net Göçlerle Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Arasındaki İlişkinin Coğrafi Ağırlıklı Regresyon ile Analizi”. *Ege Coğrafya Dergisi*. C. 22, S. 1, s. 27-43.
- Yaralı Akkaya, A. (2020). “Eğitim Hareketliliğinin Gençliğe Etkisini Beklentiler ve Sonuçları Üzerinden Okumak: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Örneği”. *Alternatif Politika Dergisi*. C. 12, S. 2, s. 353-381.

- Yazgan, Pınar (2015). "Üniversite Öğrencilerinin Ülke İçi Hareketliliği". *Akademik İncelemeler Dergisi*. C. 10, S. 1, s. 181-207.
- Yüceşahin, Murat - Murat Ertuğrul Özgür (2006). "Türkiye'nin Güneydoğusunda Nüfusun Zorunlu Yerinden Oluşu: Süreçler ve Mekânsal Örüntü". *Coğrafi Bilimler Dergisi*. C. 4, S. 2, s. 15-25.
- YÖK (2019). *Yükseköğretime Geçişte İl-Bölge Başarıları ve Nüfus Hareketliliği*.
https://www.yok.gov.tr/Documents/Yayinlar/Yayinlarimiz/2018_YKS_il_karnesi.pdf. (E.T.: 15 Haziran 2020).
- YÖK (2020). istatistik.yok.gov.tr. (E. T.: 5 Kasım 2020).
- YÖKATLAS. <https://yokatlas.yok.gov.tr/meslek-lisans.php?b=10036>. (E.T.: 15 Ağustos 2016-15 Kasım 2020).

Şimşek, Aykut-Göksu Demircan (2020). "Amasya'ya Gelen Yerli Turistlerin Amasya Mutfağına Yönelik Algılarının Belirlenmesi". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. S. 8, s. 185-205.

AMASYA'YA GELEN YERLİ TURİSTLERİN AMASYA MUTFAĞINA YÖNELİK ALGILARININ BELİRLENMESİ DETERMINATION OF DOMESTIC TOURISTS' PERCEPTIONS COMING TO AMASYA ABOUT AMASYA CUISINE

Dr. Öğr. Üyesi Aylut ŞİMŞEK*
Kastamonu Üniversitesi
asimsek@kastamonu.edu.tr

Öğr. Gör. Göksu DEMİRCAN**
Amasya Üniversitesi
goksu.demirel@amasya.edu.tr

Öz

Bu çalışmada Amasya'yı ziyaret eden yerli turistlerin Amasya mutfağına yönelik algılarının ve bilgi düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca bilgi düzeylerinin ve algılarının demografik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediği de araştırmada incelenmiştir. Araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden anket tekniğinden faydalanılmıştır. Bu kapsamda Ekim-Aralık 2019 tarihleri arasında, yüz yüze görüşme yoluyla 194 turiste anket uygulanmıştır. Yapılan analizler sonucunda tarihi ve kültürel çekiciliklerin Amasya'yı ziyaret etmedeki temel çekici faktör olduğu tespit edilmiştir. Elmanın da Amasya denince akla ilk gelen öğe olduğu görülmüştür. Ayrıca gelir düzeyi yüksek olan katılımcıların diğer katılımcılardan farklı olarak Amasya mutfağının yeterince tanındığını düşündükleri belirlenmiştir. Lisans eğitim seviyesinde olan katılımcıların da Amasya mutfağına

* ORCID: orcid.org/0000-0002-3317-2330

** ORCID: orcid.org/0000-0002-3953-0100

yönelik algı ve bilgi düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Amasya, yerli turist, Amasya mutfağı, algı, bilgi.

Abstract

In this study, it is aimed to determine the perceptions and knowledge levels of domestic tourists who visiting Amasya about Amasya cuisine. In addition, whether the levels of knowledge and perceptions differ according to demographic characteristics was examined in the study. The survey technique which is a quantitative research methods was used for the research. In this context, 194 tourists were surveyed through face-to-face interviews between October and December 2019. As a result of the analysis, it has been determined that historical and cultural attractions are the main attractive factor to visiting Amasya. It is seen that the apple is the first item that comes to mind when Amasya is mentioned. In addition, it was determined that the participants which has high income level thought that the Amasya cuisine was well known, unlike the other participants. Participants at the undergraduate education level have also been found to have higher levels of perception and knowledge about Amasya cuisine.

Keywords: Amasya, domestic tourist, Amasya cuisine, perception, knowledge.

Giriş

İnsanların yaşamlarını sürdürebilmeleri için beslenmek zorunda olması ilk çağlardan bu yana süregelen bir durumdur (Solmaz ve Dülger Altınar, 2018: 109). Fiziksel ve mental olarak güçlerini en üst düzeyde tutmaları da insanın beslenme durumu ile ilişkilidir (Deveci vd., 2017: 119). Beslenme, “sağlığı korumak, geliştirmek ve yaşam kalitesini yükseltmek için vücudun ihtiyacı olan besin öğelerini yeterli miktarlarda ve uygun zamanlarda almak için bilinçli yapılması gereken bir eylem”dir (Özmen vd., 2007: 98). Bireyler beslenme gereksinimlerini karşılarken farklı şekillerde yeme davranışı gösterebilmektedirler. Yeme davranışlarında içinde bulunulan duygusal durum, çevre, hormonlar, kültürel inanışlar gibi birçok faktör etkili olabilmektedir (Karakuş vd., 2016: 229).

Yemek yeme, kültürel etkileşimler aracılığıyla şekil almış ve insanları biçimlendirmiştir. İnsanlar yeme içme eylemlerini acıkma eğilimini gösterdikçe öngörülen kültürle birlikte belirli zamanlarda gerçekleştirmektedirler. Yemeğin hangi araç gereçlerle nasıl hazırlanacağı, ne zaman ve nerede yenileceği gibi konular kültürden kültüre farklılık göstermektedir (Çaycı, 2019: 37). Kültür birikimi yönünden toplumları daha iyi tanıyabilmek için özellikle gıdasal ürünler ve mutfak nitelikleri bir araç haline gelmiştir. Bu durum son zamanlarda yeme içme davranışlarının seyahat deneyimlerinde etkili olduğunu göstermektedir. Yeme içme deneyiminin turizm içerisinde önemli bir yeri vardır ve bu deneyimin en önemli faktörlerinden biri “yöresel yiyecek” ve “yöresel mutfak” kavramı olmuştur. Yöresel yiyecekler; belli bir coğrafyaya özgü, üretimi, hazırlanması, tüketimi, sunumu ve tadı olan yiyeceklerdir. Aynı zamanda üretim tekniğine, kültürüne ve ürünü elde etmek için kullanılan bileşenlerin o bölgede elde edilmesine kadar birçok özelliği kapsamaktadır (Nisari, 2018: 25). Yöresel mutfak ise; yöreye özgü olan ürünler ile yöresel geleneklerin birleştirilmesi sonucu ortaya çıkan, yöre halkına özgü usullerde pişirilerek sunulan ve dini ya da milli duygularla tasarlanan yiyecek ve içeceklerin tamamı şeklinde ifade edilmektedir (Şengül ve Türkay, 2015: 600). Son zamanlarda daha önce denenmemiş bir yiyecek ve içecek deneyimi yaşamak için turistleri seyahat etmeye motive eden ve seyahat davranışlarının şekillenmesine önemli oranda katkıda bulunan gastronomi turizmi de yöresel yiyecek ve mutfak unsurlarının büyük ölçüde etkisini arttırmaktadır (Harrington ve Ottenbacher, 2010: 14).

Turizm faaliyetlerinin ekonomik gelişmelere olan katkısı göz önünde bulundurulduğunda, birçok turistik çekicilik unsurun turizm destinasyonlarının tanıtılmasında önemli bir payı olduğu görülmektedir. Aynı zamanda turistik bir çekicilik olan yöresel yiyecek ve mutfak unsurlarının bir turizm destinasyonunun pazarlanmasında katkısı büyüktür (Mak vd., 2012: 928). Bu bağlamda yöresel mutfak ve turistlerin yöresel mutfağına karşı bakış açıları ve algıları ile ilgili literatür incelendiğinde, birçok farklı çalışma olduğu tespit edilmiştir. Bu kapsamda turistlerin destinasyon seçimi ve destinasyon pazarlaması açısından yöresel

yemeklerin (Correia vd., 2007; Demir, 2011; Kınalı, 2014), yerel mutfak kültürlerinin önemine (Baran ve Batman, 2013; Cömert, 2014) ve yöresel mutfak ile ilgili turist algılarına yönelik çalışmalar (Sengel vd., 2015; Lee vd., 2018) olduğu görülmektedir. Ayrıca kırsal turizm ve gastronomi turizmi kapsamında yöre mutfaklarının değerlendirilmesi de (Zengin ve Işkın, 2017; Öztürk ve Arıkan, 2018) yapılan çalışmalar arasında yer almaktadır. Ancak Amasya mutfağının değerlendirilmesine yönelik herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Dolayısıyla çalışmada, Amasya'ya gelen yerli turistlerin Amasya Mutfağına yönelik algılarının ve bilgi düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. Özellikle araştırmanın Amasya ilinde gerçekleştirilmiş olması Amasya ili gastronomi turizminin geliştirilmesi adına önem arz etmektedir.

Amasya Mutfağı

Amasya Karadeniz Bölgesi'nin Orta Karadeniz Bölümü'nde bulunmakta ve Ankara'ya 336 km, İstanbul'a 671 km uzaklıktadır. Doğusunda Tokat, batısında Çorum, kuzeyinde Samsun ve güneyinde Yozgat illeriyle komşu bir ildir. Genellikle engebeli bir yapıya sahiptir (Amasya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2020). Uzun süreden beri kentin adının "Amasia" olarak hiç değişmediği ve günümüze kadar geldiği söylenmektedir (Strabon, 1969: 59).

Şehzadeler Şehri diye anılmakta olan Amasya, Anadolu'nun en eski yerleşim yeridir. Uzun süre pek çok ulusa başkentlik yapmıştır ve Osmanlılar döneminde padişah adaylarına adeta bir okul görevini üstlenmiştir. Amasya, uzun tarihi geçmişinin izlerini ve bu tarihi geçmişin kültüründe yarattığı çeşitliliği yemeklerinde de göstermiştir. Yine coğrafi konumu sebebiyle hem Karadeniz Mutfağının hem de İç Anadolu Mutfağının en leziz ve özgün yemeklerini bir araya getirmiştir. Şehzadeleri ile ünlü Amasya'da saray mutfağından esintiler bulmak da mümkün olabilmektedir (Amasya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2020).

Amasya köklü bir kültür düzeyiyle beraber zengin bir mutfak kültürüne de sahiptir. Her yörenin kendine özgü yemekleri vardır. Bazı yemekler ile ilgili diğer yörelerde bilgi sahibi olunmasına rağmen her yörede değişiklik gösterdiği aşikârdır (amasya.ktb.gov.tr). Bunlardan biri; Anadolu'nun birçok yöresinde başta düğün, sünnet ve cenaze gibi törensel yemeklerin

vazgeçilmez lezzeti olan keşkektir. Keşkek, üretiminden tüketim aşamasına kadar çevresinde şekil almış sözlü ifadeler, sözlü gelenek ve görenekler, görsel sanatlar, ritüel ve festivaller açısından önem arz eden ve somut olmayan kültürel bir mirastır (Çekiç, 2015: 1). Keşkek, Orta Asya Türkleri'nin ana yemeklerindedir ve usta ellerde bir devrim yaratarak " Bütün keşkekler bir yana Amasya keşkeği bir yana" dedirtecek kadar bir lezzet kazanmıştır. Bunun dışında, kuru baklanın çeşitli malzemelerle karıştırılarak et ile beraber harika bir ahenk oluşturularak hazırlanması da "Bakla Dolması"nı ortaya çıkarmıştır (Türkiye Kültür Portalı, 2020).

Zekeriya Sofrası çiğ yemeklerden oluşan, Amasya'nın en eski geleneklerinden biridir. Sofra bir dileğin gerçekleşmesi amacıyla hazırlanır. Yöre geleneklerine göre dileği gerçekleştiren kişi bu sofrayı evinde tekrar hazırlar. Zekeriya sofrasına katılım için herhangi bir davet gerekmemektedir. Dolayısıyla isteyen herkes sofrada yer alabilir. Zemzem, çörek otu, hurma, yoğurt, peynir, zeytin ve pide sofrada bulunan yemeklerdir. Bu yiyeceklerin dışında da sofrada kırk çeşit yiyecek bulunmaktadır (Yayla ve Yayla, 2018). Amasya Şehzade sarayında yaş pasta meşhurdur ve bu pasta yoksul bir ailenin fikri ile "Vişneli Ekmek" olarak ün kazanmıştır. Ayrıca bayat ekmeklerin atılmayıp bunların değerlendirilmesiyle "Unutma Beni" isimli yeni bir tatlı türü ortaya çıkmıştır (Yörgüç, 2010). Her yörenin olduğu gibi Amasya'nın da kendine has yemekleri vardır. Bunlardan bazılarını toyga çorbası, bakla dolması, keşkek, Amasya çöreği ve Amasya yağlısı şeklinde sıralamak mümkündür.

Yöntem

Araştırmanın Amacı ve Hipotezleri

Bu çalışmada Amasya'yı ziyaret eden yerli turistlerin Amasya mutfağına yönelik algılarının ve bilgi düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmaktadır. İlgili literatürdeki çalışmalarda farklı demografik ve seyahat davranışı özelliklerinin turistlerin yöre mutfağı algısını (Sengel vd., 2015), yiyecek tercihlerini (Kimvd., 2009), destinasyon seçimlerini (Şengül ve Türkay, 2016) ve yöresel mutfak memnuniyet düzeylerini (Şengül ve Türkay, 2018) etkilediği tespit edilmiştir. Dolayısıyla söz konusu araştırma

sonuçlarından hareketle turistlerin bilgi düzeylerinin ve algılarının demografik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediği de araştırmada incelenmiştir. Çalışma amacı doğrultusunda aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

H₁: Amasya'yı ziyaret eden yerli turistlerin Amasya mutfağına yönelik algıları ve bilgi düzeyleri ile demografik özellikleri arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H_{1a}: Amasya'yı ziyaret eden yerli turistlerin Amasya mutfağına yönelik algıları ve bilgi düzeyleri ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H_{1b}: Amasya'yı ziyaret eden yerli turistlerin Amasya mutfağına yönelik algıları ve bilgi düzeyleri ile eğitim durumları arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H_{1c}: Amasya'yı ziyaret eden yerli turistlerin Amasya mutfağına yönelik algıları ve bilgi düzeyleri ile aylık gelirleri arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H_{1d}: Amasya'yı ziyaret eden yerli turistlerin Amasya mutfağına yönelik algıları ve bilgi düzeyleri ile meslekleri arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H_{1e}: Amasya'yı ziyaret eden yerli turistlerin Amasya mutfağına yönelik algıları ve bilgi düzeyleri ile yaşları arasında anlamlı bir farklılık vardır.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Amasya'yı ziyaret eden yerli turistler oluşturmaktadır. Araştırma Ekim-Aralık 2019 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir ve yüz yüze görüşme yoluyla, bütün turistlerin eşit seçilme şansına sahip olduğu basit rastgele örnekleme yöntemi kullanılarak 194 turiste anket uygulanmıştır. Örneklem büyüklüğü için değişken sayısının 10 katı ya da daha fazla alınması durumunda güvenilir sonuçlar elde edilebileceğinden dolayı (Ural ve Kılıç, 2011) söz konusu sayının yeterli olduğu ifade edilebilir.

Veri Toplama Yöntemi ve Aracı

Araştırmada veri toplama aracı olarak anket tekniği tercih edilmiştir ve söz konusu anket üç bölümden oluşmaktadır.

Anketin birinci bölümünde turistlerin demografik özelliklerine yönelik sorular bulunmaktadır. İkinci bölümünde ise Amasya'ya yönelik seyahat davranışları, Amasya mutfağına ilişkin bilgi düzeyleri ve yörenin en çekici unsuru ilgili sorular yer almaktadır. Üçüncü bölümde ise turistlerin Amasya mutfağına yönelik algı ve bilgi düzeylerinin belirlenmesi amacıyla kullanılan ifadeler bulunmaktadır ve Gökdeniz, Erdem, Dinç ve Çelik Uğuz (2015) tarafından Ayvalık'ı ziyaret eden yerli turistlerin yöre mutfağına ilişkin algılarını belirlemeye yönelik geliştirilen ölçekten uyarlanmıştır. Bu ölçekte 11 ifade bulunmaktadır ve "1=Kesinlikle Katılmıyorum, 2=Katılmıyorum, 3=Kararsızım, 4=Katılıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum" şeklinde derecelendirilmiştir.

Verilerin Analizi

Anketlerden elde edilen veriler, frekans analizi, ortalama değerler ve farklılık analizleri uygulanarak analiz edilmiştir. İlk olarak çalışmada kullanılan ölçeğin güvenilirliğini belirlemek için Cronbach's Alpha kat sayılarına bakılmıştır ve ,897 olduğu belirlenmiştir. Cronbach's Alpha katsayılarının $0.80 \leq \alpha \leq 1.00$ aralığında olması ölçeğin yüksek derece güvenilir olduğunu (Kalaycı, 2010) ifade etmektedir. Ayrıca verilerin normal dağılım gösterip göstermediğinin belirlenmesi için de çarpıklık-basıklık değerleri incelenmiştir. Söz konusu değerlerin +2 ile -2 arasında olması verilerin normal dağılım gösterdiği anlamına gelmektedir (Kunnan, 1998).

Bulgular

Demografik Özellikler

Araştırma kapsamında yer alan yerli turistlerin demografik özelliklerine ilişkin bilgiler Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Cinsiyet	Frekans	Yüzde (%)
Erkek	104	53,6
Kadın	90	46,4
Eğitim Dur.	Frekans	Yüzde (%)
Ortaöğretim	22	11,3
Lise	67	34,5
Ön Lisans	92	47,4
Lisans	13	6,7

Aylık Gelir	Frekans	Yüzde (%)
2020 TL ve altı	30	15,5
2021-3000 TL	60	30,9
3001-4000 TL	75	38,7
4001 TL ve üzeri	29	14,9
Yaş	Frekans	Yüzde (%)
18 yaş ve altı	22	11,3
19-24	37	19,1
25-31	27	13,9
32-38	26	13,4
39-45	25	12,9
46-52	25	12,9
53 ve üzeri	32	16,5
Meslek	Frekans	Yüzde (%)
Özel	43	22,2
Serbest Meslek	39	20,1
Kamu	72	37,1
Ev Hanımı	15	7,7
Diğer	25	12,9

Tablo 1 incelendiğinde katılımcıların cinsiyet dağılımlarının birbirine yakın oranlara sahip olduğunu söylemek mümkündür. Erkek katılımcılar %53,6'lık bir dilimi oluştururken kadın katılımcılar ise %46,4 oranındadır. Eğitim durumları incelendiğinde ise %47,4'ünün ön lisans, %34,5'inin de lise olduğu görülmektedir. Ayrıca katılımcıların büyük çoğunluğu 2021-3000 TL ile 3001-4000 TL gelir aralığında yer almaktadır.

Katılımcıların yaş dağılımları incelendiğinde %19,1 ile en büyük dağılımı 19-24 yaş arasında olanlar oluştururken 18 yaş altında olanlar ise %11,3'lük bir dilimi kapsamaktadır. Ayrıca katılımcıların büyük çoğunluğunun (%37,1) kamuda ve (%22,2) özel sektörde çalıştığı belirlenirken %20,1'inin de serbest meslek sahibi olduğu tespit edilmiştir. Diğer seçeneğini işaretleyenlerin oranı %12,9'dur ve %7,7'lik dilimi de ev hanımları oluşturmaktadır.

Katılımcıların tatil sıklıklarına ve Amasya'yı ziyaret etme sayılarına yönelik elde edilen veriler Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Katılımcıların Tatil Sıklıkları ve Amasya'yı Ziyaret Sayıları

Tatil Sıklığı (Yıl)	Frekans	Yüzde (%)	Amasya Ziyareti	Frekans	Yüzde (%)
1 defa	87	44,8	İlk defa	81	41,8
2-3 defa	79	40,7	İkinci defa	45	23,2
4-6 defa	24	12,4	3-5 defa	48	24,7
7 defa ve üzeri	4	2,1	6 defa ve üzeri	20	10,3

Katılımcıların tatil sıklıkları incelendiğinde büyük çoğunluğun (%85,5) 1 ile 3 defa arasında tatil yaptıkları tespit edilmiştir. 4-6 defa tatile çıkanların oranı %12,4 iken 7 defa ve üzeri tatil yapanların %2,1 olduğu görülmektedir. Ayrıca katılımcıların %41,8'inin ilk defa, %23,2'sinin ikinci defa, %24,7'sinin ise 3-5 defa Amasya'yı ziyaret ettikleri belirlenmiştir.

Amasya mutfağına yönelik bilgi düzeylerinin, Amasya denince akla ilk gelen öğenin ve Amasya yöresinin en çekici unsurunun belirlenmesine yönelik sorulara verilen yanıtlar Tablo 3'de yer aldığı gibidir.

Tablo 3. Amasya ile İlgili Turist Bilgileri

Amasya Mutfağına Yönelik Bilgi Düzeyi	Frekans	Yüzde (%)
Hiç bilgin yoktu	97	50
Yazılı ve görsel medya	34	17,5
Tanıdıklar	40	20,6
Sosyal medya	23	11,9
Amasya Denince Akla İlk Gelen Şey	Frekans	Yüzde (%)
Elma	101	52,1
Şehzade	12	6,2
Yeşilirmak	17	8,8
Tarih	24	12,4
Yöresel Yemek	1	,5
Kale	9	4,6
Ferhat ile Şirin	29	14,9
Amasya Yöresinin En Çekici Unsuru	Frekans	Yüzde (%)
Tarihi ve Kültürel Çekicilikler	145	47,5
Misafirperver Yerel Halk	53	17,4
Çok Kültürlü Bölge	21	6,9
Zengin Mutfak	19	6,2
Doğal Güzellikler	62	20,3
Festivaller	5	1,6

Tablo 3 incelendiğinde katılımcıların yarısının Amasya mutfağı hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığı görülmektedir. Yazılı ve görsel medya aracılığıyla bilgi sahibi olanlar katılımcıların %17,5'ini oluşturmaktadır. %20,6'sı tanıdıkları, %11,9'u ise

sosyal medya aracılığıyla bilgi sahibi olduklarını belirtmişlerdir. Amasya denince akla ilk gelen öğenin elma olduğu (%52,1) tespit edilmiştir. Bu seçeneği sırasıyla Ferhat ile Şirin (%14,9), tarih (%12,4), Yeşilirmak (%8,8), şehzade (%6,2), yöresel yemek (%5) ve kale (%4,6) izlemektedir.

Katılımcılara göre Amasya yöresinin en çekici unsurunu tarihi ve kültürel çekicilikler (%47,5) oluşturmaktadır. Bu seçeneği Amasya'nın sahip olduğu doğal güzellikler (%20,3) takip etmektedir. Misafirperver yerel halk (%17,4), çok kültürlü bölge (%6,9), zengin mutfak (%6,2) ve festivaller (%1,6) de sırasıyla çekicilikleri oluşturmaktadır.

Ölçeğe İlişkin Analizlere Yönelik Bulgular

Amasya'yı ziyaret eden yerli turistlerin Amasya mutfağına yönelik algılarının ve bilgi düzeylerinin belirlenmesi amacıyla yöneltilen anket sorularına ilişkin frekans ve ortalama değerler Tablo 4'de yer almaktadır.

Tablo 4. Amasya Mutfağına İlişkin Algı ve Bilgi Düzeyleri

Ölçek Maddeleri	1 (%)	2 (%)	3 (%)	4 (%)	5 (%)	Ort.
Amasya mutfağı kültürel bir değerdir ve korunması gerekir.	5,7	7,2	19,6	21,6	45,9	3,95
Amasya'yı ziyaret etmemde, yörenin yemek kültürünü tanıma isteğim etkili olmuştur.	18	18	12,4	23,7	27,8	3,25
Yörede halka açık bir 'mutfak atölyesi' kurularak Amasya mutfağı yaşatılmalıdır.	3,6	7,2	15,5	21,6	52,1	4,11
Amasya mutfağı yemeklerinin hazırlanış, sunum ve fiyatını tatmin edici buluyorum.	8,8	13,9	32	21,1	24,2	3,38
Amasya, mutfak kültürü ile özdeşleşmelidir.	3,1	7,7	19,6	26,8	42,8	3,98
Yöre mutfağı diğer mutfaklardan, özellikle Osmanlı mutfağından etkilenmiştir.	4,6	8,8	28,9	24,2	33,5	3,73
Bu yöre mutfağının Türkiye'de yeterince tanındığını düşünüyorum.	19,6	22,7	34	10,8	12,9	2,75
Yöre mutfağı ile ilgili 'geleneksel ot ve yemek festivali' düzenlenebilir.	5,2	7,7	16,5	27,3	43,3	3,96
Yörenin pazarlanmasında 'yöre mutfağı ve gastronomi' daha çok kullanılmalıdır.	3,6	6,7	21,1	27,3	41,2	3,96

Seyahat acenteleri yöreye 'gurme turları' düzenleyerek farklılık yaratabilirler.	4,6	6,2	12,9	27,3	49	4,10
Yöredeki yiyecek-içecek işletmelerinde hizmet kalitesinin yeterli olduğunu düşünüyorum.	10,3	17	29,4	22,7	20,6	3,26

1=Kesinlikle Katılmıyorum.....5=Kesinlikle Katılıyorum

Tablo 4 incelendiğinde katılımcıların “Yörede halka açık bir ‘mutfak atölyesi’ kurularak Amasya mutfağı yaşatılmalıdır.”(4,11) ve “Seyahat acenteleri yöreye ‘gurme turları’ düzenleyerek farklılık yaratabilirler.” (4,10) ifadelerine en yüksek katılımı gösterdikleri belirlenmiştir. Bu ifadeleri sırasıyla “Amasya, mutfak kültürü ile özdeşleşmelidir.” (3,98), “Yöre mutfağı ile ilgili ‘geleneksel ot ve yemek festivali düzenlenebilir.” (3,96) “Yörenin pazarlanmasında ‘yöre mutfağı ve gastronomi’ daha çok kullanılmalıdır.” (3,96), “Amasya mutfağı kültürel bir değerdir ve korunması gerekir.” (3,95) ve “Yöre mutfağı diğer mutfaklardan, özellikle Osmanlı mutfağından etkilenmiştir.” (3,73) ifadeleri takip etmektedir.

“Bu yöre mutfağının Türkiye’de yeterince tanındığını düşünüyorum.” ifadesi en düşük ortalama değere (2,75) sahiptir ve “Amasya’yı ziyaret etmemde, yörenin yemek kültürünü tanıma isteğim etkili olmuştur.” (3,25), “Yöredeki yiyecek-içecek işletmelerinde hizmet kalitesinin yeterli olduğunu düşünüyorum.” (3,26) ve “Amasya mutfağı yemeklerinin hazırlanış, sunum ve fiyatını tatmin edici buluyorum.” (3,38) ifadelerinde katılımcıların kararsız kaldıkları söylenebilir. Genel anlamda anket maddelerine verilen yanıtlar incelendiğinde katılımcıların Amasya mutfağının kültürel bir değer olduğu, söz konusu mutfağın yaşatılması ve tanıtılması noktasında aynı fikirde oldukları ifade edilebilir. Ayrıca Amasya mutfağının yeterince tanınmadığı ve Amasya’ya yönelik temel seyahat motivasyon faktörleri arasında henüz yöre mutfağının etken olmadığını söylemek mümkündür.

Hipotezlerin Test Edilmesi

Amasya’yı ziyaret eden yerli turistlerin sahip olduğu demografik özelliklerden cinsiyet, eğitim durumu, aylık gelir, meslek ve yaş ile Amasya mutfağına yönelik algı ve bilgi düzeyleri arasında farklılıklar bulunup bulunmadığının belirlenmesi amacıyla farklılık analizleri yapılmıştır. Verilerin normal dağılım

göstermeleri sebebiyle parametrik testlerden yararlanılmıştır. Bu doğrultuda grup sayısı iki olan demografik özellikler için bağımsız T test, ikiden fazla olanlar için ise ANOVA testleri uygulanmıştır.

H_{1a}: Amasya'yı ziyaret eden yerli turistlerin Amasya mutfağına yönelik algıları ve bilgi düzeyleri ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H_{1a} hipotezinin test edilmesi amacıyla yapılan bağımsız T test sonucunda ankette yer alan bütün maddeler için anlamlılık değerinin (p) 0,05'ten büyük olmasından dolayı söz konusu hipotez reddedilmiştir. Yani cinsiyet değişkeninin Amasya mutfağına yönelik algı ve bilgi düzeyini etkilemediğini söylemek mümkündür.

H_{1b}: Amasya'yı ziyaret eden yerli turistlerin Amasya mutfağına yönelik algıları ve bilgi düzeyleri ile eğitim durumları arasında anlamlı bir farklılık vardır.

Amasya'yı ziyaret eden yerli turistlerin Amasya mutfağına yönelik algıları ve bilgi düzeyleri ile eğitim durumları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan ANOVA testinin sonucunda $p < 0,05$ olmasından dolayı istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Dolayısıyla H_{1b} hipotezi kabul edilmiştir ve farklılığın bulunduğu ifadelerle yönelik analiz sonuçlarına Tablo 5'te yer verilmiştir.

Tablo 5. Amasya Mutfağına Yönelik Algı ve Bilgi Düzeyleri ile Eğitim Durumu

Ölçek Maddeleri	Eğitim	\bar{X}	S. s.	sd	F	p	Fark
Amasya mutfağı kültürel bir değerdir ve korunması gerekir.	Ortaöğretim	3,68	1,492	3/190	3,603	,014	D-C-B-A
	Lise	4,12	1,200				
	Ön Lisans	3,77	1,149				
	Lisans	4,77	,599				
Amasya'yı ziyaret etmemde, yörenin yemek kültürünü tanıma isteğim etkili olmuştur.	Ortaöğretim	2,68	1,555	3/190	6,419	,000	D-C-A
	Lise	3,73	1,388				
	Ön Lisans	2,93	1,481				
	Lisans	4,00	,816				
Amasya mutfağı yemeklerinin hazırlanış, sunum ve fiyatını tatmin edici buluyorum.	Ortaöğretim	3,41	1,297	3/190	2,855	,038	B-A
	Lise	3,70	1,045				
	Ön Lisans	3,13	1,344				
	Lisans	3,46	,967				

Amasya, mutfak kültürü ile özdeşleşmelidir.	Ortaöğretim	3,50	1,336	3/190	4,526	,004	D-C-A
	Lise	4,18	,984				
	Ön Lisans	3,86	1,095				
	Lisans	4,69	,855				
Yöre mutfağı diğer mutfaklardan, özellikle Osmanlı mutfağından etkilenmiştir.	Ortaöğretim	3,64	1,217	3/190	2,903	,036	D-C
	Lise	3,87	1,028				
	Ön Lisans	3,55	1,235				
	Lisans	4,46	,660				
Yöre mutfağı ile ilgili 'geleneksel ot ve yemek festivali düzenlenebilir.	Ortaöğretim	3,36	1,432	3/190	5,493	,001	D-C-B-A
	Lise	4,18	,999				
	Ön Lisans	3,83	1,210				
	Lisans	4,77	,439				
Seyahat acenteleri yöreye 'gurme turları' düzenleyerek farklılık yaratabilirler.	Ortaöğretim	3,64	1,677	3/190	2,876	,037	D-A
	Lise	4,22	1,042				
	Ön Lisans	4,03	1,032				
	Lisans	4,69	,855				

A: Ortaöğretim, B: Lise, C: Ön lisans, D: Lisans

Lisans eğitim düzeyinde olan katılımcıların "Amasya mutfağı kültürel bir değerdir ve korunması gerekir.", "Amasya'yı ziyaret etmemde, yörenin yemek kültürünü tanıma isteğim etkili olmuştur.", "Amasya, mutfak kültürü ile özdeşleşmelidir.", "Yöre mutfağı diğer mutfaklardan, özellikle Osmanlı mutfağından etkilenmiştir.", "Yöre mutfağı ile ilgili 'geleneksel ot ve yemek festivali düzenlenebilir." ve "Seyahat acenteleri yöreye 'gurme turları' düzenleyerek farklılık yaratabilirler." ifadelerine yönelik diğer eğitim düzeylerine göre daha yüksek ortalama değerlere sahip olduğu belirlenmiştir. Ayrıca "Amasya mutfağı yemeklerinin hazırlanış, sunum ve fiyatını tatmin edici buluyorum." ifadesinde de lise eğitim seviyesinde olan katılımcıların ortaöğretim seviyesine göre daha yüksek ortalama değerlere sahip olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla katılımcıların yanıtlarından hareketle eğitim düzeyi arttıkça yöre mutfak kültürüne yönelik bilgi düzeyinin arttığını söylemek mümkündür.

H_{1c}: Amasya'yı ziyaret eden yerli turistlerin Amasya mutfağına yönelik algıları ve bilgi düzeyleri ile aylık gelirleri arasında anlamlı bir farklılık vardır.

Amasya'yı ziyaret eden yerli turistlerin Amasya mutfağına yönelik algıları ve bilgi düzeyleri ile aylık gelirleri arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan

ANOVA testinin sonucunda $p < ,05$ olmasından dolayı istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Farklılığın bulunduğu ifadeye yönelik analiz sonuçlarına Tablo 6'da yer verilmiştir.

Tablo 6. Amasya Mutfağına Yönelik Algı ve Bilgi Düzeyleri ile Aylık Gelir

Ölçek Maddeleri	Aylık Gelir	\bar{X}	S. s.	sd	F	p	Fark
Bu yöre mutfağının Türkiye'de yeterince tanındığını düşünüyorum.	2020 TL ve altı	2,73	1,388	3/190	3,006	,032	D-C
	2021 -3000	2,73	1,219				
	3001-4000	2,53	1,119				
	4001 TL üzeri	3,34	1,396				

A: 2020 TL ve altı, B: 2021-3000, C: 3001-4000, D: 4001 TL ve üzeri

Tablo 6 incelendiğinde "Bu yöre mutfağının Türkiye'de yeterince tanındığını düşünüyorum." ifadesine yönelik 4001 TL ve üzeri gelir aralığında olanların 3001-4000 TL gelir aralığında olanlardan daha yüksek ortalama değere sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Amasya mutfağının tanınması konusunda gelir düzeyinin etkili olduğunu söylemek mümkündür.

H_{1d} : Amasya'yı ziyaret eden yerli turistlerin Amasya mutfağına yönelik algıları ve bilgi düzeyleri ile meslekleri arasında anlamlı bir farklılık vardır.

Amasya'yı ziyaret eden yerli turistlerin Amasya mutfağına yönelik algıları ve bilgi düzeyleri ile meslekleri arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla yapılan ANOVA testinin sonucunda $p < ,05$ olmasından dolayı istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Dolayısıyla H_{1d} hipotezi kabul edilmiştir ve farklılığın bulunduğu ifadelere yönelik analiz sonuçlarına Tablo 7'de yer verilmiştir.

Tablo 7. Amasya Mutfağına Yönelik Algı ve Bilgi Düzeyleri ile Meslek

Ölçek Maddeleri	Meslek	\bar{X}	S. s.	sd	F	p	Fark
Amasya mutfağı kültürel bir değerdir ve korunması gerekir.	Özel	4,49	,960	4/189	4,719	,001	C-A
	Serbest Meslek	4,03	1,181				
	Kamu	3,63	1,192				
	Ev Hanımı	4,33	,976				
	Diğer	3,60	1,443				
Amasya'yı ziyaret etmemde, yörenin yemek kültürünü tanıma isteğim etkili olmuştur.	Özel	3,84	1,362	4/189	4,983	,001	C-B-A
	Serbest Meslek	3,59	1,352				
	Kamu	2,72	1,396				
	Ev Hanımı	3,47	1,457				
	Diğer	3,12	1,691				

Yörede halka açık bir 'mutfak atölyesi' kurularak Amasya mutfağı yaşatılmalıdır.	Özel	4,65	,752	4/189	5,411	,000	C-D-A
	Serbest Meslek	4,08	1,201				
	Kamu	3,72	1,258				
	Diğer	4,16	1,028				
Amasya mutfağı yemeklerinin hazırlanış, sunum ve fiyatını tatmin edici buluyorum.	Özel	3,77	1,109	4/189	2,880	,024	C-A
	Serbest Meslek	3,56	1,142				
	Kamu	3,04	1,168				
	Diğer	3,28	1,487				
Amasya, mutfak kültürü ile özdeşleşmelidir.	Özel	4,44	,908	4/189	3,428	,010	C-A
	Serbest Meslek	3,85	1,182				
	Kamu	3,72	1,078				
	Diğer	4,00	1,155				
Yöre mutfağı ile ilgili 'geleneksel ot ve yemek festivali' düzenlenebilir.	Özel	4,37	,952	4/189	3,452	,009	C-A
	Serbest Meslek	4,03	1,088				
	Kamu	3,76	1,193				
	Diğer	4,33	1,047				
Yörenin pazarlanmasında 'yöre mutfağı ve gastronomi' daha çok kullanılmalıdır.	Özel	4,42	,763	4/189	3,796	,005	C-A
	Serbest Meslek	3,85	1,182				
	Kamu	3,72	1,141				
	Diğer	3,76	1,234				
Seyahat acenteleri yöreye 'gurme turları' düzenleyerek farklılık yaratabilirler.	Özel	4,49	,798	4/189	3,654	,007	C-D-A
	Serbest Meslek	3,92	1,306				
	Kamu	3,89	1,228				
	Diğer	3,92	1,077				
Yöredeki yiyecek-içecek işletmelerinde hizmet kalitesinin yeterli olduğunu düşünüyorum.	Özel	3,67	1,267	4/189	5,010	,001	C-D-A
	Serbest Meslek	3,51	1,233				
	Kamu	2,86	1,104				
	Diğer	2,96	1,428				

A: Özel, B: Serbest Meslek, C: Kamu, D: Ev Hanımı, E: Diğer

Özel meslek grubunda yer alan katılımcıların "Amasya mutfağı kültürel bir değerdir ve korunması gerekir.", "Amasya'yı ziyaret etmemde, yörenin yemek kültürünü tanıma isteğim etkili olmuştur.", "Yörede halka açık bir 'mutfak atölyesi' kurularak Amasya mutfağı yaşatılmalıdır.", "Yörede halka açık bir 'mutfak atölyesi' kurularak Amasya mutfağı yaşatılmalıdır." , "Amasya mutfağı yemeklerinin hazırlanış, sunum ve fiyatını tatmin edici buluyorum." , "Amasya,

mutfağın kültürü ile özdeşleşmelidir.”, “Yöre mutfağı ile ilgili ‘geleneksel ot ve yemek festivali düzenlenebilir.” ve “Yörenin pazarlanmasında ‘yöre mutfağı ve gastronomi’ daha çok kullanılmalıdır.” ifadelerine yönelik diğer meslek gruplarına göre daha yüksek ortalama değerlere sahip olduğu belirlenmiştir. Ancak “Seyahat acenteleri yöreye ‘gurme turları’ düzenleyerek farklılık yaratabilirler.”, “Yöredeki yiyecek-içecek işletmelerinde hizmet kalitesinin yeterli olduğunu düşünüyorum.” ifadelerinde ev hanımlarının özel ve kamu kurumlarında çalışan katılımcılara göre daha yüksek ortalama değerlere sahip olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla Amasya mutfağına yönelik algı ve bilgi düzeylerinde mesleklerin etkili olduğunu söylemek mümkündür.

H_{1e}: Amasya’yı ziyaret eden yerli turistlerin Amasya mutfağına yönelik algıları ve bilgi düzeyleri ile yaşları arasında anlamlı bir farklılık vardır.

H_{1e} hipotezinin test edilmesi amacıyla yapılan bağımsız T test sonucunda ankette yer alan bütün maddeler için anlamlılık değerinin (p) 0,05’ten büyük olmasından dolayı söz konusu hipotez reddedilmiştir. Yani yaş değişkeninin Amasya mutfağına yönelik algı ve bilgi düzeyini etkilemediğini söylemek mümkündür.

Sonuç ve Öneriler

Amasya’yı ziyaret eden yerli turistlerin Amasya mutfağına yönelik algılarının ve bilgi düzeylerinin belirlenmesi ve bu bilgi düzeylerinin ve algılarının demografik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğinin tespit edilmesi amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada Ekim-Aralık 2019 tarihleri arasında 194 yerli turiste anket uygulanmıştır.

Araştırma kapsamına alınan katılımcıların yarısına yakınının Amasya’yı ilk defa ziyaret ettikleri ve yarısının da Amasya mutfağı hakkında bilgi sahip olmadıkları belirlenmiştir. Tarihi ve kültürel çekiciliklerin Amasya’yı ziyaret etmedeki temel çekici faktör olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca elmanın da Amasya denince akla ilk gelen öğe olduğu görülmüştür. Eryılmaz (2020) ise Amasya denince akla ilk Yeşilirmak’ın geldiğini, elmanın ikinci sırada bulunduğunu ifade etmiştir. Katılımcıların Amasya mutfağının

kültürel bir değer olduğunu ve Amasya'nın mutfak kültürü ile özdeşleşmesi gerektiğini düşündükleri belirlenmiştir. Özellikle Amasya yöresinin pazarlanmasında yöre mutfağının daha sık kullanılması, yemek festivalleri ve gurme turlarının düzenlemesi gerektiği sonucuna varılmıştır. Katılımcıların hem yöre mutfağının tanınması hem de yiyecek-içecek işletmelerindeki hizmet kalitesi noktasında kararsız kaldıkları da araştırmanın dikkate alınması gereken sonuçlarından biri olduğu düşünülmektedir.

Araştırmanın amacı doğrultusunda yapılan farklılık analizleri sonucunda cinsiyet ve yaş değişkenlerinin Amasya mutfağına yönelik algı ve bilgi düzeyini etkilemediğini belirlenmiştir. Gökdeniz ve arkadaşları da (2015) benzer sonuçları elde etmişlerdir. Ancak meslek, eğitim düzeyi ve aylık gelirin katılımcıların Amasya mutfağına yönelik algı ve bilgi düzeylerini etkilediği tespit edilmiştir. Özel meslek grubunda bulunan katılımcıların diğer meslek grubundaki katılımcılara göre ölçekte yer alan ifadelerle daha yüksek katılım gösterdikleri görülmüştür. Ev hanımlarının ise yiyecek-içecek işletmelerinin hizmet kalitesinden diğer meslek gruplarına göre daha yeterli buldukları sonucuna varılmıştır. Gelir düzeyi yüksek olan katılımcıların da diğer katılımcılardan farklı olarak Amasya mutfağının yeterince tanındığını düşündükleri belirlenmiştir. Ayrıca lisans eğitim seviyesinde olan katılımcıların Amasya mutfağına yönelik algı ve bilgi düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Araştırmacılara Yönelik Öneriler

Bu çalışma Amasya mutfağına yönelik algı ve bilgi düzeylerinin belirlenmesi bakımından öncü özellik göstermekte ve önem taşımaktadır. Ayrıca literatürdeki boşluğu doldurmaya da katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Gelecekteki çalışmalarda farklı örneklem grupları tercih edilerek yöre mutfağının gelişmesine katkı sağlanabilir. Bu kapsamda farklı veri toplama tekniklerinden faydalanılarak konunun uzmanları ve yerel yöneticilerle derinlemesine görüşmeler yapılabilir.

Amasya İli İçin Gastronomi Turizmine Yönelik Öneriler

Amasya’da gastronomi turizminin gelişmesine yönelik olarak araştırma sonuçları ışığında geliştirilen öneriler şu şekilde sıralanmaktadır;

- Amasya’nın sahip olduğu tarihi ve kültürel çekiciliklerle Amasya mutfağı birleştirilerek tanıtım faaliyetlerine önem verilmelidir.
- Yöre mutfağı ile ilgili geleneksel ot ve yemek festivallerinin sayıları arttırılarak turistik bir ürün olarak sunulmalıdır.
- Araştırma sonuçlarında da belirtildiği gibi yöredeki yiyecek-içecek işletmelerinde hizmet kalitesinin arttırılmasına yönelik eğitimler verilmelidir.
- Amasya yöresinin pazarlanmasında yöre mutfağı ve gastronomisine daha fazla ağırlık verilmelidir.
- Araştırma sonuçlarında belirlenen Amasya mutfağına yönelik bilgi kaynaklarından hareketle yöre mutfağının tanıtılması hususunda yazılı, görsel ve sosyal medya üzerindeki tanıtım çalışmalarına önem verilmelidir.

202

Amasya ilinin hem yaz hem de kış mevsiminde, doğaya ve kültüre dayalı alternatif turizm çeşitlerinin çoğunun gerçekleşmesine yönelik potansiyel kaynağa sahip olmasından dolayı (Zengin, Öztürk ve Salha, 2014) gastronomi turizmi faaliyetleri de ortak olarak gerçekleştirilebilir.

Kaynakça

- Amasya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (E.T.: 20 Haziran 2020). *Amasya Şehir Rehberi*.
<https://amasya.ktb.gov.tr/Eklenti/7063,rehber-tr-mailpdf.pdf?>
- Baran, Züleyhan - Orhan Batman (2013). “Destinasyon Pazarlamasında Mutfak Kültürünün Rolü: Sakarya Örneği”. *14. Ulusal Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı*. Kayseri. s. 1355-1367.

- Correia, Antonia - Patricia Valle - Claudia Moço (2007). "Modelling Motivations and Perceptions Of Portuguese Tourists". *Journal of Business Research*. S. 60, s. 76- 80.
- Cömert, Menekşe (2014). "Turizm Pazarlamasında Yöresel Mutfakların Önemi ve Hatay Mutfağı Örneği". *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*. 2(1), s. 64-70.
- Çaycı, Ayşegül Elif (2019). *Küreselleşen Yemek Kültürünün Dönüşümünde Sosyal Medyanın Rolü: Instagram Gurmeleri*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi.
- Çekiç, İbrahim (2015). *Geçmişten Günümüze Törensel Bir Yemek: Keşkek*. Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi.
- Demir, Cihan (2011). *Mutfak Turizminin Destinasyon Pazarlamasındaki Önemi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Deveci, Bilal - Bahar Deveci - Cevdet Avcıkurt (2017). "Yeme Davranışı: Gastronomi ve Mutfak Sanatları Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma". *Journal Of Tourism And Gastronomy Studies*. 5 (3), s. 118-134.
- Eryılmaz, Burak (2020). "Yerel Halkın Turiste ve Turizme Bakışı: Amasya Örneği". *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*. 8(2), s. 1381-1395.
- Gökdeniz, Ayhan - Barış Erdem - Yakup Dinç - Sabriye Çelik Uğuz (2015). "Gastronomi Turizmi: Ayvalık'ta Yerli Turistler Üzerinde Görgül Bir Araştırma". *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*. 3(1), s. 14-29
- Harrington, Robert J. - Micheal C. Ottenbacher (2010) "Culinary Tourism-A Case Study Of The Gastronomic Capital". *Journal Of Culinary Science & Technology*, 8(1), s. 14-32.
- Kalaycı, Şeref (2010). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Karakuş, Şeren Suzan - Halime Yıldırım - Şener Büyüköztürk (2016). "Üç Faktörlü Yeme Ölçeğinin Türk Kültürüne Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması". *TAF Preventive Medicine Bulletin*. 15 (3), s. 229-237.

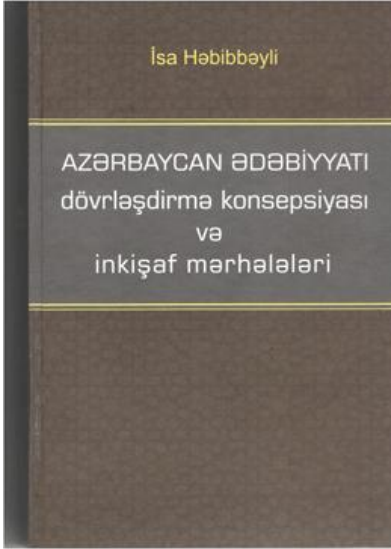
- Kınalı, Nihan (2014). *Destinasyonun Turistik Çekim Gücü İçerisinde Bölge Mutfağının Önemi ve Erzurum Mutfağı Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Kim, Yeong Gung - Anita Eves - Caroline Scarles (2009). "Building A Model Of Local Food Consumption On Trips And Holidays: A Grounded Theory Approach". *International Journal of Hospitality Management*. 28(3), s. 423-431.
- Kunnan, Antony John (1998). "An Introduction to Structural Equation Modelling for Language Assesment Research". *Language Testing*. 15, s. 295-332.
- Lee, Tsung Hung - Wei Han Chao - Hui Yu Lin (2018). "Cultural Inheritance Of Hakka Cuisine: A Perspective From Tourists' Experiences". *Journal of Destination Marketing & Management*. 7, s. 101-111.
- Mak, Athena - Margaret Lumbers - Anita Eves - Richard Chang (2012) "Factors Influencing Tourist Food Consumption". *International Journal of Hospitality Management*. 31(3), s. 928-936.
- Nisari, Mehmet Alper (2018). *Ziyaretçilerin Yerel Yemek Tüketim Motivasyonlarının Analizi: Çeşme Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: İzmir Katip Çelebi Üniversitesi.
- Özmen, Dilek - Aynur Çetinkaya - Dilek Ergin - Nesrin Şen - Pınar DüNDAR Erbay (2007). "Lise Öğrencilerinin Yeme Alışkanlıkları ve Beden Ağırlığını Denetleme Davranışları". *TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni*. 6 (2), s. 98-105.
- Öztürk, İlker - Volkan Arıkan (2018). "Kırsal Turizm Kapsamında Sivas'ın Yöresel Mutfağı". *Uluslararası Kırsal Turizm Ve Kalkınma Dergisi*. 2, s. 23-28.
- Sengel, Tarık - Aysen Karagöz, - Gurel Çetin - Fusun İstanbullu Dinçer - Suna Mugan Ertugral - Mehtap Balık (2015). "Tourists' Approach to Local Food". *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 195(1), s. 429-437.
- Solmaz, Yasemin - Dilek Dülger Altınar (2018). "Türk Mutfak Kültürü ve Beslenme Alışkanlıkları Üzerine Bir Değerlendirme". *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*. 1 (3), s. 108-124.

- Strabon (1969). *Coğrafya (Geographika)*. (Çev. Adnan Pekman). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Şengül, Serkan - Oğuz Türkay (2015). "Doğu Karadeniz Mutfak Kültürünün Sürdürülebilirliği: Sorunlar ve Çözüm Önerileri". *Doğu Karadeniz Bölgesi Sürdürülebilir Turizm Kongresi*. (14-16 Mayıs 2015). Gümüşhane Üniversitesi, s. 599-606.
- Şengül, Serkan - Oğuz Türkay (2016). "Yöresel Mutfak Unsurlarının Turizm Destinasyonu Seçimindeki Rolü (Mudurnu Örneği)". *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*. 12(29), s. 63-87.
- Şengül, Serkan - Oğuz Türkay (2018). "Sakarya'yı Ziyaret Eden Yerli Turistlerin Kişisel Özellikleri ile Yöresel Mutfak Memnuniyetleri Arasındaki İlişkilerin Belirlenmesi". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 7(1), s. 573-588.
- Türkiye Kültür Portalı. (E.T.: 20 Haziran 2020). *Amasya Bakla Dolması*.
<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/amasya/neyenir/amasya-bakla-dolmasi>
- Ural, Ayhan - İbrahim Kılıç (2011). *Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS ile Veri Analizi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Yayla, Önder- Şeyda Yayla (2018). "The Potential of Amasya Cuisine for Gastronomy Tourism". *Heritage Tourism Beyond Borders and Civilizations*. s. 115-124.
- Yörgüç, Harun (2010). *Amasya Mutfağı*. Amasya: Amasya Valiliği Yayını.
- Zengin Burhanettin - Merve Işkın (2017). "Yerel Mutfakların Gastronomi Turizmi Açısından Değerlendirilmesi: Sivas Örneği". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 5 (40), s. 404-415.
- Zengin, Burhanettin - Emrah Öztürk - Hamide Salha (2014). "Amasya İlinin Alternatif Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi". *Sosyal Bilimler Metinleri*. 6, s. 1-22.

YAYIN TANITIM / BOOK REVIEW

Həbibbəyli, İsa (2019). *Azərbaycan Ədəbiyyatı Dövrləşdirmə Konsepsiyası və İnkişaf Mərhələləri*. Bakü: Elm.

Prof. Dr. Vüsale MUSALI*
Kastamonu Üniversitesi
tezkiresinas@gmail.com

Azərbaycan Millî İlimlər Akademisi asıl üyesi, Prof. Dr. İsa Həbibbəyli çağdaş Azərbaycan edebiyat biliminin önemli simalarındandır. 2013 yılından günümüze kadar Azərbaycan Millî İlimlər Akademisi başkanı yardımcısı ve Nizami Gencevi Edebiyat Enstitüsü müdürlüğü görevini yerine getirmektedir. Azərbaycan Cumhuriyeti Millî Meclisi Milletvekili, Bilim ve Eğitim Komisyonu Başkanıdır.

Həbibbəyli 700'den fazla bilimsel makalenin, 12 monografik eserin, 20'den fazla kitap ve broşürün, 1 ders kitabının yazarıdır. Həbibbəyli'nin "Romantik Lirikanın İmkanları" (1984), "Edebiyat

* ORCID: orcid.org/0000-0002-1104-272X

Nazariyesi” (1985), “Edebi Yükseliş” (1985), “Celil Memmedkuluzade’nin Hayat ve Yaratıcılığının Esas Tarihleri” (1986), “XX. Asır Azerbaycan Yazıcıları” (1992), “Memmed Araz (Tercüme-yi hal)” (1993), “Şehriyar Dünyası” (2000), “Mustafa Kemal Atatürk ve Nahçıvan” (2006), “Azerbaycan Edebiyatı Dövrleşdirme Konsepsiyası ve İnkişaf Merhaleleri” (2019) vs. gibi kitapları neşredilmiştir.

İsa Habibbeyli’nin Azerbaycan edebiyatı alanında uzun yıllar süren çalışmalarının (2015-2018) sonucu olarak “Azərbaycan ədəbiyyatı dövrleşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri” başlıklı kitabı yayımlanmıştır. “Azerbaycan edebiyatı dönemselleştirme konsepti ve inkişaf merhaleleri” başlıklı bu kitap millî edebiyat tarihçiliği teorisinin yüz yıldan fazla bir süre zarfındaki gelişmesi yolunda ileriye atılmış büyük bir adımdır. Kitapta ilk kez olarak Azerbaycan edebiyatı tarihi bir bütün olarak yeni tasnif modeline tabi tutularak okurlara takdim edilmektedir.

Azerbaycan’ın birçok dünya uygarlıkları kavşağında bulunması edebiyatı da etkilemiştir. Azerbaycan edebiyatının tekâmülünde uygarlık faktörü önemli derecede rol oynamıştır. Yazar, Türk uygarlığı ile birlikte antik uygarlığın ve İslam uygarlığının sentezi intibah dönemi Azerbaycan edebiyatını ortaya çıkardığını ve klasik romantik şiirin orta asırlar boyunca ona eşlik ettiğini, kol kanat gerdiğini belirtmektedir (s. 424).

XVIII. yüzyıldan XX. asrın sonlarına kadarki yaratıcılık metotları, edebî cereyanlar, temayüller ve meyiller – erken realizm, maarifçi realizm, tenkidî realizm, romantizm, santimentalizm, sosyalist realizmi, modernizm, postmodernizm, neorealizm, mistik realizm, dekadentizm Azerbaycan edebiyatının idea-bedii açıdan geliştirilmesine ve sanatkârlık bakımından zenginleştirilmesine, farklı idealar, üsluplar ve karakterlerle takdimine geniş meydan açmıştır.

Sosyalist realizmi yaratıcılık metodu belirli bir tarihî dönem içinde Azerbaycan edebiyatını belli bir çerçeveye hapsetmiş olsa da, onun millî ve beşeri konumunu tam olarak sarsamamıştır. Bütün zorluklara bakmaksızın, Sovyet döneminde Azerbaycan edebiyatının büyük eserleri ortaya çıkmıştır. Bağımsızlık döneminin edebiyatı ise Azerbaycan’da yaranmış demokratik

edebî muhitin çok metotlu ve çok sesli edebiyatı ve millî istiklalin edebî tasarısıdır. Azerbaycan edebiyatı dönemden döneme daim ilerleyerek gelişmiş, zenginleşmiş, yenileşmiş ve çağdaşlaşmıştır.

Habibbeyli dönemselleştirme konseptini aşağıdaki şekilde açıklamaktadır: “Azerbaycan’da millî istiklal şuurunun uyandırdığı millî-manevi kendini idrak ruhundan ve millî istiklal düşüncesinden doğan çok asırlık Azerbaycan edebiyatı tarihinin dönemselleştirme konsepti geniş anlamda halkın ve edebiyatın düzenli bir şekilde tekâmül ve gelişim sürecinin edebiyatta yansımalarına hizmet eden sistemli ilmi-nazari öğretimidir” (425).

Habibbeyli, millî edebiyatın geçtiği çok asırlık inkişaf yolunun ilmi-teorik açıdan yeniden ve esaslı şekilde dönemselleştirilmesi zaruretinin somut bir şekilde yalnız Azerbaycan’ın bir ülke olarak bağımsızlığını kazanmasından sonra ortaya çıktığına vurgu yapmaktadır. Sovyetler döneminde Azerbaycan edebiyatı tarihi dönemler açısından ele alındığında Marksist bakış açısı dikkate alınmakla sınıfsallık ve proleter enternasyonalizm gibi ideolojik prensiplerden yola çıkılmıştır. Bağımsızlık döneminin başlangıç merhalesinde, ilk başta ilmî-edebî muhitte edebiyatın Sovyet zamanından kalma perakende prensipler esasında dönemlere göre tetkik olunması ve tahlil edilmesi tenkide maruz kalmıştır.

Habibbeyli, mevcut durumda Azerbaycan edebiyatı tarihinin dönemselleştirilmesi ile ilgili ilmi konseptin oluşturulmasının aşağıdaki zaruretlerden doğduğunu sıralamaktadır:

1. Azerbaycan edebiyatı tarihinin geçmiş Sovyet ideolojisi esasında hazırlanmış dönemselleştirilmesinin edebî-tarihî sürecin gerçekliklerini yansıtmaması, bağımsızlık döneminin prensiplerine, millî mefkûreye uymaması;

2. Ayrı-ayrı müelliflerin veya müellifler kolektifinin hazırladığı Azerbaycan edebiyatı tarihine dair akademik neşirlerde, ders kitaplarında, monografik araştırmalardaki dönemselleştirmede geçmişte muayyen edilmiş merhalelere bağımlılığın açıkça görülmesi;

3. Dönemselleştirme miyarlarında ve aşamaların belirlenmesinde dağınıklığın gözlemlenmesi;

4. Devlet bağımsızlığı idealleri ışığında Azerbaycan edebiyatı tarihinin dönemselleştirilmesinin vahit sisteminin oluşturulması zaruretinin ortaya çıkması;

5. Dönemselleştirmede dünyadaki edebî-tarihî sürecin dikkate alınması zarureti (s. 95-96).

Azerbaycan edebiyatı tarihinin yeniden dönemselleştirilmesi zamanı konseptualizm açısından Azerbaycançılık mefkûresi, uygarlık faktörü, edebî-tarihî sürecin gerçekleri gibi prensiplere dayanılmıştır.

Azerbaycan edebiyatı tarihinin İ. Habıbbeyli tarafından hazırlanan dönemselleştirme modeli dünyadaki edebî sürecin gidişatı müstevisinde Azerbaycan halkının çok asırlık tarihi boyunca millî edebiyatın geçtiği tekâmül sürecinin dâhilî inkişaf kurallarından, tabii mantığından doğan ilmî bir sınıflandırmadır.

Kitapta ilk önce Azerbaycan edebiyatı tarihinin dönemselleştirilmesi tarihi gözden geçirilmiş, yeniden tasnif zaruretine açıklık getirilmiştir (s. 13-113). XX. asrın büyük bir döneminde (1928-1980'li yıllarda) Azerbaycan'da yayımlanan akademik neşirlerde ve üniversitelerde okutulan ders kitaplarında dönemselleştirme sahasında olan çeşitlilik, peraken-delik, özgürlük ve farklı yaklaşımlar bu sahada tek bilimsel düzenin, konseptin olmamasının göstergesidir. Şüphesiz, hâkim Sovyet ideolojisinin tesiri de dönemselleştirmeni etkilemiştir. Bunlar ise kendiliğinden Azerbaycan edebiyat biliminde millî edebiyat tarihinin dönemselleştirilmesine dair yeni ilmi konseptin hazırlanması zaruretini ortaya çıkarmıştır. Bu anlamda XX. asrın 90'lı yılları Azerbaycan edebiyatı tarihinin dönemselleştirme açısından ilmi-teorik tasnifinin hazırlanması teşebbüsleri dönemidir. Y. Karayev, N. Caferov, V. Osmanlı, N. Kahramanlı, B. Ahmedov, A. Bayramoğlu, T. Salamoğlu ve diğerlerinin eserlerinde kendi yansımaları bulmuş müddealar dönemselleştirmenin çağdaş modelini hazırlamak için mühim temel fonksiyonunu üstlenmektedir. Bu merhalede somut olarak millî edebiyat tarihinin dönemselleştirilmesine dair kavramsal versiyonlar, hipotezler meydana çıkmıştır. XXI. yüzyılda artık bilimsel olarak kanıtlanmış şekilde Azerbaycan edebiyatının inkişaf tarihinin sistemli bir şekilde dönemselleştirilmesi son bir yüzyıla yakın zaman zarfında

yürütülmüş araştırmaların, ileri sürülmüş versiyonların yeniden değerlendirilmesi, dünya ilmi-nazari düşüncesinde müşahade edilen çağdaş görüşlerin ve Azerbaycan'da bağımsız devletçiliğin ön plana çıkardığı Azerbaycancılık prensiplerinin esasında oluşturulmuştur.

Monografide Azerbaycan edebiyatı aşağıdaki şekilde tasnife tabii tutulmuştur:

- Kadim dönem Azerbaycan edebiyatı. Kavimden destana dek (en kadim dönemlerden VII. asra kadar) (s. 118-138);
- Azerbaycan yazılı edebiyatının ortak başlangıç dönemi (VII-X. asırlar); (s. 139-157)
- İntibah dönemi Azerbaycan edebiyatı (XI-XII. asırlar); (s. 158-182)
- Orta asırlar Azerbaycan edebiyatı (XIII-XVI. asırlar); (s. 183-209)
- Azerbaycan edebiyatında erken realizm dönemi (XVII-XVI-II. asırlar); (s. 210-229)
- Azerbaycan edebiyatında maarifçi realizm dönemi (XIX. asır); (s. 230-261)
- Azerbaycan edebiyatında tenkidî realizm ve romantizm dönemi (XIX. asrın 90'lı yıllarından Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyetine kadar); (s. 262-306)
- Azerbaycan edebiyatında sosyalist realizmi dönemi (1920-1960'lı yıllar); (s. 307-341)
- Millî-manevi bilinç ve istiklal edebiyatı merhalesi. Modernizm (1960-1980'li yıllar); (342-394)
- Bağımsızlık dönemi çok metotlu Azerbaycan edebiyatı (1991 yılından itibaren). (s.395-423)

Mevcut tasnife göre, kadim dönem Azerbaycan edebiyatı, esasen, şifahi halk edebiyatını ihtiva etmektedir ve edebiyatın mitolojik başlangıcının, kavimden-destana kadarki bütün tezahür şekillerini kapsıyor. Bu dönem millî şifahi bedii tefekkürün muhteşem yekûnu olan destanın "Dede Korkut" destanının ortaya çıkması ile tamamlanıyor.

Azerbaycan yazılı edebiyatının ortak başlangıç dönemi olarak belirlenen VII-X. asırlar merhalesi ilkin Türk edebi abideleri, Azerbaycan'ın Arap dilli mevali şairlerinin sanatı, hem de ülke arazisinin bir parçası olan Alban yazılı edebiyatının yaranması esasında takdim edilmektedir.

Ayrıca bir merhale olarak takdim edilen "İntibah dönemi Azerbaycan edebiyatı" ise XI-XII. asırlarda antik Yunan uygarlığı ananesinin bölgede canlandırılması, millî edebiyatın epik vüsatının yükselişi, beşeri ideallerin kuvvetlenmesi ile birlikte kadim Türk uygarlığı ve İslam medeniyetinin kavuşmasından yaranan büyük edebiyattır. Bu merhale, aynı zamanda, Azerbaycan edebiyatında Fars dilli şiirin yaranması ve gelişmesi ile karakterize edilmektedir.

İlk kez olarak ana dilli yazılı şiirin yaranması ve süratle inkişaf etmesi, ünlü ediplerini ve büyük şaheserleri ortaya çıkarması, şiirin önemli pozisyonda olması XIII-XVI. yüzyıllarda yaranmış orta asır Azerbaycan edebiyatının kendine mahsus simasını belirlemiştir.

Erken yeni dönem Azerbaycan edebiyatı, XVII-XVIII. yüzyıllarda şiirde klasik romantik şiir ananelerinin zayıflaması, edebiyatta "sebk-i hindî" adlanan yeni üslubun ortaya çıkması halk şiiri ananelerinin yazılı edebiyatta ön planda yer alması ve nihayet, erken realizmin yaranması esasında oluşmuştur.

Bütün bir yüzyılı ihtiva eden XIX. asır Azerbaycan edebiyatı maarifçilik düşüncelerinin oluşup inkişaf etmesi ve maarifçi realizm edebi cereyanının şekillenmesi esasında ortaya çıkmış yeni tipli edebiyatı ihtiva etmektedir.

XX. asrın başlarında millî-demokratik harekâtın kuvvetlenmesi, tenkidi realizm ve romantizm cereyanlarının edebi-içtimai düşünce üzerindeki hâkimiyeti bu merhaleyi ayrıca bir döneme dönüştürüyor.

Sovyet dönemi Azerbaycan edebiyatı sosyalist realizmi metodu esasında ortaya çıkan edebiyatın oluşum merhalesini kapsamaktadır. Bu dönem, aynı zamanda, sosyalizm sisteminin zor içtimai-siyasi ortamında, hem de millî edebiyatın teşekkülü ile hatırlanmaktadır. Sovyet ideolojisinin ileri sürdüğü kısıtlama ve

yasakların mevcudiyetine bakmaksızın XX. asrın 60-80'li yıllarında Azerbaycan cemiyetinde, bunun yankısı olarak edebiyatta millî bilince dönüş süreci başlamış ve Sovyet dönemi Azerbaycan edebiyatı çerçevesinde millî edebiyatın istiklal üzerine yapılanmış bağımsız kolu oluşarak gelişmeye başlamıştır. Böylece, XX. asrın 60'lı yıllarından sonra Azerbaycan edebiyatının manzarasında paralel prosesler vuku bulmuştur. Bu dönemden itibaren Sovyet hâkimiyetinin getirdiği sosyalist realizmi metodu edebiyatta zayıflamaya başlamıştır. Edebiyata gelen yeni “altmışıncılar” nesli sosyalist realizmine karşı geldiklerini beyan etmeden bir müddet önce edebiyatta hâkim olmuş tenkidi realizm ananelerini ustalıklarla “ihya” etmişlerdir.

Dönemselleştirme tasnifinde gösterilmese bile, XIX. yüzyıldan itibaren Güney Azerbaycan edebiyatının oluşumu ve sonraki dönemlerdeki inkişafı her merhalenin içinde müstakil bir şekilde yer almaktadır. Aynı zamanda, Azerbaycan muhaceret edebiyatı da XX. asrın içtimai-siyasi gerçekliği olarak tasnifin uygun merhalelerinde kendi yansımasını bulmuştur. İ. Habıbbeyli, bağımsızlık dönemi Azerbaycan edebiyatının “Bağımsızlık arayışları ve yeniçağın edebiyatının oluşumu (geçiş prosesleri). 90'lı yıllar” ve “Bağımsızlık dönemi Azerbaycan edebiyatının inkişaf ederek sağlamaşması. (XXI. yüzyıl)” olarak iki merhalede geliştiğini belirtmektedir (s. 401).

Açıkçası, edebiyatta bağımsız devletçilik arayışlarına hele XX. asrın 80'li yıllarından başlanmıştır. Fakat söz konusu süreç 1991 yılında ülkede bağımsızlığın resmi şekilde ilanından sonra daha da genişlemiştir. 90'lı yıllarda Azerbaycan edebiyatında bir taraftan bağımsızlık mevzusu devam ve inkişaf ettirilmiş, diğer taraftan da cemiyetteki sosyal buhrandan doğan heyecanlar ve ümitsizlik notaları edebiyatta dikkat çekmiştir. Bağımsızlık uğrunda mücadelenin mevcut gerçeklikleri ve millî istiklalin elde edilmesi Azerbaycan edebiyatına kendi mevzularını getirmiştir.

Bağımsızlık dönemi Azerbaycan edebiyatı millî edebiyatın inkişafında mühim tarihi hadise ve edebî merhaledir. Belli olduğu üzere, Azerbaycan edebiyatında millî istiklal düşünceleri XX. yüzyılın başlarından itibaren oluşmaya başlamıştır. Azerbaycan edebiyatının bağımsızlık dönemi merhalesinde bedii eserlerde

halkın millî çıkarlarının ve manevi değerlerinin yansıtılmasına meyil çoğalmış, yazar ve şairlerin vatandaşlık bakış açısı daha da kuvvetlenmiştir. Zamanla bedii tefekkürün, çok metotlu edebiyatın şekillenmesi bağımsızlık dönemi Azerbaycan edebiyatının ana çizgisini belirlemiştir.

Habibeyli tarafından hazırlanan Azerbaycan edebiyatı tarihinin dönemselleştirilmesi modeli çok asırlık Azerbaycan edebiyatının millî çıkarlara ve dünyevî değerlere uygun seviyede, sistemli bir şekilde araştırılmasına imkân tanımaktadır.

Günümüzde Türkiye'deki 19 üniversitede Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümleri faaliyet göstermektedir. Bu bölümlerin hem lisans, hem yüksek lisans, hem de doktora programlarında Azerbaycan Edebiyatı dersi okutulmaktadır. Fakat bu güne kadar Azerbaycan Edebiyatı dersinin müfredatını kapsayacak ders kitabı yayınlanmamıştır. Prof. Dr. İsa Habibbeyli'nin hazırladığı bu kitap Azerbaycan edebiyatını bir bütün olarak ele almakta, Azerbaycan Edebiyatı dersi müfredatını kapsamakta ve öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayacak seviyededir. Bu açıdan kitap alanındaki önemli bir boşluğu da doldurmaktadır.

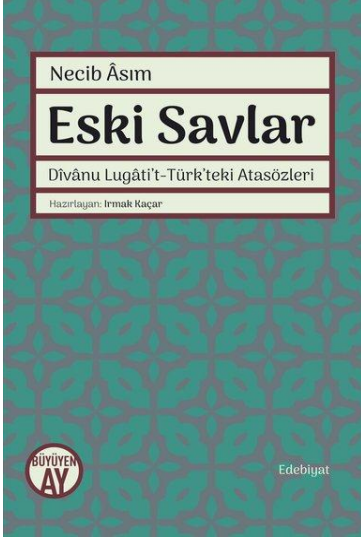
YAYIN TANITIM / BOOK REVIEW

Necib Âsım (2019). *Eski Savlar (Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Atasözleri)*. (Yay. Haz. Irmak Kaçar). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.

Yüksek Lisans Öğr. Damla TAŞDELEN*

Amasya Üniversitesi

dktasdelen@gmail.com

11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmûd tarafından yazılan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türk dilinin bilinen ilk sözlüğüdür. Kaşgarlı Mahmûd'un Türk illerini bizzat dolaşarak çeşitli Türk boylarından derlediği dil malzemesine dayanan bu eser, esasen Türk dili ve medeniyeti dairesine sözlüğün oldukça üzerinde bir muhteva sunmuştur. *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türk dilinin ilk sözlüğü olmasının yanında Türk boylarının ağızlar sözlüğüdür. Aynı zamanda 11. yüzyıl Türkçesinin dilbilgisi kitabıdır; bir şiir antolojisidir; boy, yer ve kişi adları kaynağıdır; geleneklerimiz, inanış ve yaşayışımız hakkında bilgiler veren bir halk bilimi eseridir. Ayrıca içerisinde 300'e yakın

* ORCID: orcid.org/0000-0001-6648-3090

atasözü bulunan hazine niteliğindeki bu eser üzerine bugüne kadar yerli-yabancı pek çok çalışma yapılmıştır ve hâlen de yapılmaktadır. Yakın zamanda yayımlanan çalışmalardan biri de Irmak Kaçar tarafından hazırlanan Necib Âsım Yazıksız'ın *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki atasözlerini derlediği "Eski Savlar"* adlı eserdir. Yazımızda Arş. Gör. Irmak Kaçar tarafından yayımlanan *Eski Savlar (Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Atasözleri)* adlı bu çalışma tanıtılacaktır.

Kitap, Büyüyenay Yayınları tarafından 2019 yılında basılmıştır. *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki savların (atasözlerinin) süzülerek müstakil olarak ortaya konduğu bu çalışma; savlarda yer alan kelimelerin açıklanması, anlamlandırılması ve savların günümüzdeki karşılıklarını içermesi bakımından önemli bir kaynaktır. Necib Âsım, Eski Savlar'da yer alan 274 atasözünü Dîvân'daki cilt ve sayfa numaraları ile birlikte vermiştir. Atasözlerinin altında ise bilinmiyor olabileceğini düşündüğü kelimelerin anlamlarını yazarak atasözlerini günümüz Türkçesine çevirmiştir. Yazdığı ön sözde Necib Âsım'ın bu eseri üzerinde henüz herhangi bir çalışma yapılmadığını belirten Kaçar, eski harflerle basılmış olan eseri Latin alfabesine aktarmış; çalışmasında ayrıca Necib Âsım'ın bazı sözcükler üzerinde yaptığı etimolojik tahlilleri ve farklı şekilde okuyup anlamlandırıldığı bazı kelimeleri diğer çalışmalarla karşılaştırarak ortaya koymuştur.*

Çalışmanın giriş bölümünde Necib Âsım Yazıksız'ın hayatı ve eserleri hakkında bilgiler yer almaktadır. 29 Aralık 1861 Kilis doğumlu Necib Âsım, 1880 yılında Harbiye Mektebi'nden mezun olmuştur. Çeşitli askerî ortaokullar ile Harp Okulu'nda Türkçe, Fransızca ve tarih öğretmenliği; 1927 ve 1931 yıllarında 3. ve 4. dönem milletvekilliği görevlerinde bulunmuştur. Necib Âsım, önemli bir devlet ve siyaset adamı olmasının yanı sıra Türk diline büyük hizmetlerde bulunmuş değerli bir Türk aydınıdır. Türkçenin sadeleşmesini, Türk dil ve medeniyetinin Avrupa dilleri ile kültürlerinden aşağı olmadığını savunmuş; bu tez uğruna 1000'den fazla yazı kaleme almıştır. Yirmiyi aşkın kitabı bulunan Necib Âsım, Eski Türkçe üzerinde de çalışmış; Orhun Âbideleri ve Atebetü'l-Hakâyık hakkında çalışmalar yapmıştır. Yine *Dârülfünûn'da Türkoloji'yi kuran isim ve Türk Dili Tarihi'nin ilk*

profesörü Necib Âsım'dır. 1934 yılında Yazıksız soyadını alan âlim, 1935'te İstanbul'da vefat etmiştir. Bu bölümde Yazıksız'ın hayatı ile eserlerini iki ayrı başlıkta ele alan Kaçar, "Eserleri" kısmında yazarın kitaplarının listesini sunarak bu kaynaklardan bazıları hakkında bilgiler vermiştir.

Çalışmanın birinci bölümü "Dîvânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Atasözleri ve Eski Savlar Hakkında" ana başlığını taşımaktadır. Kaçar, bu bölümde ilk olarak "Dîvânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Atasözleri Hakkında Yapılmış Çalışmalar"a yer vermiştir. Dîvân'daki atasözlerinin Necib Âsım dışında farklı araştırmacılarca da çalışıldığını ifade eden yazar, ilgili 12 çalışmayı kronolojik olarak sıralamış ve muhtevalarına değinmiştir. Bunlardan ilki Abdülhad Nuri'nin 251 atasözünün varlığından bahsederek 1923'te tamamladığı eseridir. Dîvân'daki atasözleri üzerine yapılan son çalışma ise Gürkan Gümüştam'a aittir. Gümüştam'ın çalışmasında, Kıbrıs Türkleri tarafından kullanılan atasözlerini Dîvân'daki atasözleriyle karşılaştırdığı ve ilişkili olduklarını tespit ettiği beyan edilmiştir. Necib Âsım'ın *Eski Savlar*'ı, kronolojik olarak verilen bu çalışmalar içinde üçüncü sırada yer almaktadır.

Bölümün bir diğer başlığı olan "Eski Savlar", "Eski Savlar'ın Yazılma Süreci ve Sonrası" ile başlamaktadır. Kaçar bu kısımda eserin yazılış hikayesini özetleyerek yayım süreci hakkında bilgiler vermiştir. Bilindiği üzere Dîvânu Lugâti't-Türk'ün ilk tercümesi Kilisli Rifat'a aittir. Bu tercüme basılmak üzere önce Maarif Nezaretî'ne daha sonra ise Dârülfünûn Kütüphanesi'ne verilmiştir. Kütüphane sorumlusu olan Necib Âsım, Kilisli Rifat'ın tercümesinden yararlanarak Dîvân'daki atasözlerini çıkarmış ve "Eski Savlar" isimli eserini hazırlamıştır. Mayıs 1922 ile Mart 1923 tarihleri arasında Edebiyat Fakültesi Mecmuası'nın 4 farklı sayısı içerisinde yayımlanan eser, 1924 yılında Evkâf Matbaası'nda kitap olarak basılmıştır. Necib Âsım'ın bu eseri hakkında Cahit Adnan'ın "Necib Âsım: Eski Savlar" isimli bir yazısıyla Tuncay Böler'in "Necib Âsım Yazıksız'ın Türk Diline Katkıları" adlı bir çalışmasının bulunduğu ifade eden Kaçar, Necib Âsım hakkındaki diğer çalışmalarda *Eski Savlar*'a yalnızca işaret etmekle yetinildiğini dile getirmiştir.

“Eski Savlar’ın Muhtevası” başlıklı kısımda çalışmanın içeriği, Necib Âsım’ın eserinde “Başlangıç” bölümü içerisinde yer verdiği bazı husus ve bilgilerden hareketle açıklanmıştır. Bunlardan ilki *Eski Savlar*’ın telif sebebi ve esere niçin “Eski Savlar” adının verildiğidir. Kaçar, Dîvânı Lugâti’t-Türk’ü her açıdan incelemeye değer bir define olarak gören Necib Âsım’ın Dîvân’ın en mühim kısmını neşretmeye karar verdiğini; ayrıca atasözü anlamında kullanılan “darbimesel” sözünü çirkin olarak nitelendirerek öz Türkçe “sav” kelimesini daha doğru bulduğunu söylediğini dile getirmektedir. Burada bahsolunan bir diğer konu ise eserin imlasıdır. Yazar, Necib Âsım’ın birkaç harfin yazımı istisna tutulmak suretiyle Dîvân’daki imlaya aynen uyduğunu belirtmekte; yapılan istisnaları ise Âsım’dan alıntılarla kaydetmektedir. Kaçar bu kısımda ek olarak; Necib Âsım’ın “Dîvânı Lugâti’t-Türk sahifelerine misal olarak serpiştirilen savlar -birkaç mükerrerden sarf-ı nazar- 290’dır.” demesine rağmen eserin her iki yayımında da 274 atasözü bulunduğu tespitine yer vermekte ve bu sayının yanlış sayım sonucu ortaya çıkmış olabileceğine dikkat çekmektedir. Yazar muhteva hakkındaki sözlerini, *Eski Savlar*’da 274 atasözüne yer veren Necib Âsım’ın her atasözünün yanına Dîvân’daki cilt ve sayfa numarasını eklediğini; ele aldığı atasözünün altına bu atasözünde geçen ve bilinmeme ihtimali olan kelimelerin bazen anlamlarını bazen ise köken bilgilerini kaydettiğini; sonrasında günümüz Türkçesine çevirdiğini ve eğer bir atasözünün dilimizde benzeri bulunmakta ise bunu da parantez içinde ayrıca verdiğini ifade ederek tamamlamaktadır.

Çalışmanın önemli kısımlarından biri “Eski Savlar’daki Okuyuş ve Anlamlandırma Farklılıkları” başlıklı bölümdür. Kaçar, çalışmasında *Eski Savlar*’ı Dîvân’la ilgili daha sonra yayımlanmış neşirlerle karşılaştırmış; bu karşılaştırma neticesinde birtakım okuma ve anlamlandırma farklılıkları tespit etmiştir. Örneğin, eserde “Ağın kişi neği neğ sanmas.” şeklinde yer alan atasözünün bazı araştırmacılar tarafından “Ağın kişi neği neğsinmes.” biçiminde okunduğu bilgisi tespit edilen okuma farklılıklarına bir örnek olarak zikredilebilir. Yine eserde Necib Âsım’ın “Boşlağansa

bohsuqlanur.” olarak okuduğu atasözünün diğer araştırmacılar tarafından “*Boşlağlansa bohsuqlanur.*” şeklinde okunduğu belirtilmektedir. Kaçar, çalışmasında Necib Âsım’ın okuyuşuna sadık kalmakla birlikte kelimenin doğru biçiminin ‘*boşlağlansa*’ olacağı kanaatini dile getirmektedir. Anlamlandırma farklılıklarına ise araştırmacıların ortak biçimde “*Ağız yese, göz utanır.*” şeklinde anlamlandırdıkları “*Ağız yése köz uyadur.*” atasözü örnek olarak gösterilebilir. Necib Âsım’ın bu atasözünü “*Ağız yese göz uyanır, görür.*” biçiminde tercüme ettiği ve uyad- fiiline ‘utanmak’ yerine ‘uyanmak’ anlamı verdiği ifade edilmektedir. Bu kısma bir başka örnek de eserde “*Kağun karma bolsa idisi ekki elgin tegir.*” şeklinde yer alan atasözüdür. Kaçar, araştırmacıların bu atasözüne ortak olarak “*Kavun yağmalandığında kavun sahibi de iki eliyle kavunu kavrar/yağmalamaya başlar.*” şeklinde anlam verdiklerini; ancak Necib Âsım’ın onlardan farklı olarak atasözünü “*Kavun yağma edilirse, sahibinin iki eli birbirine değer (eli böğründe kalır).*” olarak anlamlandırdığını belirtmektedir. 21 madde başı atasözünü içeren tespitler, bu başlıkta okuyucuya detaylı izahlarla ayrıca sunulmaktadır. Ek olarak bu kısımda yazar, bazı kelimelerin açıklanmasında Clauson’un etimolojik sözlüğünden yararlandığını ifade etmektedir. Yazarın çalışmasını karşılaştırdığı ve sözcüklerin izahında faydalandığı eserler şunlardır:

- Besim Atalay, *Kaşgarlı Mahmûd Dîvânü Lugâti't-Türk (Çeviri)*, C. C. I, II, III, IV.

- Robert Dankoff - James Kelly, *Mahmud al-Kaşgarî Compendium Of The Turkic Dialects (Diwānu Lugāt at-Turk)*.

- Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, *Kaşgarlı Mahmûd Dîvânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*.

- Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*.

Bu eserler için çalışmanın ilgili yerlerinde sırasıyla (BA, D/K, ABE/ZA, EDPT) kısaltmaları kullanılmıştır.

Çalışma, “*Eski Savlar’da Necib Âsım’ın Kelimelerle İlgili Yaptığı Açıklamalar*” adlı bölümle devam etmektedir. Bu başlıkta, Necib Âsım’ın *Eski Savlar’da* kökenleri ve anlamca ilişkili bulunduğu diğer

Türkçe kelimeler hakkında bilgi verdiği bazı sözcükler yer almaktadır. Yazar, Türkçe etimoloji çalışmalarına katkı sağlamak amacıyla bu kelimelere hassaten dikkat çekmek istediğini ifade etmekte ve bu sebeple 67 madde başı sözcüğü okuyucuya alfabetik olarak maddeler halinde sunmaktadır. Bu bölümün akabinde “Kaynaklar” listesine yer verilmiştir.

Kitabın 43. sayfasıyla birlikte çalışmanın “Metin” kısmı başlamaktadır. *Eski Savlar*, Necib Âsım’ın eserine yazdığı girişi içeren “Başlangıç” ve atasözlerinin yer aldığı “Metin” halinde iki bölümden müteşekkil bir eserdir. Irmak Kaçar, çalışmasının bu kısmında *Eski Savlar*’ın transkripsiyonlu olarak Latin harflerine aktarılmış metnini ortaya koymaktadır. Açıklama kısımları ise yalnızca Latin harflerine aktarılmıştır. Ayrıca dipnotlarda, metinde ele alınan 274 atasözünün her birinin adı geçen eserlerdeki (BA, D/K, ABE/ZA) çevirileri yer almaktadır.

Çalışmanın diğer bir önemli bölümü ise “Metin” kısmını takiben verilen “Sözlük”tür. Kaçar, çalışmasına atasözlerinde yer alan 521 madde başı kelimenin bulunduğu bir sözlük eklemiştir. Sözlükte her bir sözcüğün anlamından sonra gelen numaralar, sözcüğün çalışma içerisinde kaç numaralı atasözünde geçtiğini belirtmektedir. Kitap, son sayfalara eklenen tıpkıbasım örnekleriyle son bulmaktadır. 176 sayfadan oluşan çalışmanın kapağının sadeliği, baskısının kalitesi ve boyutunun kullanışlı olması, içeriği gibi özenli bir çalışmanın mahsülü olduğunu göstermektedir.

Dîvânu Lugâti’t-Türk hiç kuşkusuz Türk dili ve tarihi için önemi büyük bir eserdir. Necib Âsım, bu eserin en mühim kısımlarından biri olan atasözlerini “*Eski Savlar*” adıyla yayımlayarak Türk diline büyük bir katkıda bulunmuştur. Necib Âsım’ın günümüze kadar üzerinde çalışılmamış olan bu kıymetli eserini Türkoloji ilmine kazandıran Irmak Kaçar ise çalışmasının her başlığında ortaya koyduğu titiz araştırmalarıyla eserin değerini arttırmıştır. “*Eski Savlar*” tüm yönleriyle sadece dil araştırmacılarının, akademisyenlerin ve öğrencilerin değil aynı zamanda eski savlara/atasözlerine ilgili tüm okuyucuların istifade edebileceği bir çalışmadır.

Ek olarak; *Eski Savlar*, Dîvân'ın 3. cildinde yer alan “*Bilge eren sawların algıl öğüt / Edgü sawıg edlese özge siner*” beytiyle başlamaktadır. Bu beyit; “Hikmet erlerinin savlarından öğüt al, iyi savı edinenlerin (bu hikmetler) özlerine yani rûhlarına siner, temessül ederler.” manasına gelmektedir. Necib Âsım, “Bizde bunları ‘hikmet’ül-avâm’ diye tebcîl ediyoruz; atalar sözünü tutmayanı yabana atarlar diyoruz.” demektedir. Halk arasında ise bu düstur, “Atanın lafı atılmaz.” sözüyle karşılık bulmakta; her biri bir cevher, bin tecrübe sayılmaktadır. Tüm bu hususlar düşünüldüğünde *Eski Savlar*'ın geçmişten gelen bir armağan olduğunu kim inkâr edebilir?

**AMASYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
(ASOBİD)**

YAYIN İLKELERİ

GENEL İLKELER

1. ASOBİD, akademik ve hakemli bir dergi olup yılda altışar aylık dönemler hâlinde [Haziran-Aralık] iki sayı olarak yayınlanır. Her sayıda yer alan makale sayısı 10'u geçmez. Bu bağlamda gönderilen makaleler hakem süreci tamamlanmış olması koşuluyla sıraya konulur ve sırası geldiği sayıda yayınlanır.

2. ASOBİD'de, sosyal bilimlerin Türk Dili ve Edebiyatı, Tarih, Sanat Tarihi, Felsefe, Sosyoloji, Arkeoloji ve Coğrafya alanlarında kaleme alınmış bilimsel makaleler yayınlanmaktadır.

3. ASOBİD'e gönderilen makaleler en az iki hakem tarafından değerlendirilir. İki hakemden de olumsuz rapor alan makaleler yayınlanmaz. Bir olumlu bir olumsuz rapor alınması durumunda makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporuna göre makalenin yayınlanıp yayınlanmayacağına karar verilir. Yazarlar, hakemlerin düzeltme ve yayımlamama kararlarına editör aracılığıyla itiraz edebilirler.

4. ASOBİD, Türkiye Türkçesi ve İngilizcede yazılmış yazıları kabul eder. Dergiye gönderilen makaleler, notlar, tablolar ve şemalar dâhil, 3,000 ve 10,000 kelime arasında olmalı ve blok alıntılarda kelime sayısı makalenin toplam kelime sayısının %10'unu geçmemelidir. Üç (3) satırdan fazla olan alıntılar blok alıntı şeklinde yazılmalıdır. Ön inceleme sonucunda ASOBİD Yazım ve Yayın İlkelerine uymayan çalışmalar, yazarı tarafından düzeltilmek üzere iade edilir.

5. Yazının ASOBİD'e gönderilmesi, yayınlanması için başvuru olarak kabul edilir. Yazılar için telif ücreti ödenmez. Gösterilen tüm özene rağmen yayımlanan makalelerde herhangi bir kanuni takibat olması durumunda, tüm sorumluluk makalenin yazar veya yazarlarına aittir. Bu

durumda gerekli maddi zarar, dava ve savunma masraflarını karşılamak da yazarların yükümlülüğündedir.

6. ASOBİD yayın kurulu makalelerin Türkçe ve İngilizce başlıklarının anlaşılmasını sağlamak için gerekli gördüğü değişiklikleri yapabilir. Yazarlar başlıkla beraber makalenin temel tezi ve alanına yaptığı orijinal katkıyı belirten bir özet ilave etmelidir. Başlık ve özet Türkçe ve İngilizce hazırlanmalıdır. Özetlerin her biri 150-300 kelime arasında hazırlanmalıdır.

7. Makalelerin indekslenmesi için yazarlar ayrıca 3-5 kelimelik Türkçe ve İngilizce anahtar kelimelere yer vermelidir.

8. Yazının başlığının altında yazar adı, unvanı, görev yaptığı kurum ve kendisine ulaşılabilecek e-posta adresi gibi bilgilere yer verilmemelidir. Yazıların hangi akademisyen tarafından dergiye gönderildiği sistem yöneticisi tarafından zaten bilindiğinden, bu bilgiler, yazılar hakem sürecinden geçtikten sonra, yazıya editör tarafından eklenecektir. Dolayısıyla yazılar gönderilirken, gözden geçirilip yazara ait herhangi bir bilginin yazıda yer almadığından emin olunmalıdır. Bu husus, makaleyi inceleyecek hakemlere daha rahat hareket imkânı tanınması açısından önemlidir.

9. Yazı, dergimize gönderildikten sonra, düzeltmelerin yapılması için, hakemlerden raporların gelmesi beklenmelidir. Yazar, hakemlerin talebi doğrultusunda düzeltilmiş olduğu çalışmasını, dergi editörlerine iletmelidir.

10. Dergiye gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanmamış olması veya aynı anda başka bir yerde değerlendirme aşamasında olmaması gerekmektedir. Yayımlanmamış sempozyum bildirilerinin yayımı ise, bildirinin sunulduğu tarihin üzerinden beş (5) yıl geçmesi ve bu durumun belirtilmesi şartıyla mümkündür.

11. Yazılar aşağıda belirtilen ASOBİD yazım ve yayım ilkelerine uygun olarak gönderilmelidir. Sisteme bu formatta girilmeyen yazılar değerlendirmeye alınmayacaktır.

12. 2020 yılından itibaren ASOBİD'e gönderilecek makalelerde kaynak gösterme yöntemi olarak **İSNAD Atıf Sistemi (2. Ed.) -metin içi-** uygulanacaktır. **İSNAD Atıf Sistemine** uygun olmayan makaleler kabul edilmeyecektir.

İSNAD Atıf Sistemine (2. Ed.) aşağıdaki web sayfasından ulaşılabilir:

<https://www.isnadsistemi.org/section/isnad2/>